

Revista
ERASMUS

Publicație a Societății de Studii Istorice Erasmus

Nº 14

2003-2005

București, 2005

Echipa redacțională: Ilarion ȚIU, redactor-șef
Filip-Lucian IORGA, președinte SSI ERASMUS

**Numărul 14 / 2003-2005 al Revistei ERASMUS
a apărut cu sprijinul domnului Mircea Andrei**

Responsabilitatea pentru conținutul și calitatea articolelor revine în întregime autorilor

Adresa web: www.revistaerasmus.go.ro

E-mail: erasmus_isha@yahoo.com

Revistă a Societății de Studii Istorice ERASMUS,
Bd. Regina Elisabeta, nr. 4-12, Facultatea de Istorie,
etaj I, sala 103, București, sector 6, cod 030018
e-mail: erasmus_isha@yahoo.com, www.erasmus.go.ro

Societatea de Studii Istorice ERASMUS este afiliată din 1991 la *International Students of History Association (ISHA)*

Adresa web: www.isha-international.org

Coperta: *Albrecht Dürer: „Erasmus din Rotterdam“*

Cuprins

Filip-Lucian IORGA <i><u>Elogiu nebuniei (Editorial)</u></i>	5
Valentin-Ionuț DRĂGOIESCU, Filip-Lucian IORGA, Mihai PARASCHIVESCU <i><u>Farmecul grădinilor englezești (Editorial)</u></i>	6
Redacția <i><u>A plecat Tatăl nostru</u></i>	7 - 8
Ilarion ȚIU <i><u>130 ani de istorie. Note privind întemeierea Partidului Național Liberal</u></i>	9 - 12
Conferințele SSI Erasmus <i><u>Comemorarea a 50 de ani de la moartea lui Gheorghe Brătianu</u></i>	14 - 20
Interviuri	
Filip-Lucian IORGA <i><u>Interviu cu fostul deținut politic Gheorghe Boldur-Lătescu</u></i>	22 - 29
Filip-Lucian IORGA <i><u>Trecutul este viu. Interviu cu Neagu Djuvara</u></i>	30 - 45
Note de lectură	
Adrian ROBU <i><u>Catherine Morgan, Early Greek States beyond the Polis</u></i>	48 - 49
Marius-Florin DRAȘOVEAN <i><u>Exerciții întru cunoaștere: societate și mentalități în noi abordări istoriografice</u></i>	50 - 51
Filip-Lucian IORGA <i><u>Alexandru Madgearu, Originea medievală a focarelor de conflict din Peninsula Balcanică</u></i>	52 - 53
Cristina NEDELCU <i><u>Florin Șperlea, From the Royal Army to the Popular Army. The Sovietization of the Romanian Military (1948-1955)</u></i>	54 - 55

Studii

Alexandru CODESCU

Stabiliri de barbari în Imperiul Roman: datare și clarificare juridică

58-70

Oana BABOI

Oralitate și textualitate în literatura etică persană dintre secolele al III-lea - al VII-lea d. Hegira

71-75

Andrei POAMĂ

Tocqueville: morphologie du despotisme doux

76-79

Alexandru LANCUZOV

File de istorie urbană. Tramvaiul cu cai în București

80-85

Marian TUDOR

De la uliță la stradă. Începuturile urbanizării în orașul Buzău

86-90

Marius-Florin DRAȘOVEAN

Tache Rusescu sau sufletul comerțului cu vorbe - studiu privind reclama bunei dispoziții la sfârșitul secolului XIX

91-104

Ilarion ȚIU

Relațiile regimului autoritar al lui Carol al II-lea cu opoziția. Studiu de caz: arestarea conducerii Mișcării Legionare

105-113

Cristina NEDELCU

Trăsăturile ideologiei și declinul lui Nasser

114-127

Filip-Lucian IORGA

Diabolica deghizare. Reeducarea prin tortură morală - Aiud 1960-1964

128-133

Sava DIAMANDI

Naționalismul basc în Spania

134-139

George BOJOAGĂ

Aspects of Romania foreign policy in the 1980's. Romanian - Hungarian relations

140-144

Ilarion ȚIU

Identitatea moldovenească după 1991. Instrumentele inventării unei națiuni

145-150

Elogiu nebuniei

Filip-Lucian Iorga

Istoria

Când Valentin Săndulescu scria, în cuvântul introductiv al numărului 13/2002 al revistei noastre, că „Erasmus merge mai departe“, nu avea de unde să știe ce complicat va fi drumul. Acum, în mai 2005, când apare numărul 14 al Revistei ERASMUS, știm că nu a fost ușor să asigurăm supraviețuirea unei societăți al cărei nume a ajuns, datorită membrilor săi și a proiectelor pe care le-a organizat, să însemne ceva în lumea academică. Problemele financiare au împiedicat depunerea bilanțurilor contabile și au sporit, cu timpul, împiedicând atragerea de finanțări și punând sub semnul întrebării însăși existența societății. Moartea S.S.I. ERASMUS părea inevitabilă, iar un semn al ei era și nepublicarea revistei, timp de 3 ani consecutiv. Cei mai mulți membri ai societății nemaiputând lua parte activă la activitățile curente, au existat și ședințe la care au participat 3 persoane (de altfel, la ora actuală, nu există mai mult de 4 membri activi). Și totuși, eu unul nu am încetat niciodată să sper că vom găsi puterea și nebunia de a nu lăsa S.S.I. ERASMUS să se oprească definitiv. De aceea, parafrazându-l pe patronul nostru spiritual, Erasmus de Rotterdam, vreau să elogiez „nebunia“ celor câțiva care nu au abandonat, la greu, societatea noastră. Și nu pot aici să nu am o mențiune specială pentru redactorul-șef al revistei, Ilarion Țiu, căruia îi datorez, în bună măsură, faptul că nu mi-am pierdut încrederea în posibilitatea relansării S.S.I. ERASMUS.

Problemele nu sunt nici pe departe rezolvate, dar nu ne putem plânge la nesfârșit, fără să acționăm. Important e să încercăm să schimbăm câte ceva în bine, câtuși de puțin. Sprijinul financiar oferit cu generozitate de domnul Mircea Andrei și ajutorul prietenilor Valentin-Ionuț Drăgoiescu, Dragoș Bourceanu, Constantin Cioateș și Mihai Paraschivescu, membri ai Tineretului Național Liberal – Sector 3 ne permit, iată, după o nedorită pauză, să publicăm un nou număr al revistei noastre. Finanțatorul nu atașează nicidecum o „etichetă“ politică societății, creând însă perspectiva – pe care sper să fim capabili a o fructifica – unei colaborări pe termen lung, pe tărâmul politicilor culturale, străine de orice partizanat ideologic.

Nădăjduiesc ca apariția acestui număr 14 al revistei să fie o gură de aer pentru S.S.I. ERASMUS și să reprezinte doar începutul unei necesare revigorări și dezvoltări. Iată, așadar, că *nebunia ERASMUS* continuă. Și e molipsitoare.

Farmecul grădinilor englezești

Valentin-Ionuț Drăgoiescu
Filip-Lucian Iorga
Mihai Paraschivescu
din partea TNL Sector 3

Politica nu este chiar cel mai iubit teritoriu al României contemporane. Dezamăgirile succesive i-au făcut pe mulți oameni bine și *de bine* să păstreze o distanță circumspectă față de un mediu care dă, de multe ori, impresia că este toxic și nefrecventabil.

Prin finanțarea publicării celui de-al 14-lea număr al prestigioasei Reviste ERASMUS, încercăm să oferim un semn, desigur mărunț, că politica poate avea și o altă față. La 130 de ani de la înființarea Partidului Național Liberal, după ce am trecut prin infernul comunist și aflați în plin proces de racordare la structurile și mentalitățile occidentale, este esențială afirmarea și sprijinirea valorilor liberale și în afara cadrului îngust al politicului imediat. Liberalismul poate exista numai prin cultivarea valorii individuale. Iar aceasta se dezvoltă cel mai bine într-un climat de stabilitate și trăinicie. Civilizația înseamnă cultivarea valorii. Frumusețea grădinilor englezești e dată, se știe, de faptul că sunt îngrijite secole de-a rândul. Mai avem până acolo, dar e bine să contribuim, punctual, la așezarea unor tradiții și la cultivarea unor valori.

S.S.I. ERASMUS și revista pe care o editează sunt „grădini” care merită cultivate. Suntem onorați că am putut contribui la apariția numărului 14 al revistei și sperăm să putem colabora în continuare, nu pe tărâmul militantismului politic, ci pe acela al militantismului pentru promovarea valorilor și pentru grădinile cu viață lungă. *Il faut cultiver notre jardin.*

A plecat Tatăl nostru

Nu există viitor fără memorie.
Papa Ioan Paul al II-lea

O revistă de istorie nu trebuie să rămână pasivă la evenimentele contemporaneității, mai ales când acestea cuprind și depășesc aria Istoriei. Numărul 14 al Revistei ERASMUS apare într-o lume post-Papa Ioan Paul al II-lea. Ceva ne face să credem că așa vor împărți istoricii viitorului epoca pe care noi o parcurgem cu o mișcare neîntreruptă, care combină crisparea cu nonșalanța.

Sentimentul cu care am început să scriem aceste rânduri este unul dual: pe de o parte, știm că trebuie să scriem ceva despre Papa Ioan Paul al II-lea, pe de alta, suntem conștienți că sunt enorme șansele de a cădea în platitudine repetitivă, personalizare neinteresantă, sirop melodramatic sau pseudo-analiză politico-religioasă (de toate am avut parte, din belșug, în perioada care a trecut).

Am putea să repetăm, pentru a nu știm câtă oară, destinul excepțional al polonezului Karol Wojtyła: cel care s-a opus nazismului și comunismului; actorul; filosoful; poetul; muncitorul din cariera de piatră; cardinalul cracovian; primul Papă polonez și slav din istorie și primul Papă neitalian, după aproape jumătate de mileniu; omul care a reușit, fără să dispună de nici o „divizie“, să zdruncine în mod decisiv regimurile comuniste; călătorul neobosit, care a făcut, de mai multe ori, ocolul Pământului; Pontiful care a conservat tradiția Bisericii Romano-Catolice, dar care i-a zdruncinat inerțiile și a plasat-o în fruntea dialogului ecumenic și a luptei pentru pace și pentru sprijinirea celor aflați în dificultate; bătrânul bolnav și obosit, care și-a dus crucea personală până la capăt, și care ne-a oferit nu numai un exemplu de existență, ci și unul de cum se moare; sfântul. Dar toate aceste fațete au fost și, mai ales va trebui să fie cercetate cu atenție, dezbărate de formule stereotipe și cercetate în miezul lor plin de semnificații.

Am putea să facem, încă o dată, istoricul vizitei Sanctității Sale în România: prima vizită a unui Papă într-o țară majoritar ortodoxă. Relații personale cu Papa Ioan Paul al II-lea au avut zeci, sute de milioane de oameni. Pentru că și acesta a fost unul dintre harurile Părintelui: acela de a fi, în același timp, departele (Pontiful urmaș al Sfântului Petru) și aproapele nostru, al tuturor și al fiecăruia în parte. Nu degeaba mulți dintre noi, inclusiv ne-catolicii (noi înșine aparținem confesiunii ortodoxe), am resimțit moartea Papei ca pe moartea unui apropiat.

În fine, despre analiză nici nu poate fi vorba. Nu numai că nu suntem competenți, dar credem că nimeni nu poate vorbi, deocamdată, de competență în ceea ce privește viața și opera

Papei Ioan Paul al II-lea. Ceea ce ne preocupă în modul cel mai acut este ce se va întâmpla după ce ecourile mediatiche ale morții Papei și ale manifestării de iubire și solidaritate fără precedent în istorie, care au urmat-o, se vor șterge. Vom ști, oare, să gestionăm uriașa moștenire care ne rămâne de la Ioan Paul al II-lea? Vom fi mai atenți la semnele acelei Providențe care a fost „responsabilă“ de existența acestui Papă care nu s-a pliat timpului, ci care a reușit să transforme timpul în care a trăit și care ne-a demonstrat că „iubirea“, „libertatea“, „moralitatea“ sau „tradiția“ nu sunt nici vorbe bune de folosit în discursuri pentru persoane ceva mai slabe de înger, nici scheme teoretice bune doar pentru disecția rece a minților „obiective“, ci sunt realități care așteaptă mereu să li se (re)dea viața?

Când Papa Ioan Paul al II-lea părăsea România, după vizita din mai 1999, un preot ortodox spunea: „A plecat Tatăl nostru!“. Asta s-a întâmplat și în aprilie 2005, pentru că doar plecare se poate numi moartea unui sfânt. Plecare care ne însingurează, desigur, lipsind lumea de acea voce pe care ne bazam și care ne scutea, poate, de efortul de a fi curajoși, dar ne și obligă, nu numai la pietate și reflecții de circumstanță, ci și la o încercare consecventă de a trăi în libertate și ne-frică, pentru că „nu putem trăi de probă și nu putem iubi de probă“. Și nici nu putem crede de probă. Anii care vin vor demonstra dacă oamenii pe care Papa Ioan Paul al II-lea i-a iubit atât și care l-au iubit și ei vor ști să împlinească visul cel mare al Sfântului Părinte: recuperarea reală a valorilor creștine, nașterea unei Europe care să nu renunțe la Memoria ei și renunțarea la granițe în favoarea drumurilor, la despărțiri în favoarea întâlnirilor.

Redacția

A
p
l
e
c
t
u
r
u
l
n
o
s
t
r
u

130 ani de istorie. Note privind întemeierea Partidului Național Liberal

Ilarion Jiu

130 ani de la întemeierea
P.N.L.

Astăzi, când România se află în pragul integrării în Uniunea Europeană, istoricul are datoria să facă o retrospectivă asupra momentelor care au marcat istoria noastră națională. Acesta, istoricul, va observa că din punct de vedere politic un singur curent ideologic a dăinuit peste vremuri, începând cu fondarea statului modern și până la semnarea tratatului de aderare la UE – liberalismul. Chiar și în anii negri ai comunismului gândirea politică liberală nu a murit, persistând în conștiința urmașilor politicienilor care au „populat” temnițele bolșevice după 1948. Lucrarea de față analizează condițiile în care părinții fondatori ai Partidului Național Liberal au pus bazele organizației și consecințele acestui act istoric.

NEVOIA DE POLITICĂ. În urmă cu ceva vreme tocmai am ieșit dintr-un secol al frământărilor, marcat de cele mai teribile experimente sociale – comunismul și fascismul. Ambele ideologii au avut la bază convinderi antidemocratice, contestând sistemul partidelor politice, pe care-l considerau generator de corupție. Însă partidele politice au apărut deoarece era nevoie de ele pentru a se media relația dintre stat și cetățean. Inițial, contactele dintre instituții și cetățeni au fost mediate de anumite grupuri de interese unite de credințe ideologice comune, cunoscute sub denumirea de „partide naționale”. La jumătatea secolului al XIX-lea „partida națională” se dezvoltă, începând să îndeplinească nu numai funcții electorale periodice. Prin apariția organizațiilor locale, activitatea „partidei naționale” devine permanentă, transformându-se în ceea ce numim astăzi partid politic¹.

DE CÂND LIBERALII? În Europa liberalismul a apărut ca un curent cetățenesc de reacție la privilegiile nobiliare de tip feudal. Principalul exponent al liberalismului a fost burghezia europeană, care deși de dezvoltase economic furtunos era îngrădită să se manifeste din cauza cutumelor aristocratice. În Țările Române, primele elemente liberale au apărut după revoluția franceză din 1789. Ele au fost recrutate din rândul boierimii progresiste, care a decis să renunțe la o parte din privilegiile tradiționale pentru a promova democrația. Înapoierea culturală și politică a spațiului românesc, dublată de suzeranitatea Imperiului Otoman, a determinat o încetineală a dezvoltării liberalismului. În anii '20 ai secolului al XIX-lea în Țara Românească se constituie prima „partidă națională”, din care făceau parte boieri cu vederi pro-franceze, dispuși să realizeze o apropiere culturală cu Occidentul: Scarlat Cămpineanu, Știrbei, Grigore și Dumitru Ghica. Tot în această perioadă se manifestă orientări liberale și printre familiile boierești din Moldova: Sturdza, Caragiu, Beldiman².

O CONSTITUȚIE... Boierii mici și mijlocii din Țara Românească au văzut în liberalism o cale de afirmare a elitei urbane comerciale, care se va constitui ulterior în burghezia română. Astfel că, implusionat de modelul italian al „Constituției Carbonarilor”, Ioniță Tăutu a elaborat în 1822 o constituție, pe care a numit-o „cărvară”. Constituția lui Tăutu nu avea înțelesul de astăzi

domnul unirii. Acesta își pierduse și din popularitate, mai ales după ce l-a înlăturat de la guvernare pe Mihail Kogălniceanu. La 11 februarie 1866 liberalii și conservatorii au provocat abdicarea domnului fără a întâmpina rezistență atât din partea acestuia, cât și din partea armatei.

După înlăturarea lui A.I. Cuza liberalii au intrat din nou în „fierbere“ pentru a aduce un domn străin care putea asigura stabilitate internă prin legăturile sale de rudenie cu casele regale europene. Cel mai activ militant pentru un domn străin a fost liberalul radical Ion C. Brătianu. Acesta a analizat diferite variante până ce l-a convins pe Carol de Hohenzollern, înrudit cu familia regală a Prusiei, să accepte să ia tronul Principatelor Unite. Liberalii au fost principalii artizani ai Constituției din 1866, în care au introdus principii liberale după cele mai moderne modele ale epocii.

Nici prin noua Constituție liberalii nu puteau accede în majoritate în Parlament deoarece a fost menținut sistemul votului cenzitar. Acest sistem de vot era ceva normal în Europa acelor timpuri. În 1866 liberalii nici nu erau foarte uniți în jurul unui nucleu politic. Existau trei curente liberale, fiecare având interese și scopuri aparte: 1. liberalii moderați conduși de Ion Ghica și Mihail Kogălniceanu erau adepți convinși ai sistemului constituțional susținând legea electorală censitară; 2. liberalii radicali conduși de Ion C. Brătianu și C.A. Rosetti erau adepții „arderii etapelor“ în modernizarea societății, susținând chiar un regim republican dacă nu erau lăsați de conservatori să-și atingă idealurile; 3. fracțiunea liberală și independentă de la Iași condusă de Nicolae Ionescu care solicita autonomie locală⁸.

IZOLARE POLITICĂ. După 1866 Carol I i-a chemat la guvernare preponderent pe conservatori. El credea că aceștia pot asigura mai facil stabilitatea politică, iar prin apartenența lor aristocratică vor contribui la consolidarea regimului dinastic. Treptat, liberalii se vor arăta iritați de aceste acțiuni ale domnului. În ianuarie 1870 are loc o criză a guvernului conservator condus de Dimitrie Ghica pe fondul unor eșecuri repetate în politică internă și externă. Liberalii s-au regrupat în jurul principalilor exponenți: Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica și Ion C. Brătianu. Radicalii conduși de C.A. Rosetti au inițiat manifestații de stradă pentru a-l determina pe Carol I să convoace alegeri. Însă domnul nu a luat în seamă aceste presiuni, numindu-l pe conservatorul moderat Manolache Costache-Epureanu în fruntea guvernului. Protestele liberalilor au continuat, reușind în cele din urmă să-l convingă pe Carol I să organizeze alegeri. Dar izolarea politică a liberalilor a continuat deoarece conservatorii au câștigat și scrutinul din mai-iunie 1870⁹.

REORGANIZARE. Deoarece prin alegerile din 1870 grupările liberale au devenit minoritare în Adunarea Deputaților, activitatea militanților s-a mutat în teritoriu unde au fost constituite și consolidate organizații locale. Mihail Kogălniceanu, de comun acord cu Ion C. Brătianu, a străbătut județele Moldovei unde a întemeiat nuclee și asociații liberale. În Muntenia, radicalii cereau unirea tuturor aripilor componente, întemeind cluburi liberale în Ploiești, Craiova, Pitești, Giurgiu sau Brăila. Cei câțiva parlamentari liberali și-au coordonat inițiativele, combătând demersurile legislative anti-modernizare ale conservatorilor. În acest demers au fost implicați exponenții tuturor grupărilor liberale: Ion C. Brătianu, Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica, Nicolae Ionescu¹⁰.

MOMENT OPORTUN. Colaborarea dintre grupările liberale a intrat în faza finală odată cu pregătirea campaniei electorale printru alegerile din 1875. Cei mai activi militanți au fost tot liberalii radicali, coordonați de C.A. Rosetti și Ion C. Brătianu. La 4 ianuarie 1875 liberalii au alcătuit un Comitet central electoral cu scopul de a coordona activitatea pe tot cuprinsul României. Pentru a-și mări influența la nivel național, liberalii au întemeiat la 23 ianuarie 1875 periodical „Alegătorul liber“, în al cărui colegiu editorial intrau: Dumitru Brătianu, Ion Ghica, Mihail Kogălniceanu, Dimitrie A. Sturdza și alți asociați.

Însă alegerile nu le-au adus liberalilor rezultatele așteptate. Acest ultim mesaj al urnelor i-a convins definitiv să-și unească forțele. Treptat, întâlnirile dintre grupări au devenit mai frecvente, mutându-se în casa spațioasă din centrul Bucureștiului a maiorului englez Stephen

Conferințele SSI ERASMUS

Comemorarea a 50 de ani de la moartea lui Gheorghe Brătianu

**Participanți: Ioana BRĂȚIANU (fiica lui Gh. Brătianu),
acad. Șerban PAPACOSTEA**

**Moderator: lect. univ. dr. Adrian CIOROIANU
(vechi membru S.S.I. ERASMUS)**

Adrian Cioroianu: Înainte de a-i da cuvântul domnului academician Șerban Papacostea, căruia doresc și eu să îi mulțumesc pentru că a răspuns solicitării studenților noștri, vreau să felicit Societatea de Studii Istorice ERASMUS pentru ideea de a pune în discuție un nume de rezonanță al istoriografiei românești – mărturisesc, încă de la început, că sunt eu însumi un admirator al lui Gheorghe Brătianu. Este reconfortant să participăm la o discuție despre personalitatea și personajul Gheorghe Brătianu, care a fost, timp de decenii, în timpul regimului comunist, foarte puțin cunoscut, lipsind din manuale și din discuțiile istoriografice. Vă mărturisesc că am avut o surpriză când, la sfârșitul anilor '80, a apărut o ediție din „Marea Neagră”, prefațată de domnul Stelian Brezeanu. În acel moment, nu știam foarte multe lucruri despre Gheorghe Brătianu, în afara bănuielii că făcuse parte din familia politică a Brătienilor. Dau cuvântul domnului Papacostea.

Șerban Papacostea: Vă mulțumesc pentru invitația aceasta, care îmi provoacă o dublă satisfacție: prima dintre ele, aceea că pot să reintru în contact cu studenții, lucru care mă duce și pe mine, măcar cu gândul, în vremea studenției mele; a doua, faptul că vorbim despre o personalitate, despre un mare istoric pe care l-am cunoscut personal, în calitate de student, dar și prin relațiile puternice, dincolo de afinitățile politice, care au legat familiile noastre.

Între istoricul și omul politic Gheorghe Brătianu există o aderență totală, pe liniile majore în care s-a înscris activitatea lui. Fermitatea lui extraordinară, în apărarea propriilor opțiuni, fie ele istoriografice sau politice, a fost inspirată și de convingerea că aparține unei mari tradiții. Ideea de tradiție revine cu constanță în opera lui, și nu în ultimul rând tradiția familiei sale, de numele căreia se leagă întregul proces de formare a statului român modern. Domeniul de discuție fiind foarte vast, nu ne vom propune să îl epuizăm aici. Voi încerca să schițez, în puține cuvinte, personalitatea lui Gheorghe Brătianu, insistând pe câteva elemente mai puțin cunoscute.

Să începem cu istoricul, pentru că asta rămâne, în primul rând, din Gheorghe Brătianu. A abordat etapele esențiale ale istoriei românești, din Evul Mediu timpuriu până la contemporaneitate. S-a ocupat de tema continuității românilor, dezvoltând-o în polemica sa cu profesorul lui (și al lui Fernand Braudel, cu care a fost coleg) de la Sorbona, marele medievalist Ferdinand Lot, cu care își susținuse doctoratul și care, într-o lucrare de sinteză asupra formării națiunilor în Evul Mediu, susținuse teza imigraționistă, conform căreia românii imigraseră din sudul Dunării, la nordul ei. Brătianu a pornit cu ideea de a scrie o recenzie a cărții lui Lot, dar recenzia a devenit o carte care a avut un mare răsunet în epocă și care a rămas și astăzi extrem de utilă, chiar dacă problema tratată și-a pierdut și își va pierde din ce în ce mai mult din semnificația politică. În epoca în care Gheorghe Brătianu a scris „O enigmă și un miracol istoric”, încă se credea că dreptul istoric poate decide asupra apartenenței unui teritoriu la un stat sau altul.

Pe urmă, lucrarea capitală a lui este cea în care se ocupă de tradiția istorică a întemeierii statelor medievale românești. Acolo, Brătianu a reluat problematica tradiției, într-o optică cu totul nouă față de Dimitrie Onciul, care dezvoltase teza lipsei de valoare a tradiției istorice, pentru înțelegerea apariției statelor românești. Pornind de la un nivel mai modern de gândire istorică, Gheorghe Brătianu a demonstrat temeinicia tradiției. În faza finală a activității sale, s-a mai ocupat și de structura statului medieval românesc, aducând contribuții capitale în problema stărilor și adunărilor de stări, a regimului privilegiilor și organizării politice. A abordat și temele majore de istorie modernă a României, de care sunt atât de legate numele bunicului său și ale întregii sale familii: 1848, 1859, 1866, Independența, proclamarea Regatului și, în fine, Marea Unire. Unele dintre contribuțiile lui au adus un bogat material inedit, așa cum a fost lucrarea despre „Acțiunea politică și militară a României în 1919”, în care a folosit documente din arhiva tatălui său, Ionel I.C. Brătianu.

Și în domeniul istoriei universale, studiile lui Gheorghe Brătianu au o mare însemnătate. Importanța istoriei Mării Negre și a relațiilor genovezilor și ale venețienilor cu aceste spații nu ar fi astăzi atât de cunoscută, dacă nu ar exista studiile lui Brătianu. În 1975 a avut loc, la București, un colochiu româno-genovez, despre istoria genovezilor în bazinul pontic, și marele medievist Roberto Lopez, înainte de a-și începe comunicarea, a spus că s-a format, ca specialist în domeniul istoriei Mediteranei și a Mării Negre, pornind de la lucrările lui Gheorghe Brătianu, ceea ce a determinat conducerea de atunci a Academiei Române să aducă, a doua zi, toate lucrările lui Gheorghe Brătianu și să le așeze într-o vitrină. Studiile lui Brătianu în domeniul amintit au culminat cu redactarea, în limba franceză, în perioada de domiciliu obligatoriu, a cursului pe care îl susținuse la facultatea noastră. Textul a fost scos din țară pe o filieră complicată și publicat, postum, în 1968, la München, sub titlul de „Istoria Mării Negre”. Remarcabile sunt și studiile sale de istorie bizantină, recent apărute în limba română. „Etudes byzantines d'histoire économique et sociale”, culegere de studii mai puțin cunoscută la noi, l-a îndreptățit pe un bizantinist francez să observe că lucrările lui Gheorghe Brătianu îl recomandau pentru scrierea unei ample istorii economice și sociale a Imperiului Bizantin.

Ajungem și la problema controversată a omului politic Gheorghe Brătianu. În privința opțiunilor sale de politică externă, trebuie să avem în vedere contextul în care acestea s-au manifestat. După ianuarie 1933, noul regim național-socialist de la Berlin a imprimat un dinamism extraordinar politicii externe germane, în sensul anulării Tratatului de la Versailles și al expansiunii germane înspre răsărit. Politica dinamică a Germaniei hitleriste a pus și lumea românească în fața unei întrebări, în funcție de care s-au conturat două direcții de politică externă: cea dintâi, majoritară, reprezentată de Nicolae Titulescu, miza pe fidelitatea până la capăt față de Tratatul de la Versailles, care ne asigurase reîntregirea națională, și pe includerea Uniunii Sovietice în sistemul de securitate colectivă europeană, în intenția de a zăgăzui dinamismul german. Cea de-a doua direcție se orienta spre Germania, dar avea, la rândul ei, două curente: primul, reprezentat de Garda de Fier și de partidul lui Octavian Goga și A.C. Cuza, dorea apropierea de Germania pe bază de afinități ideologice, de aderență la modelul autoritar de guvernare și la antisemitism; al doilea, în care s-a aflat și Gheorghe Brătianu, a încercat să se apropie de Germania din considerente pur pragmatice, pornind de la constatarea că Franța și Marea Britanie nu erau capabile să mențină echilibrul fragil instaurat după Primul Război Mondial. Indiciile erau foarte clare: sistemul sancțiunilor împotriva Italiei lui Mussolini, care invadase Abissinia, se dovedise falimentar; remilitarizarea Rhenaniei, prin încălcarea acordurilor cu Franța etc. Constatând că Franța nu se putea apăra pe sine, mulți români s-au întrebat cum ar fi putut ea să ne apere pe noi. Spre toamna lui 1936, Gheorghe Brătianu a mers la Berlin, unde a avut o întrevvedere cu Herman Göring. Această opțiune a fost atacată și de contemporani, dar a fost transformată de comuniști într-un instrument propagandistic ucigător. Recent, domnul Andrei Pippidi mi-a spus că a găsit, într-o ediție a rapoartelor ambasadorului Poloniei la Berlin, Lipsky, dinainte de invazia germană, relatări despre conversațiile pe care le avusese cu

Gheorghe Brătianu. Rezultă din ele foarte clar că orientarea spre Berlin a lui Brătianu se născuse din rațiuni strict pragmatice, din nevoia de a crea o contraponderă la revizionismul ungar, susținut de Mussolini, și de a asigura frontiera răsăriteană, amenințată de politica agresivă a sovietelor. Brătianu a avut o polemică cu Titulescu, condamnând orientarea pro-sovietică a acestuia. Cred că și în cazul acesta, ca și în alte cazuri din istoria noastră, dată fiind poziția geo-politică, ambele opinii au partea lor de realitate. Titulescu era convins că pericolul cel mare venea din partea Germaniei hitleriste și a avut dreptate, pentru că politica revanșardă a lui Adolf Hitler avea să arunce în aer sistemul versaillez. Dar și Brătianu avea dreptate, pentru că s-a dovedit că și URSS a dorit dispariția acestui sistem, iar România avea să rămână prizonieră într-un nou sistem, cel comunist, pe care sovieticii l-au impus statelor pe care le-au ocupat. La solicitarea Regelui Carol al II-lea, Gheorghe Brătianu a mai mers încă o dată la Berlin, în 1938. Atunci a ținut și o conferință, publicată în germană, despre relațiile dintre Bismarck și Ion C. Brătianu. Fiind istoric, căuta analogii: așa cum România se orientase spre Puterile Centrale, după 1878, când rușii ocupaseră sudul Basarabiei, așa trebuia să se orienteze și atunci, în 1938, spre Germania.

Trebuie categoric subliniat, pentru a zădărnici falsurile propagandistice comuniste (după 6 martie 1945, Gheorghe Brătianu a fost una dintre personalitățile cele mai atacate de comuniști), că orientarea lui de politică externă nu a fost însoțită de una de politică internă, în direcția instaurării unui regim totalitar, pe model german sau italian. Nu a pledat nici pentru statul totalitar, nici pentru rasism. Dimpotrivă, există suficiente probe care confirmă că a rămas fidel ideologiei liberale. A publicat foarte multe texte politice care demonstrează acest lucru și cred că, într-o zi, ar trebui să se facă operația dificilă a culegerii lor din presa vremii, din analele parlamentare, chiar din cuvântările radiofonice, dacă s-a păstrat ceva din ele, și a publicării lor în volum. În 1930, Gheorghe Brătianu a plecat din PNL-ul strămoșilor săi, pentru că a fost unul dintre adepții revenirii pe Tron, în 1930, a Regelui Carol al II-lea. Insatisfacția provocată de regimul Regentei născuse un puternic curent carlist. Remarcabil este faptul că, din clipa în care și-a dat seama – și a făcut-o destul de repede – că Regele Carol al II-lea avea tendința de a suprima regimul parlamentar și de a introduce unul autoritar, peste partide (cum zicea Nicolae Iorga), s-a îndepărtat de el și a rămas fidel democrației parlamentare, asociindu-se cu acele forțe care se opuneau tendințelor autoritariste ale regelui, inclusiv cu Mareșalul Averescu. Tatăl meu, Petre Papacostea, a fost secretarul politic al Mareșalului Averescu, principalul colaborator politic al acestuia, până la moartea lui. Așa a ajuns tatăl meu să-l cunoască mai bine și să colaboreze cu Gheorghe Brătianu. Au organizat, împreună, manifestații ale Frontului Constituțional, care încerca să se împotrivescă dorințelor camarilei regale. Au apărut, în ziarul Partidului Poporului, „Îndreptarea“, mai multe articole virulente împotriva acestui grup format în jurul regelui; conțineau multe aluzii istorice și aveau titluri ca: *Cloaca maxima și abuzurile ei dictatoriale*, *Madame Du Barry* ș.a. Eu aveam 6 ani în 1934, dar știu, din povestirile părinților, că erau cozi în București, pentru că toată lumea vroia să citească articolele acelea, atâta vâlvă făcuseră. S-ar putea ca unul dintre autorii lor să fi fost și Gheorghe Brătianu. După 1938, când Carol al II-lea și-a instaurat regimul autoritar, Gheorghe Brătianu a revenit la PNL. Nu a cedat ofertelor lui Carol al II-lea.

În toamna lui 1945, m-am înscris la Facultatea de Litere și Filozofie din București, în care era inclusă și Istoria. Era, probabil, o vocație de familie – am avut unchi preocupați de cercetarea trecutului: Victor Papacostea, care i-a fost colaborator politic lui Gheorghe Brătianu și a fost închis, împreună cu el, la Sighet; Cezar Papacostea, filolog clasic, profesor la Universitatea din Iași, unde a fost coleg cu Gheorghe Brătianu, care a fost mutat la Universitatea din București, după pensionarea lui Iorga. Pentru Brătianu a fost o surpriză să mă vadă la cursul lui. Țin minte că, după primul curs, l-a sunat pe tatăl meu pentru a-și exprima surprinderea. Ca materie principală, mi-am luat Istoria universală; asta era catedra lui Brătianu. Am urmat cursurile și seminariile lui (care se țineau în vechiul local, unde este acum Facultatea de Litere, la parter). La prima ședință de seminar, a fost foarte surprins că avea sala plină, el fiind obișnuit să lucreze cu

oameni mai puțini. Atunci, înainte de a ne introduce în materia seminarului, a atras atenția acelei mulțimi că istoria nu e o meserie din care se câștigă bani și că aceia care nu au o vocație foarte puternică ar fi mai bine să-și caute alte meserii. În perioada cât i-am fost eu student, obișnuia să țină două cursuri, în paralel. Unul era despre Adunările de stări în Europa și în Țările Române, altul despre Formule de organizare a păcii în istoria universală. La curs, venea cu geanta plină. Înainte de a-și începe prelegerea, așeza cărțile pe masă, cu semne plasate la paginile din care urma să citeze. Expunerea era liberă, dar întreruptă cu citate din diverse izvoare istorice sau lucrări istoriografice. La seminarii, erau o încântare parantezele lui; vorbea și despre mari scriitori. Odată, a făcut o prelegere despre Anatole France, în care ne-a vorbit despre o scriere a acestuia, în care povestește despre un șah al Persiei, care le-a comandat învățaților din regatul său să îi alcătuiască o istorie completă a lumii. Învățații s-au izolat și, după vreo 20-30 de ani, au revenit la șah cu 100 de cămile, fiecare purtând câte un volum uriaș. Și au pus la picioarele monarhului acea istorie a omenirii, în 100 de volume. Șahul s-a plâns că nu avea timp să citească atât și i-a rugat pe învățați să scurteze opera. După ani, aceștia au revenit la șah, care era pe patul de moarte, cu un volum: „Majestate, iată istoria omenirii într-un singur volum!”. Șahul, însă, s-a plâns din nou: își dorise atât de mult să cunoască istoria lumii, dar se afla în pragul morții și nu mai avea vreme să citească nici măcar un singur volum. Atunci, învățatul i-a zis: „Sire, vă rezum eu istoria oamenilor, în trei cuvinte: s-au născut, au suferit și au murit...”. Gheorghe Brătianu îmbina, așadar, viziunea largă cu erudiția foarte exactă (știa 11 limbi!) și era foarte *actualist*, ca și Iorga, lucru care plăcea foarte mult studenților, mai ales în anii aceia de ascensiune a comunismului. Întotdeauna făcea aluzii foarte fine, foarte discrete, dar perceptibile, la unele tendințe ale comuniștilor, care își aveau echivalente, spre exemplu, în istoria bizantină. Trebuie să știți că la cursul lui se afla întotdeauna cineva de la comuniști, care îl urmărea și îi stenografa cursurile. Cu câțiva ani în urmă, am primit de la Alexandru Elian, bizantinist de seamă, un plan de curs universitar, manuscris, din 1941, al lui Gheorghe Brătianu, cu care el colaborase în câteva rânduri. Deasupra planului lecțiilor respective, era notat un R, așa că planul aparține unui curs de istorie modernă pe care l-a ținut, în 1941, la cererea Regelui Mihai.

Fac, aici, o scurtă paranteză. Era prin 1942-43: fratele meu și cu mine ne aflam la vila familiei noastre, din Sinaia, când am primit un telefon de la București, de la mama, care ne spunea că în ziua următoare avea să sosească la Sinaia profesorul Gheorghe Brătianu, care mergea în audiență la Rege și căruia trebuia să-i pregătim o cameră. Cât timp el se afla la Rege, am intrat în camera lui și am văzut ceva care mi-a rămas în minte: pe noptieră, așezase o icoană a Sfântului Gheorghe. Se știe și din ultimele clipe ale vieții lui, din celula de la Sighet, că era un spirit puternic religios.

La seminar, avea următoarea metodă: în primii doi ani, se făceau interpretări de texte medievale. Fiecare student avea de tratat un capitol dintr-o cronică. În anul acela, am lucrat pe o cronică engleză, despre Regele Ioan Fără de Țară. Mi-a revenit și mie un capitol, l-am transcris pe jumătate de foaie de caiet, l-am tradus alături și am făcut investigațiile bibliografice de rigoare, pentru comentariul textului. Știind că nu întotdeauna cunoștințele de latină ale studenților erau excelente, înainte de a prezenta lucrarea în seminar, trebuia ca studenții să treacă pe la una dintre asistentele sale, fostă asistentă a lui Nicolae Iorga, doamna Virginia Sacerdoțeanu, de la care am învățat multă paleografie latină. Am primit și eu, de la d-na Sacerdoțeanu, o sumedenie de îndreptări la lucrarea mea, pe care am susținut-o vineri, 29 martie 1946. Atunci mi-am dat seama că nu făceam față cu nivelul acela de cunoștințe și m-am hotărât ca, începând de atunci, să fac zilnic studiu personal de latină, o jumătate de oră sau o oră, până mi-am format vocabularul și capacitatea de a înțelege curent un text latin, ba chiar de a redacta, ocazional. Mai târziu, în epoca în care descinderile Securității erau foarte frecvente, redactam câte un text mai delicat în limba latină, și îl semnam Suetoniu sau Tacit, pentru ca ochii securiștilor să nu-i poată pătrunde înțelesul. Așa, și m-am prezentat la seminar cu acel text îndreptat de d-na Sacerdoțeanu. La un moment dat, cu ironia lui fină, profesorul Brătianu mi-a

spus: „Parcă descifrez, în perfecțiunea traducerii, mâna doamnei Sacerdoțeanu“. Un lucru, însă, l-a surprins: acela că, în comentariile pe care le-am făcut, pe marginea textului din cronică, folosisem o carte sosită recentisim la Biblioteca Institutului Francez, pe care o frecventam (și aveam să fiu arestat pentru asta!), și care se chema „Le roi Jean et Shakespeare“, o interpretare, din perspectiva psihologiei moderne, a alternanțelor psihice ale lui John, așa cum apar ele în textul cronicii. Cartea era foarte recentă și Gheorghe Brătianu nu auzise încă de ea. A fost surprins (când ceva îl mira, ridica din sprâncene) că un student cunoștea o carte din domeniul medievisticii, pe care el nu o cunoștea. După alte câteva ședințe, am primit de la dânsul un extras care conținea un articol recent al lui, cu o dedicație, fapt care a reprezentat pentru mine un foarte puternic îndemn pe calea studiului istoric, și am revenit la el în situații grele din existența mea, ca la o permanentă sursă de încurajare. De altfel, nu e un caz particular. Am aflat, spre exemplu, de la un istoric din altă generație, Cihodaru, de la Iași, alte câteva gesturi de finețe și de larghețe ale lui Gheorghe Brătianu, în raport cu studenții.

În anii 1945-47, situația internațională se agravase mult și evolua spre ruptura est-vest, spre Războiul Rece. 1947 a fost anul decisiv în care, pe de o parte, în Europa occidentală a fost introdus Planul Marshall, care a zădărnicit speranțele lui Stalin de a integra întreaga Europă în sfera sovietică de influență, iar pe de altă parte, în răsăritul Europei, ocupat de sovietici, s-a radicalizat regimul, în sensul eliminării „rămășițelor burgheze“ din guvernele de „largă concentrare democratică“. La noi, sfârșitul lui 1947 aducea dispariția ultimului simbol care îi incomoda pe comuniști: Monarhia. Gheorghe Brătianu intrase deja în regim de domiciliu obligatoriu, în care a rămas până la începutul lui mai 1950 când, împreună cu toți foștii demnitari ai țării, a fost ridicat și dus într-o direcție necunoscută. Am luat cunoștință de acest eveniment în următoarele împrejurări tragice: pentru că frecventam Institutul Francez, am fost primul din familia mea care am fost arestat, cu două luni înaintea lui Gheorghe Brătianu. În martie 1950, Biroul Politic al C.C. al P.M.R., în frunte cu Gheorghiu-Dej, luase hotărârea de a desființa acele „oficine de spionaj“, printre care se număra și Institutul Francez. La începutul lui martie 1950, tocmai luasem de la Biblioteca Franceză o carte proaspăt sosită și o răsfoiam pe stradă, când m-am pomenit azvârlit într-o dubă și dus la Securitatea din Calea Rahovei, unde am fost înghesuiți, în două celule, vreo 30-40 de inși, arestați din fața institutelor francez, britanic, american și italian. Pe urmă, după anchete, am fost dus la Jilava și, apoi, la Canalul Dunăre – Marea Neagră, la Capul Midia. Așa că pot fi... mândru, pentru că am fost „membru fondator“ al acestui canal. Aflându-mă în detenție la Canal, spre sfârșitul lui mai 1950, a sosit un nou lot de arestați, în care se aflau cei care fuseseră găsiți pe listele de membri ai institutelor străine. Într-o zi, auzindu-mi numele, cineva a venit la mine și m-a întrebat dacă sunt rudă cu profesorul Victor Papacostea. I-am răspuns afirmativ și respectivul mi-a comunicat că unchiul meu fusese ridicat în lotul foștilor demnitari, împreună cu Gheorghe Brătianu. Victor Papacostea era al doilea din familia mea care intrase la pușcărie. După ce am fost eu eliberat, avea să vină și rândul tatălui meu. Am făcut cu rândul. Peste ani, când au început să iasă de la Sighet supraviețuitorii, am aflat cam ce se întâmplase acolo. Cele mai multe informații le-am primit de la Victor Papacostea care, fiind dat afară din casă, se mutase, împreună cu familia lui, la noi. Moartea lui Gheorghe Brătianu a fost provocată. A fost un asasinat. Cred că sovieticii au avut o ostilitate specială față de el, mai ales după ce i s-a cerut să renege cartea despre Basarabia, în care apărase drepturile istorice românești asupra acesteia, și Gheorghe Brătianu a refuzat, cu o extraordinară tărie de caracter. Ce m-a uimit cel mai mult la omul acesta au fost, pe de o parte, delicatețea, finețea lui aproape de timiditate, produse ale unui rafinament social de generații și, pe de altă parte, fermitatea extraordinară și refuzul de a se salva în detrimentul numelui pe care îl purta. La începutul lui 1944, și-a trimis copiii în Occident, pentru a nu fi șantajabil prin copii, dar el nu a plecat. În 1945-46, când directorul Institutului de Studii Bizantine din București s-a oferit să-l ajute să plece din țară, i-a răspuns, sumar și expresiv: „Un Brătianu ne quitte pas son pays!“.

Ioana Brătianu: Când am plecat în străinătate, la 29 ianuarie 1944, evident că am fost conduse

la gară de părinți și de câteva colege. Când trenul a început să se miște, tata a fugit în urma lui și ne-a strigat: „Sper s-o revedeți pe mama, pe mine nu mă mai vedeți!“ El știa perfect ce îl aștepta și acceptase asta. Era un om de datorie, așa cum fusese întreaga lui familie. Știu că se spunea că Ionel Brătianu întârziase o dată la un curs, la Paris, și din cauza asta tatăl lui nu îi mai scrisese două luni de zile, ca să-l pedepsească.

Șerban Papacostea: Într-una dintre ultimele conversații pe care le-am avut cu Victor Papacostea, acesta mi-a spus, despre Gheorghe Brătianu: „Era supus la cele mai mari presiuni, dar făcea în continuare ceea ce trebuia să facă și nu făcea ceea ce nu trebuia să facă“. În închisoare, chiar a doua zi după moartea lui, unii au pus în circulație zvonul fals al sinuciderii. Oricum ar fi evoluat lucrurile, eu sunt convins că Gheorghe Brătianu a fost asasinat, prin felul în care a fost tratat în temniță.

Adrian Cioroianu: Vă mulțumim, domnule profesor. O rugăm pe doamna Brătianu să ne mai spună câteva cuvinte.

Ioana Brătianu: Se pare că de la Moscova venise o telegramă care conținea următorul mesaj: „Scăpați de Brătieni!“.

Șerban Papacostea: Nu pot nici confirma și nici infirma acest lucru, dar știu că sentințele erau date înainte de judecarea proceselor. Iar cu Gheorghe Brătianu, sovieticii au avut, repet, o răfuială specială.

Ioana Brătianu: De fapt, tatăl meu a fost închis fără să fie judecat și condamnat.

Acum, eu nu o să vorbesc foarte mult. Vreau doar să spun că Gheorghe Brătianu nu era un timid, decât poate cu copiii lui. Fusese crescut numai de mama lui, pentru că părinții lui se despărțiseră, și nu prea se pricepea să se poarte cu copiii. El ne-a tratat ca pe niște persoane adulte, ceea ce pentru noi cred că a fost un noroc. Din când în când, ne lua la plimbare și ne povestea despre istorie sau politică; poate că n-am păstrat totul, dar unele lucruri mi-au rămas, și îmi pare bine. Când mă gândesc la modul în care a fost asasinat acest om, care era de o blândețe și o bunătate nesfârșite, la cum a fost bătut de gardieni, mă înfior. Și nu era numai durerea fizică; deținuții politici au fost și umiliți până la culme. Știu, de exemplu, că lui Dinu Brătianu i-au pus șobolani pe el. Iar tata a fost bolnav de dizenterie și nu i s-a acordat nici o îngrijire medicală. El a murit în 1953, iar noi am aflat abia în 1958, când a venit mama în Franța.

Adrian Cioroianu: În tot timpul acesta nu ați putut comunica cu nimeni din România?

Ioana Brătianu: Cinci ani de zile nu s-a aflat nimic! Când am aflat, sora mea, Maria, a avut curajul extraordinar de a-i întreba pe cei care ieșiseră de la Sighet, în ce condiții murise tata. Nu puteam să credem că se sinucisese; nu se potrivea cu nimic din ceea ce știam despre el. Pe urmă, s-a spus că a murit de boală, fiind bolnav de ficat. Dar avea 55 de ani, ar fi putut să supraviețuiască. Mai târziu, mama a reușit să afle că, odată, când tata s-a simțit mai bine, a ieșit la plimbare în curtea închisorii și s-a uitat în sus, spre celulele de unde alți deținuți politici făceau anumite zgomote, pentru a-i atrage atenția. Gardianul l-a văzut și, pe toată întinderea scârilor pe care se cobora din curtică spre celule, l-a lovit cu o bâtă. Se pare că l-a lovit și mai tare când a ajuns în celulă și l-a omorât. Ce pot să vă mai spun? Încercați să vă închipuiți prin ce-a trecut, fără să vă dau eu prea multe explicații. În fond, eu înțeleg că acești comuniști vroiau să-și omoare dușmanii, dar de ce trebuia să îi mai și chinuiască într-un așa hal?

Mulți s-au întrebat de ce a luptat tata în cel de-al doilea război mondial. A mers pe front pentru că acela a fost războiul lui. Ion C. Brătianu a avut Războiul de Independență, Ion I. C. Brătianu a avut Războiul de Reîntregire. Trebuia și Gheorghe Brătianu să aibă războiul lui. Tata a fost pe Frontul de Est, voluntar, dar nu a vrut să treacă Nistrul și i-au scris mareșalului Antonescu, el și cu Vintilică Brătianu, că nu trebuia trecut Nistrul. Mareșalul nu le-a urmat sfatul și a ordonat trecerea Nistrului, iar Brătienii, chiar dacă nu erau de acord, au fost încorporați, s-au supus ordinului și au mers până la Stalingrad.

Șerban Papacostea: S-a spus de către unii, cu intenție, cred, peiorativă, că Gheorghe Brătianu ar fi fost folosit ca o momeală, de către Rege și partidele istorice, pentru a-l determina pe

Antonescu să vină, la 23 august 1944, la Palat. Personal, cred că Antonescu nu a venit la Palat pentru Gheorghe Brătianu; el era, oarecum, informat de ceea ce i se pregătise, pentru că nu a vrut să fie el cel care urma să semneze armistițiul, pentru a nu-și călca onoarea militară, care îl lega de Hitler. Antonescu nu a fost un naiv și rămâne un personaj controversat; sunt pagini care îl incriminează, în legătură cu omorârea evreilor. Totuși, la activul lui putem așeza cel puțin două elemente: nu a vrut să semneze el un armistițiu care însemna pierderea Basarabiei și Bucovinei, lucru care golea de sens acțiunea lui militară și a hotărât să nu mai fie o piedică în calea acțiunilor Regelui și ale oamenilor politici din jurul acestuia, lăsându-se arestat. E de neconceput că nu ar fi fost informat de pregătirile care se făceau. În acel context, cred că Gheorghe Brătianu a avut un rol secundar. Dar la procesul lui Antonescu, Gheorghe Brătianu a fost supus unui tir violent, fiind învinuit că fusese un colaborator al mareșalului. În ziua execuției lui Antonescu, Gheorghe Brătianu a venit la noi acasă, neanunțat, a stat de vorbă cu mine, care îi eram student, și mi-a relatat felul în care s-a desfășurat execuția. Era profund impresionat.

Ioana Brătianu: Legătura dintre tata și mareșalul Antonescu era întreținută mai ales prin intermediul lui Mihai (Ică) Antonescu, fost membru al partidului tatei. Țin minte că el venea des la casa noastră de la țară; era mic și își punea niște talonete, ca să pară mai înalt. Ică a fost drăguț cu noi; odată, am vizitat împreună Curtea de Argeș. Iar mamei îi făcea curte la culme, ceea ce pe ea o enerva grozav. Ei, *la petite histoire!*

Pe noi, înainte să plecăm în Elveția, tata ne-a dus la mareșal, la Predeal, unde acesta avea o vilă. Fusesem invitate la masă numai fetele Brătianu, pentru că fratele meu era cam zburdalnic și l-au evitat. Am luat masa seara. Mareșalul era cam egocentric, cam încrezut: în sala de mese era un fel de mic podium, pe care se așeza el, ca să vorbească. Vă închipuiți că, pentru niște copii de 11-12 ani, asta era culmea caraghioslăcului.

Șerban Papacostea: Ca să încheiem cu Gheorghe Brătianu, e interesantă reacția lui Fernand Braudel, fostul său coleg de studenție, atunci când Nicolae Ceaușescu a trimis emisari în Occident, pentru a câștiga simpatia mediilor intelectuale. Braudel a fost și el vizat de propagandă, dar el a pus tranșant următoarea întrebare: „De ce l-ați asasinat pe Gheorghe Brătianu, care a fost unul dintre cei mari istorici din generația mea?”

Adrian Cioroianu: Pentru că ne apropiem de final, vreau să le mulțumesc invitațiilor, dar și colegilor noștri mai tineri din Societatea de Studii Istorice ERASMUS, cărora le aparține meritul de a fi inițiat această discuție despre un personaj atât de important, pentru istoriografia noastră și pentru istoria contemporană a României, pentru istoria liberalismului românesc și a vieții politice din secolul trecut.

NOTĂ

* Masă rotundă organizată la Facultatea de Istorie din ERASMUS, cu prilejul împlinirii a 50 de ani de la București pe data de 21 aprilie 2003, de către S.S.I. moartea lui Gheorghe Brătianu.

Interviuri

Interviu cu fostul deținut politic Gheorghe Boldur-Lătescu

Filip-Lucian Iorga

Filip-Lucian Iorga: De multe ori, mașinăriile crispează.

Gheorghe Boldur-Lătescu: E așa de mic și de drăguț reportofonul, că nu are de ce să intimideze.

Faceți parte dintr-o familie cu nume istoric. Când ați conștientizat acest lucru și ce influență a avut asupra evoluției dumneavoastră?

Tatăl meu a fost un om care și-a respectat strămoșii și m-a crescut de mic în acest spirit. Mi-aduc aminte că una dintre primele poezii pe care m-a obligat să le învăț a fost balada „Iordache al Lupului“ a lui Alecsandri, în care eroul principal este un strămoș de-al meu, care se ceartă cu Grigore Ghica, domnitorul care se cam temea că Iordache îi va lua scaunul, și fuge în Bugeag, la tătari. Și balada zice așa: „Sus pe apa Prutului,/ În ținutul Hușiului/ Mers-a ura și lovit-a,/ Pe Iordache prăpădit-a./ El cu domnu' se-nvrăjbea/ Și călare pribegea/ În țara Bugeagului/ Scăparea pribeagului“. Hanul îi propune să îi dea armată și să îl instaleze domn. Iordache, însă, refuză pentru că „Cine-duce oaste-n țară/ De blestemul țării moară!“! Speriat de perspectiva unei invazii tătărești, domnitorul îi trimite niște emisari, pentru a-l convinge să se întoarcă în țară. Sigur că la întoarcere este prins și executat. Balada asta m-a impresionat foarte mult și, pe la 5 ani, o știam pe dinafară, cu excepția câtorva pasagii pe care nu le-am putut înțelege foarte bine. De exemplu, nu reușeam să spun „el cu domnul se-nvrăjbea“ și felul în care pronunțam stârnea râsul tuturor. Cert este că am avut contact cu tradiția familiei, dar în sensul în care mai întrebam, acela al conștientizării, lucrurile au venit mult mai târziu. În mod ciudat, am avut la început o ușoară reacție de respingere a preluării acestei moșteniri, considerând că e bine ca omul să meargă prin viață cu puterile lui. Spre bătrânețe, însă, lucrurile s-au schimbat; probabil că este un fenomen firesc. Am început să trăiesc chiar afectiv această legătură cu strămoșii. M-am interesat, am aflat lucruri interesante și m-am bucurat să aflu că mai sunt și alții care se ocupă de aceste probleme. De fapt, prin mijlocirea arborilor genealogici a început și amicitia noastră, care avea să ne îndrepte, apoi, spre studiul unor alte fenomene istorice.

Dincolo de filiațiile stricte, de care strămoși vă simțiți mai apropiat sufletește?

După tată, sunt Boldur. După mamă, sunt Stroici. Cele două familii s-au înrudit de multe ori, de-a lungul secolelor, păstrându-și, totuși, unele trăsături distincte. Familiile noastre boierești, în special cele din Moldova, au fost foarte mult influențate de polonezi și de ruși. Logofătul Luca Stroici, un ilustru cărturar, care a tradus „Tatăl nostru“ în românește, aproape în forma care este rostită și acum în biserici, era membru al Dietei poloneze și cumnat cu domnitorul Movilă, și el dintr-o familie vestită pentru polono-filia ei. Dar, în general, Stroiceștii au fost oameni legați de pământ, și până târziu. Bunicul meu, Gheorghe Stroici, a fost acela care în 1944, la vârsta de 92 de ani, când au venit rușii, a refuzat să plece de pe moșie. Băieții lui s-au

dus să-l ia în aprilie '44, când tunurile rusești se auzeau deja de pe malul celălalt al Prutului, iar el a refuzat, spunând că nu poate să-i părăsească pe oamenii alături de care trăise o viață întreagă. Țăranii îl venerau. La început, rușii au fost destul de disciplinați; au luat ce le trebuia, cai, trăsuri, provizii. Apoi s-au îndreptat spre biroul bunicului și au găsit acolo un moșneag pe care l-au privit ca pe o ciudățenie, dar l-au lăsat în pace. S-a întâmplat însă următorul lucru: în crama conacului erau câteva vagoane de vin, în care soldații au dat iama.

Scena mă duce cu gândul la bețiile care au însoțit „marea revoluție” bolșevică.

Exact. Au urmat niște jafuri cumplite; au devastat tot. Deși au vrut să-l omoare, bunicul a scăpat, printr-un miracol, și a fost luat de țărani, dus în sat și adăpostit, în mare secret, de o femeie cu suflet mare, în casa căreia a și murit, peste vreo doi ani de zile.

Boldureștii au fost mai atrași de măreție și au și dat câteva personaje foarte interesante, începând cu acel Lupu Kostaki, care a avut o contribuție importantă la schimbarea istoriei țării, prin partea pe care a luat-o turcilor, în timpul războiului lor împotriva lui Petru cel Mare și a lui Dimitrie Cantemir. Nu știu dacă Lupu a avut ceea ce se poate numi conștiință politică. Probabil că nu. A avut, însă, intuiția corectă că o alianță cu rușii însemna, de fapt, intrarea sub tutela Rusiei și pierderea totală a autonomiei. A simțit că dorința de expansiune a lui Petru era mai periculoasă decât sistemul destul de permisiv al dominației turcești. Din cauza lui Lupu Kostaki, Petru cel Mare a obținut afurisirea *pe vecinicie* a familiei. Blestemul a fost ridicat un veac mai târziu, la intervenția mitropolitului Veniamin Kostaki.

Un alt personaj strălucit a fost hatmanul Iordache Kostaki Boldur-Lățescu (1798–1857). El a fost comandantul armatei Moldovei și a înființat școala de ofițeri de la Iași. Făcuse studii la Viena și Petersburg și era un foarte bun organizator și unul dintre cei mai mari și mai pricepuți moșieri ai Moldovei. Ion Ionescu de la Brad îl laudă pentru grija pe care le-o purta țăranilor. La Hudești, leagănul ramurii Boldur-Lățescu, el are trei ctitorii: Școala Costăchească, inițial pregătitoare de cântăreți bisericești, biserica și conacul. Testamentul lui e foarte interesant, atât prin datele genealogice pe care le conține, cât și prin indicațiile asupra averii de la data aceea a familiei. Moșia era imensă, cam 20.000 de ha, dar s-a topit într-o singură generație. Băieții lui au făcut-o repede praf. Noroc că moșia a intrat pe mâinile unui armean cumsecade, și nu pe cele ale unui Tănase Scatiu.

Sentimental, mă simt parcă mai aproape de aceia dintre strămoșii mei care au fost mai apropiați de pământ și de oamenii alături de care trăiau și care, într-un anumit sens, sperau în ajutorul lor. Fără să neg importanța gesturilor mărețe, cred că esențiale sunt legăturile umane profunde.

În anii comunismului ați mai fost la Hudești?

Prin 1964-65, sora mea, Anda Boldur, Dumnezeu s-o ierte, a avut ideea să mergem la Hudești. Eu, ca fost deținut politic, eram foarte prudent și îți mărturisesc că m-am lăsat cam greu convins. Ea, însă, era mai curajoasă și, împreună cu tata, m-au determinat să merg. Era într-o duminică și ne-am dus întâi la biserica din sat, care fusese construită de un strămoș al nostru. Preotul Ivan știa câte ceva despre istoria familiei și ne-a primit foarte bine. În ciuda rugămintelor noastre, el le-a spus țăranilor, la sfârșitul slujbei, că se aflau printre ei urmașii familiei Boldur. Într-o oră, s-a strâns tot satul. A fost foarte emoționant și... mă mir cum n-am fost arestați. Cred că am strâns atunci o mie de mâini. Ei vroiau să ni le sărute și îi opream cu greu. Pe atunci, biserica era încă în stare bună. Acum e în paragină.

Există, între genealogiști, controversa continuității dintre familiile Boldur și Costache, destul de greu demonstrabilă.

Așa este. Totuși, de ce ar fi avut nevoie o familie strălucită, ca aceea a Costăcheștilor, să preia, la mijlocul secolului al XIX-lea, numele unei alte familii, e drept mai veche, dar cu mult mai puțină greutate în istoria Moldovei, dacă nu ar fi existat, totuși, o filiațiune reală? Sigur, nu există hârtiile care să ateste continuitatea și problema rămâne deschisă.

**Timp de decenii, românii le-a fost inoculată teoria aberantă a luptei de clasă.
Cum privești dumneavoastră, din interior, boierimea de altădată și pe descendenții
de astăzi ai acesteia?**

Dacă ar fi să judecăm rolul pe care l-a avut boierimea română după starea țăranilor, s-ar putea spune că n-a fost unul strălucit, pentru că, de pildă, în Ungaria, rolul civilizator al nobilimii a fost mult mai adânc. Satul maghiar stătea mult mai bine decât cel valah sau cel moldovenesc. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, țăranul maghiar era mai bine hrănit și poate că știa și carte. Nobilimea maghiară a administrat mai bine domeniile și, desigur, a fost mult mai occidentalizată decât boierimea noastră. Dar nu putem pune toată această situație pe seama ineficienței rolului civilizatoriu al boierimii. A existat un mănunchi de factori, începând cu îndelungata dominație turcească, din pricina cărora însăși boierimea era nițel mai înapoiată decât nobilimea occidentală. Înapoiere pe care o resimțim și astăzi, factorul determinant în potențarea acestor elemente negative fiind, desigur, comunismul. Există, totuși, o solidaritate foarte puternică între boieri, răzeși și țărani, cel puțin în epocile marilor voievozi. Pe urmă, să nu uităm de generația pașoptistă, de acei boieri care au luptat efectiv împotriva propriilor interese; sau de faptul, poate unic în istorie, că după încheierea Primului Război Mondial, un Parlament alcătuit, în majoritate, din mari proprietari a votat exproprierea în favoarea țăranilor. Nu e chiar puțin lucru.

Cât despre descendenții actuali, am să-ți răspund într-un fel care o să te descurajeze, poate: *Care aristocrație?* Boierimea de sânge este evident decimată: foarte mulți au plecat în străinătate, mulți au murit în pușcăriile comuniste. Cei care au rămas aici sunt puțini, în general săraci și prea puțini dintre ei mai au conștiința apartenenței la un grup social și la un set de valori, care le poruncesc o anumită ținută. În ce măsură acești descendenți aparțin unei elite reale, cred că trebuie analizat de la caz la caz. Oricum, trebuie reținut că noblețea e mult mai mult o chestiune de responsabilități, decât una de privilegii. Cel puțin, așa o văd eu.

Care sunt primele dumneavoastră amintiri?

Am o amintire care arată cum se formează personalitatea unui om și cât de misterios este fenomenul educației. Locuiam la Iași și aveam vreo 6 ani. Guvernanta mea elvețiană plecase, fiindcă era bătrână, și rămăsese să aibă grijă de mine o fată de la țară, care servea la noi în casă și care nu avea mai mult de patru clase primare. Eu nu am făcut cursul primar, aveam acasă un profesor foarte bun și dădeam examenele la sfârșit de an; n-am mers la școală și nu aveam o educație sistematică. Educația o aveam din familie și de la guvernantă și eram puțin dezorientat. În grădina publică era o mică prăvălioară la care se vindeau dulciuri. Și fata aceea tânără avea bani de la mama și mi-a dat ca să cumpăr bomboane. Am cumpărat, dar am și furat câteva și m-am dus triumfător la ea: „Mi-ai dat doi lei, dar eu ți-am adus bomboane de patru lei!”. Fata m-a luat de mână și mi-a spus: „Cum ai putut să faci asta ?!”. M-a dus înapoi la vânzător și m-a pus să spun ce-am făcut. Eu, care între timp muream de rușine – cred că a fost cea mai mare rușine din viața mea – am spus: „Am furat!”. Vânzătorul mi-a spus că puteam să păstrez bomboanele, dar fata m-a pus să le dau înapoi. Acest gest al tinerei țărănci cu patru clase a făcut ca eu să nu mai pot fura niciodată, nimic. Nici chiar când găseam ceva, nu luam. Rolul educativ al gestului acelei femei simple a fost mai puternic decât toate prelegerile despre cinste care mi s-au ținut mai târziu. Iată cum se formează personalitatea: este un mare mister. Asta e prima mea amintire: aceea a unui hoț!

Ce lume intra la dumneavoastră în casă?

Familia mea era foarte apropiată de Păstorel Teodoreanu, care venea des la noi; era mai cu seamă apropiat de un cumnat al mamei, Romeo Drăghici, care era pasionat de vioară, îl cunoscuse și cântase cu Enescu la Iași, în timpul Primului Război Mondial și a reușit apoi formidabila performanță de a înființa Muzeul „Enescu”, de care s-a ocupat, împreună cu Colette, soția doctorului Corneliu Axentie, care era un om delicios și un mare medic. Pe lângă talentul pe care îl avea, Păstorel era nemaipomenit de fermecător. Spontaneitatea lui fantastică m-a fascinat.

După două-trei pahare, începea să scrie; am și acum o serie de epigrame scrise de el pe servetele. Ei, și pe la 12 ani m-am hotărât să mă fac epigramist! Odată, prin 1942-43, cineva i-a spus lui Păstorel că „ăsta micu” (adică eu) face epigrame. „Ce vorbești, măi puștiule, ești epigramist? Atunci, ia, fă-mi o epigramă cu rime date”, zice el. Și mi-a dat următoarele rime: erete, plete, meșteșug, plug. În cinci minute, veneam cu epigrama: „Mi-ai dat ca rimă pe «erete»/ Ca să mă-ncurci în meșteșug/ Dar fiindcă nu-s copil cu plete/ Te iert și te trimit la plug”. Lumea a râs de s-a prăpădit. Păstorel a decretat că am talent și am început să scriu la „Gluma”, cea mai mare revistă de humor din România, îngrijită de un inginer, Alexandru Devechi, care semna *Aldev*. Cele mai interesante erau duelurile între epigramiști. Cred că am publicat vreo sută de epigrame acolo, sub pseudonimul *Uriașul trist*, care a și provocat o epigramă ironică: „Ca să te faci uriaș/ Natura n-avu nici un rost/ Proverbul tare buclucaș/ Ne spune: mare, însă... trist”. După ce a ieșit din închisoare, Păstorel era foarte bolnav. În ultima fază a cancerului lui pulmonar, minunata soție, căreia îi zicea *Porumbița*, primea încă lume în casă, pentru că lui îi făcea bine. Se vorbea, se mai bea un șpriț și Păstorel agoniza. Într-o zi, a chemat un notar ca să-i dicteze testamentul. Și respectivul notar, după încheierea formalităților, l-a întrebat de câteva ori pe Păstorel dacă își aducea aminte că au băut, odată, un pahar de vin împreună. Păstorel, aproape agonizând, a răspuns de mai multe ori că nu, după care a completat: „Nu unul, mai multe!” ăsta era Păstorel, care reușea să glumească cu câteva ore înainte de moarte. Râsul poate fi o soluție de mântuire. Iar de moarte cred că poți să râzi numai dacă ești foarte credincios. Și cred că Păstorel așa era.

La noi și în casa Drăghici mai veneau Ionel Teodoreanu, I. D. Suchianu, Vespasian Pella, unul dintre cei mai mari specialiști în drept internațional, cu care tata fusese și coleg la Liceul „Negruzzi” din Iași, Demostene Botez, Mihai Ralea, Dimitrie Gusti (primul soț al Marthei, sora mamei, recăsătorită apoi cu Romică Drăghici), Ion Petrovici, generalul Mazarini, doctorul Bruckner.

Era, prin excelență, o lume a francofoniei...

Franceza a fost prima mea limbă și acum mi-e greu să înțeleg ce se vorbește la televiziunile franțuzești. S-a modificat radical, în câteva decenii. Limba e sufocată de anglicisme, de barbarisme arăbești sau maghrebiene, de prescurtări și moare, încet-încet. Trăim o epocă în care totul trebuie prescurtat. Cine mai citește azi Dostoievski sau Tolstoi, când poți să găsești rezumate pe internet? Limbile noastre o să dispară, probabil, așa cum au dispărut greaca veche și latina: prin vulgarizare. Iar prin dispariția limbilor, riscăm să pierdem și culturile pe care acestea le-au născut. Acesta e un pericol real. Și ce punem în loc? E adevărat că supremația Americii este totală, la ora actuală și pentru noi, cei care am trecut prin comunism, nu poate fi decât benefică. Tot adevărat este și că americanii adună tot ce e mai bun și sunt la vârf în toate domeniile. Dar din punctul de vedere al influenței civilizatoare, cred că ne aflăm pe terenul inconsistenței. Putem compara valorile promovate de SUA cu cele difuzate de Imperiul Britanic? Poate că modelul britanic nu mai e actual, dar sunt convins că civilizația britanică va rămâne în istorie și cred că va sta onorabil alături de celelalte mari civilizații.

De fapt, Imperiul Britanic e ultimul mare moment de strălucire și de supremație a Europei.

N-aș spune ultimul. Vezi, asta îmi amintește de o glumă: „Ai fost la ultima ședință de partid? – Păi, să știi că dacă știam că e ultima, veneam!”. Nu știu, Europa are încă un enorm potențial; în primul rând, cultural. Tocmai de asta trebuie să apărăm limbile și culturile. Este imposibil să nu existe o forță de reacție în acest sens.

Vă simțiți legat de Iașiul copilăriei?

N-aș putea spune că am o mare legătură afectivă cu Iașiul, pentru că eram foarte izolat.

Liceul l-ați început acolo?

Am dat doar admiterea la celebrul liceu-internat „Negruzzi”, apoi familia mea s-a mutat, din cauza războiului, la București și eu am făcut liceul la „Cantemir”. Primul meu contact cu elevii a fost în clasa I de liceu. A fost o mare fericire să intru în lumea copiilor de vârsta mea, cu care

nu prea avusesem contact înainte. Atunci a început copilăria mea reală. Mai greu a fost în primele zile. Fiind mai înalt și având o medie mare la admitere, directorul liceului, Marin Petrescu, m-a pus șeful clasei. Pentru că profesorii nu prea veneau în primele zile, trebuia să stau la catedră și să fac liniște. Așa că, din când în când, trebuia să mai dau câte o scatoalcă vreunui care făcea scandal. Și atunci ei au protestat și m-au amenințat că o să mă spună la director. La care eu, cu moldoveneasca mea, am ripostat: „Du' ți spun!” Bineînțeles că toată clasa m-a îngânat în cor și așa mi-a rămas porecla. În timp, aveam să-mi pierd accentul moldovenesc. Numai în cadru intim mai vorbeam așa. Viața de liceu am trăit-o cu mare intensitate, alături de colegi și prieteni ca Șerban Rădulescu-Zoner, care avea să facă o pușcărie foarte grea și să devină istoric, sau Ilie Iliescu, talentatul om de teatru, care făcea montări în toată regula la liceu; din cauza dosarului, a fost dat afară din facultate și a profesat ca actor fără diplomă, fiind și cel care a format oameni ca Radu Penciulescu, Radu Slavescu, Alcalay ș.a. În clasa I de liceu am fost coleg de bancă cu Nicolae Stoescu, viitorul component de marcă al Corului „Madrigal”.

Care era atmosfera la „Cantemir”?

Eu am apucat, ca licean, trei regimuri. Foarte puțin, regimul legionar, între octombrie 1940 și ianuarie 1941. În această perioadă, director era profesorul de matematică, Tiberiu Mihăilescu. Din păcate, a existat și un eveniment dureros: epurarea unui mare profesor de franceză, evreu, Beliș. Mai târziu, după 1944, l-am avut din nou profesor. A existat și un oarecare fenomen de captare a celor mai mici, de către colegii mai mari, care făceau parte din „Frățiile de Cruce”. Noi aveam atunci 11 ani, eram niște copii. Sistemul era următorul: cei mari începeau prin a vorbi despre patriotism, după care îi cooptau pe ceilalți în diverse activități. M-au contactat și pe mine, care nu prea știam ce înseamnă „Frățiile de Cruce”. I-am spus mamei, care a fost foarte promptă: „Dacă faci prostia asta, să știi că o încurci cu mine!”. Așa că am refuzat și bine am făcut pentru că, mai târziu, când am intrat la închisoare, eu nu am putut fi niciodată considerat legionar, spre deosebire de toți bieții copii care fuseseră „membri” ai „Frățiilor” și care au purtat mereu această piatră de moară la dosar.

După asta, a urmat perioada războiului, care nu a afectat însă foarte mult activitatea de la liceu. Directorul liceului a fost, în acei ani, marele profesor de istorie și geografie, Ionescu-Sachelarie, care cred că a fost a doua persoană, după fata care m-a învățat să nu fur, care mi-a modelat niște concepții despre viață. Profesorul Sachelarie — Sache, cum îi spuneam eu — n-avea treabă cu istoria și geografia. El ținea lecții de morală. De exemplu, lecțiile de geografie se consumau rapid. El spunea, cu o voce gravă: „Ei, acesta este Mapamondul. Examinați-l, rețineți statele, munții și apele, pentru că asta trebuie să faceți. Și noi vom vorbi astăzi despre o anumită parte a lumii”. Și vorbea, să zicem, despre Olanda, cu istoria și geografia ei și se oprea la un personaj. Ne-a vorbit foarte mult despre Egmont. Iar personajul lui preferat era Wilhelm Taciturnul. Copiii mai mici urmărea mai greu aceste prelegeri, dar ele erau o încântare. Vorbele preferate ale profesorului, atunci când apăreau neplăceri, erau: „Fii demn, domnule!”. Ținea foarte mult la disciplină și avea și ciudățeniile lui. La sfârșitul zilei, la Cancelarie erau aduși câțiva elevi cu diverse abateri, împreună cu pedagogul și cu șeful clasei. Odată, am asistat la un dialog între profesorul Sachelarie și un coleg, care mi-e foarte drag, Iliescu: „- Dumneata, ce-ai făcut?/-Domnule director, n-am făcut nimic. Domnul pedagog minte!/-A, domnule, tu îți permiți să spui asta despre pedagog!? Două zile eliminare./ -Domnule director, sunt nevinovat !/-Trei zile eliminare. Continuă, domnule!/-Pedepsiți un om nevinovat !/-Patru zile, domnule”. La care elevul s-a lăsat păgubaș. De fapt, Sachelarie practica eliminarea cu suspendare: „A, eu vă elimin și voi mergeți la cinema! Nu, veniți la cursuri”. Prin 1946-47 a fost marginalizat și pensionat, înainte de termen. După o viață de muncă, acest ilustru pedagog a terminat destul de trist, ca atâția alții care au fost persecutați de comuniști.

Și așa ajung la ultima perioadă de liceu: aceea în care conducerea a fost preluată de pro-comuniști. Șarmul nu i-a lipsit nici acesteia, pentru că aproape tot liceul era de un anticomunism hotărât; priveam cu luciditate dezastrul care ne aștepta și încercam să ne opunem, atât cât se

putea. La 8 noiembrie 1945 a ieșit să demonstreze întreg liceul. Dacă au închis ușile, noi am ieșit pe ferestre și tot am mers. Eu am scăpat atunci ca prin urechile acului, dar un coleg, Octavian Rădulescu, a fost bătut înfiorător.

Erau și vreo doi-trei colegi care făceau pe comuniștii. Cu unul dintre ei am fost chiar coleg de clasă. E vorba de Edgar Reichmann, care era utecist și încerca să facă prozești; din cauza asta, mânca, săracul, bătaie cruntă. El era băiatul unui mare negustor. În încercarea de a-și atrage adepți, ne-a invitat odată, în 1946, pe vreo patru-cinci colegi, la el acasă. Avea o casă superbă. După ce ne-a tratat cu diverse bunătăți și am discutat diverse lucruri, a încercat să ne racoleze. Noi am râs de ne-am prăpădit și, de data aceea, nu l-am bătut. Și ne-am văzut de treabă. Acum, el e publicist în Franța și și-a mai modificat părerile din tinerețe.

În afară de școală, cum vă petreceți timpul?

Bucureștiul războiului era trist, sărac și în camuflaj. Tata a fost pe front și a fost și rănit. Exista un sentiment de apăsare. Am avut de foarte devreme sentimentul, desigur alimentat și de atmosfera din familie, mai ales după Stalingrad, că ne aflam la o răscruce de civilizații. Amenințarea rusească devenea tot mai evidentă. Dar am gustat și micile bucurii ale adolescenței. Făceam mult sport și am avut mici performanțe în atletism, în tenis de masă. Nu am exagerat, însă, cu performanțele, pentru că sportul trebuie făcut din plăcere. Mergeam la *Yacht-Club*, în parcul Herăstrău, împreună cu Nicolae Navasat, viitorul mare campion la canotaj, și la *Tennis-Club*, împreună cu Ștefan Anghelescu; acolo, prințul Băzu Cantacuzino juca împreună cu marii campioni proveniți din copii de mingi, Tănăsescu, Rurac, frații Viziru. Erau două cluburi selecte, prezidate ambele de colonelul Medeleanu. Mergeam și la ceaiuri, dansam, ascultam muzică americană. Deseori ne duceam la Mihai Brătescu. El avea o casă foarte frumoasă pe str. Alecu Russo, tatăl lui era inginer constructor și aveau o vie. Așa că totdeauna puteam să bem la el, cu măsură, vin. Ceaiurile însemnau și contactul cu domnișoarele de vârsta noastră, în special eleve la Școala Centrală; se înjghebau flirturi și chiar amoruri.

Ați avut, însă, o tinerețe foarte scurtă...

Da, s-a terminat foarte repede. Îmi amintesc de unul dintre puținele momente mai senine. În 1944 am plecat la Herculane, unde fusese evacuat și Ministerul de Externe, la care lucra sora mea, Anda. Era lume de foarte bună calitate și acolo am trăit patru luni de efectivă bucurie a tinereții. În ziua armistițiului, eu stăteam în casă, fiindcă eram răcit. Și a venit la mine un coleg, fericit: „E pace, e pace!“. „Nu e pace, e comunism“, i-am răspuns. Simțeam că e începutul sfârșitului și, într-un fel, regret că am conștientizat asta, pentru că mi-a răpit ceva din bucuria ultimelor clipe liniștite. Tata a fost unul dintre puținii care a prezis, atunci, că vom sta sub comuniști 50 de ani și că regimul va cădea, în final, prin el însuși. De aceea, el nici nu a încurajat acțiunile mele de rezistență, pe care le considera gesturi inutile; și cred că avea dreptate, pe termen scurt. La scara istoriei, însă, cred că poporul nostru avea nevoie de existența acestei reacții.

Și aici ajungem la amintirile dureroase legate de rezistență și de închisorile comuniste.

Anticomunismul meu de început era unul, probabil, romantic. Ca student, în 1947, am încercat, alături de câțiva colegi, să ne opunem comunizării facultății și am început să avem probleme cu Securitatea. În activitatea de rezistență efectivă am intrat ulterior. Planul nostru era naiv și au existat și scurgeri de informații; am fost prinși în gară, încă înainte de a ne urca în rapidul de 7.04 spre Râmnicu-Vâlcea, pentru a ajunge la grupul de rezistență „Arnota“ și a începe lupta, în legătură cu care eram destul de optimist. Ni se ceruse să ducem cu noi, în munți, și verdețuri pentru prepararea mielului pascal (se apropia Paștele), așa că în momentul arestării, aveam rucsacul plin cu... praz. Implicarea mea ține de temperament; nu puteam să stau degeaba, detestam comunismul și mă indigna minciuna. Pe lângă asta, de ce să n-o spun, a existat și un fel de dorință adolescentină de a face pe eroul, o mică nevoie de aventură. Asta o spun ca să nu-și imagineze cineva că la 20 de ani eram deja un anticomunist format, având luciditatea gestului pe care îl făceam. Abia la Jilava, între deținuți politici, m-am maturizat și am înțeles că suferința la

care eram supuși avea un sens. Prin ea ne puteam câștiga demnitatea ca oameni și ca nație, în fața istoriei și a lui Dumnezeu. Acolo, la Jilava, am luat contact cu brutalitatea lui Moromete, tipică regimului de detenție comunist. Odată, am fost dezbrăcați, bătuți și apoi aruncați în celula 16, unde era apă până la genunchi și o temperatură de 2-3 grade; ca să nu facem congestie pulmonară, am propus să facem, ore întregi, gimnastică, doi câte doi, spate în spate și așa am scăpat. Un miracol a fost că nu am fost ucis în bătaie, odată când m-am uitat afară pe fereastră, lucru interzis; gardianul Lis fusese subordonat al tatălui meu, pe front, și îl respecta foarte mult. Iată ce efecte neașteptate poate avea omenia.

Ați trecut prin infernul de la Pitești. Chiar dacă am avut cinstea de a fi colaboratorul dumneavoastră la scrierea volumului al patrulea, dedicat reeducării prin tortură, din seria „Genocidul comunist în România“, volum editat de Editura Albatros, mi-e destul de greu să ating acest subiect. Pentru dumneavoastră, Piteștiul nu este numai temă de cercetare. Este viață.

Cred că trebuie să privim lucrurile dureroase, pe cât posibil, chirurgical, cu o oarecare detașare. Nu însă cu indiferență. Deși mi-e foarte greu, încerc să privesc în urmă cu luciditate. Nu e locul aici să repetăm amănunte care pot fi găsite în carte. Pe scurt, este limpede că „reeducarea“ prin tortură, îndreptată în special împotriva studențimii române, a avut ca scop anihilarea rezistenței anticomuniste și experimentarea extinderii la scară națională a spălării creierelor. Unele detalii organizatorice rămân, încă, greu de recompus. Nu rămâne însă nici o îndoială că experimentul a fost organizat la ordinul capilor comuniști din țară, din inspirația și cu acordul sovieticilor (există precedentul „pedagogului“ Makarenko, iar în România nimic nu mișca, în anii '50, fără avizul consilierilor sovietici). Ipotezele se susțin și se articulează logic. Nu a fost vorba, așa cum au încercat unii să demonstreze, de un fenomen accidental, coordonat de câțiva securiști dezaxați și pus în aplicare de deținuți ticăloși. Început la Suceava, în 1949, într-o formă non-violentă, a căpătat dimensiunea violentă la Pitești, apoi Gherla, Canal etc. Au trecut prin „reeducare“ câteva mii de oameni și au murit câteva zeci.

Victimele nu trebuia să fie „doar“ torturate, ci transformate, la rândul lor, în călăi. Torturatul trebuia să devină torționar. Granițele dintre rău și bine, dintre dușman și prieten erau desființate și, astfel, personalitatea umană era anihilată și putea fi modelată după voința „reeducatorilor“. De aceea, prăbușirea unora dintre cei care au trecut prin experiment a fost inevitabilă. Cei mai mulți au căutat, în acele condiții extreme, să scape cu viață făcând cât mai puțin rău. Iar după oprirea „reeducării“, au redevenit, încetul cu încetul, ceea ce fuseseră: niște luptători pentru libertate. Au plătit, însă, tributul teribilei prăbușiri, care i-a marcat pentru toată viața.

Și eu am fost față în față cu Țurcanu, torționarul feroce de la Pitești. M-a bătut cumplit și mi-a fracturat osul sternului. În comparație cu alții, am suferit însă mai puțin. În ceea ce mă privește, s-a petrecut un miracol. Mă aflu în celulă cu Țanu Popa, un alt feroce „reeducator“ și încă doi „reeducați“. Trei eram nereeducați și urma să fim luați pe rând. Primul luat a fost medicinistul Eșanu; îl băteau și nu-l lăsau să doarmă. Eu și Nicolescu aveam în față imaginea a ceea ce urma să fie pentru noi. Dar într-o noapte, Eșanu a încercat să se sinucidă, tăindu-și venele. Sângele lui a curs pe mine. Atunci am asistat la scena înfiorătoare în care Țanu l-a sărutat pe Eșanu pe frunte și care dovedește gradul de dezzechilibru în care se aflau chiar și torționarii. De ce trebuia să-l sărute, după ce-l torturase? Eșanu a fost scos; avea să supraviețuiască. După câteva zile, Țanu Popa a zis: „Boldur, ce ai de gând? Vrei să te reeduci?“. Atunci am ales formula care ar fi trebuit să mă lichideze mai repede, fără să mai trec prin ce trecuse Eșanu: „Nu vreau să mă reeduc!“ și atunci s-a petrecut miracolul: Țanu s-a uitat lung la mine, mi-a tras câțiva pumni și m-a lăsat în pace. Care a fost resortul psihologic al reacției lui, mi-e greu și astăzi să-mi explic. Sau era speriat de ce se întâmplase cu Eșanu, sau a fost prea mirat de răspunsul meu. Eu nu am avut absolut nici un merit, pentru că e evident că Dumnezeu m-a învățat ce să spun. După asta, a urmat o altă șansă: am fost transferat la Canal, unde nu am mai trecut prin „reeducarea“ de tip Pitești, care a început acolo după ce m-am eliberat.

Și după toate astea, ați reușit să terminați facultatea, să profesați, să lucrați în cercetare și chiar să creați o școală într-un domeniu de pionierat pentru România.

Și aici e vorba de un miracol. Am reușit toate astea. Am făcut cercetare și am creat o școală, reușind în același timp să nu fac nici o concesie: nu am fost membru de partid și nu am colaborat cu Securitatea. Dar nu vreau să fac din asta un merit. Toate mi-au fost date. Am fost ajutat mult și de familie. Soția, copiii, alte miracole. Și sora mea, Anda Boldur, care a avut un talent deosebit. A scris poezii, scenarii, dintre care unul despre o vizită la Iași a lui Liszt, care a trecut prin casa unei mătuși de-a bunicului nostru patern, așa-numita *La belle Hélène*, născută Boldur-Lățescu și măritată Suțu. Anda a tradus, zic eu reușit, opera lui Cehov, unul dintre geniile care pun în umbră imaginea negativă, de multe ori întemeiată, pe care o avem despre ruși. Citind în paralel nuvelele unor Cehov, Maupassant și Sienkiewicz, constatați asemănări formidabile. Cehov era un european. Și adevărata Europă cuprindea și Rusia. Anda s-a îndrăgostit de Cehov și își alesese din scrierile lui un pasaj care o definea: „La om, totul trebuie să fie frumos. Și trupul, și sufletul, și mintea”. Noblețea lui Cehov răzbate din aceste cuvinte și de această concepție despre literatură și viață se îndrăgostise Anda.

După 1989, ați scris despre genocidul comunist, încercând să combateți efectele încă prezente ale „reeducării” la scară națională căreia i-au fost supuși românii. V-ați lovit de dezinformare și dezinteres, ambele induse.

Am simțit nevoia să mărturisesc. A lăsa uitarea să învingă nu înseamnă decât a fi complice la o eventuală repetare a aceluiași nenorociri. Memoria trebuie să fie trează și reprezintă una dintre premisele eliminării efectelor contemporane ale „reeducării”, alături de altele, pe care încercăm să le creionăm în ultima parte a cărții despre „reeducarea” prin tortură. Prietenul meu, matematicianul Cornel Constantinescu, fost camarad de detenție, acum profesor la Zürich și care a ajutat la apariția cărții noastre, spunea că pericolul repetării fenomenelor de tip „reeducare” este comparabil cu acela al exploziilor atomice, punând în pericol nu doar existența fizică, ci și conștiința umană. Din nefericire, „omul nou” nu mai e o utopie. Există și ne lovim de el. Este lipsit de sentimentul binelui și al răului și e în stare să facă orice, la comandă. Nu are o busolă a valorilor și nu așteaptă decât ca un *Frate mai mare* să îi dea valori pe care să le asimileze orbește. De aici pornesc și problemele societății românești. De la faptul că nu conștientizăm faptul că suntem victimele unui mecanism foarte bine pus la punct, de dezorientare și de distrugere a valorilor. Cum se poate altfel ca oameni care se declară nemulțumiți de felul în care trăiesc și de persoanele care conduc țara, să meargă în continuare pe aceeași cale perdantă? Cam seamănă a dublă gândire orwelliană.

Ați folosit de multe ori cuvântul „miracol”...

Văd destinul ca pe un culoar fixat de Providență, din care nu poți ieși. Te naști într-un anumit moment al istoriei, într-un anumit loc, cu o anumită zestre genetică. Toate sunt date. Dar pe acel culoar poți să mergi drept, poți să te împleticești sau poți chiar să te prăbușești. Și asta depinde și de tine; aici acționează liberul arbitru. În viață, de multe ori, probabilitatea ca un lucru să se întâmple este minimă. Și totuși, se întâmplă. Aici intervine miracolul, adică mâna lui Dumnezeu. Miracolele nu sunt spectaculoase și poate că trecem de multe ori pe lângă ele, fără să le observăm. Da, viața mea a fost un șir de miracole și îi mulțumesc lui Dumnezeu pentru asta.

Trecutul este viu*. Interviu cu Neagu Djuvara

Filip-Lucian Iorga

Filip-Lucian Iorga: Stimate domnule profesor, începând acest interviu încerc să îmi alung ceva din tracul inerent, amintindu-mi că dumneavoastră aveți experiența realizării colecției de casete cu lecții de istoria românilor.

Neagu Djuvara: Trebuie precizat că nu a fost inițiativa mea. De altfel, în general, în viața mea, de câte ori iau eu o inițiativă, nu prea merge bine. Trebuie să aștept ca invitația, impulsul să-mi vină din afară. E chiar o superstiție la mine: am constatat că toate lucrurile mai fericite care mi s-au întâmplat au fost provocate de un impuls străin, întâmplător, în general. *Noroacele*, ca să zic așa! Nici plecarea în Occident, la 23 august 1944, nu a fost vrută de mine, nici măcar plecarea în Africa. Toate au fost accidente. Așa că și înregistrarea de care pomeneai a fost realizată la inițiativa doamnei Irina Nicolau, de la Muzeul Țăranului Român, care s-a ținut de mine în primii ani după revoluție, adică prin '91-'92, când nu apăruseră încă manuale de istorie zise, acum, alternative și continuau să fie folosite vechile manuale, cărora le fusese suprimată doar partea despre Ceaușescu. În rest, același limbaj de lemn și aceleași stereotipuri.

Care, din păcate, au supraviețuit parțial și în noile manuale alternative.

În unele dintre ele, da. E greu să te dezbari de niște clișee vechi, atât de bine imprimare. Și asta cu atât mai vârtos cu cât, să fim cinstiți, nu toate răutățile vin de la manualele Roller. Tonul istoriografiei noastre de la sfârșitul secolului al XIX-lea și din epoca interbelică se justifica prin faptul că noi ne-am născut, ca națiune și ca stat, foarte târziu. Trebuia, deci, să sari peste cal, ca să-l înveți pe rumân că e totuși ceva de capul lui, că are un trecut. Și, în sensul ăsta, chiar Nicolae Iorga a fost un superlativ al istoriei romantice. Om genial, descoperind mii de lucruri extraordinare, dar îmbrăcându-le într-o stofă așa de exagerat naționalistă, încât cred că în exterior nu ne-a făcut prea mult bine. El era cunoscut în întreaga Europă și privit, nu de puține ori, cu destulă ironie. De pildă, marele bizantinist rus, Ostrogorsky, îl califică drept *polihistor*. Faptul că s-a ocupat de istoria universală și că s-a crezut în stare să vorbească de toate este considerat, în general, de către istoricii mai ponderați, drept o slăbiciune.

Această polivalență pare să fie, de altfel, o caracteristică a intelectualului român.

Deși de cele mai multe ori benefică, ea a făcut ca, deseori, intelectualii noștri să fie priviți cu neîncredere în Occidentul foarte specializat.

Eu interpretez lucrul acesta în felul următor. Poate că e și o trăsătură națională, dar faptul că am intrat în circuitul gândirii occidentale abia în veacul al XIX-lea, deci cu o foarte mare întârziere, a făcut ca să avem – și asta este tipic pentru Iorga, Hașdeu și chiar mai târziu, încoace, pentru un Alexandru Ciorănescu sau Mircea Eliade – rămășițe intelectuale renascen-tiste. Și asta o spun în sens pozitiv. Aceștia au fost oameni cu o cultură universală și cu dorința de a îmbrățișa totul, pe când occidentalii au devenit ultra-specializați, ceea ce nu este de dorit.

Fiindcă omul care face numai cutare lucru, care face numai un mic sector din fizică sau numai un mic sector din istorie este un om limitat.

Tipul acela de specialist îngust, care are toate răspunsurile în aria sa. Iar momentul în care nu mai ai nici o întrebare, ci numai răspunsuri, reprezintă sfârșitul vieții intelectuale.

Interesant ca remarcă. În orice caz, acești *specialiști* sunt limitați. Iar eu am avut îndrăzneala să încerc o viziune proprie asupra filosofiei istoriei, deci o viziune asupra istoriei universale. Așa că nu ar fi, în nici un caz, nimerit ca tocmai eu să-i critic pe cei care, ca Iorga și ca alții, au avut viziuni universale asupra istoriei. Acesta nu este un defect.

Dar să revin la casetele mele. Doamna Nicolau s-a ținut de mine, insistând că trebuie neapărat să înregistrăm ceva, pentru că va avea un anumit impact. Și, atunci, m-am apucat, reluând și niște manuale, pentru a urma, totuși, cronologia în mod corect, să înregistrez cele douăsprezece fațete rezumând istoria românilor. Bineînțeles că eu nu vreau ca acele casete să mai fie reproduse și răspândite pentru că, fiind foarte improvizate, suferă de multe lipsuri, strecurându-se chiar câteva erori. Când s-a hotărât domnul Liiceanu, de la *Humanitas*, ca din acele benzi să facă o carte, lucrul m-a speriat, la început, fiindcă îmi ziceam că numai pentru a sistematiza aparatul critic, mi-ar fi trebuit zece ani. El însă m-a convins să renunț la aparatul critic și să păstrez forma povestirii. Așa s-a născut *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri*, pe care o recomand mai mult, fiindcă este, totuși, mai îngrijită și, de la o ediție la alta, mai pot să adaug sau să corectez câte ceva. Pe când casetele sunt o povestire cu prea multe lipsuri.

ÎN ISTORIE NU POȚI SĂ FII OBIECTIV, PENTRU CĂ NU MAI ÎNȚELEGI NIMIC

În prefața „Scurtei istorii“ pledați pentru căutarea imparțialității și aduceți interesante lămuriri asupra utopice obiectivității în studiul istoriei. Obiectiv nu poate fi decât ceva care se află în afara conștiinței.

E un lucru care nu este înțeles suficient și mulți susțin că trebuie să fii obiectiv. Or, în istorie, nu poți să fii obiectiv, pentru că nu mai înțelegi nimic. Pentru a înțelege oamenii – un om sau oamenii în general – trebuie să încerci să te pui în pielea lor, chiar dacă ei reprezintă pentru tine dușmanul. Îți sunt antipatici, bun, dar în momentul când vrei să studiezi, spre exemplu, relațiile dintre românii și ungurii din Transilvania medievală trebuie ca, la anumite momente, să intri și în pielea ungurului și să te întrebi cum vede el istoria. Dacă nu, nu înțelegi! Prin urmare, nu-mi place cuvântul de *obiectiv* și prefer să-l înlocuiesc cu *nepărtinitor* sau *imparțial*. Adică să dai, pe rând, cuvântul fiecărei părți. Bineînțeles că este imposibil să nu strecori o ușoară simpatie pentru una sau alta dintre tabere, dar dacă nu încerc măcar să intru în pielea sârbului și a croatului și a bosniacului și a albanezului, pe rând, nu pot să înțeleg ce se întâmplă de 10 ani în Iugoslavia, e clar.

Sau, după 11 septembrie 2001, în pielea arabului, a musulmanului în general. Am cam uitat, din păcate, că marea civilizație musulmană înseamnă cu totul altceva decât câteva bande de alienați mintal, care înfricoșează o lume întregă. Și, pe urmă, chiar apariția acestui fundamentalism islamic criminal își are cauzele sale, ignorate și ele.

Precum spuneam. Nimeni nu vrea să se așeze în pielea lor, aceea a unei vechi civilizații, cu o credință foarte intensă, fiind și mai proaspătă decât creștinismul – ei sunt acum cam cum erau creștinii în veacurile XIII-XIV, adică foarte convinși că ei dețin adevărul absolut – și asupra căreia impactul civilizației occidentale este absolut dramatic. Așa că eu înțeleg fanatismul lor care, de fapt, nu îi va duce nicăieri. Rezultatele fanatismului vor fi dramatice, în primul rând pentru ei. Lumea musulmană nu poate să ajungă din urmă civilizația occidentală, decât adoptând metodele noastre. Dacă le împiedici pe femei să studieze, dacă le acoperi cu un văl, din cap până în picioare, toată ziua, nu vor putea, spre exemplu, să lucreze ca infirmiere în spitale; și așa mai

departe. Este, deci, o incompatibilitate între a recupera decalajul față de occidentali și a păstra litera Islamului în toată puritatea ei, puritate de altfel exagerată, pentru că, și la musulmani, textele sfinte pot fi interpretate în fel și fel de chipuri: sunniții și šiitii, împărțiți la rândul lor în multe subdiviziuni, dau, nu de puține ori, interpretări divergente textelor sacre. Dovadă că o parte a ierarhiei lor religioase a găsit versete pe care să-și întemeieze opoziția față de viziunea lui ben Laden. Pentru ei, acesta nu este altceva decât un eretic. Să nu punem, deci, semn de egalitate între ben Laden și lumea musulmană.

Și să nu uităm că a existat și o perioadă în care civilizația arabă era cu mult mai avansată decât cea vest-europeană.

Da, în epoca aceea noi eram în întârziere. E clar că în epoca Cruciadelor, cavalerii cruciați erau niște sălbatici față de arabi. Dar, între timp, ei au luat o mare întârziere din punctul de vedere al dezvoltării științelor practice. În momentul de față, dacă ei nu vor adopta știința occidentală, nu vor putea să facă progresele indispensabile, pentru a ieși din sărăcia cronicizată în care se află.

Sărăcie care este și una dintre sursele fundamentalismului islamic, chiar dacă mulți dintre promotorii săi sunt, dimpotrivă, oameni foarte bogați.

Acum mă vei întreba dacă, din punct de vedere filosofic, este ieșirea din sărăcie un scop absolut. Nu ești mai aproape de Dumnezeu în sărăcie?

Aceasta este viziunea indiană. Dezinteres total pentru latura materială.

Să știi că lume care a trăit în India mi-a spus că această idee este parțial greșită. La indieni, există o anumită porțiune din societate care este, dimpotrivă, nemaipomenit de ahtiată după bogățiile lumesti. Nu trebuie să generalizăm. Este adevărat că sunt categorii întregi ale societății care trăiesc într-o sărăcie absolută, fără să resimtă acest lucru ca pe o nenorocire, așa cum îl resimțim noi, dar în același timp au mari negustori sau mari aristocrați cu o tradiție de bogăție copleșitoare. Gândește-te numai la amănuntul aproape nostim al ceremoniei de investire a moștenitorilor lui Aga-Khan, cei care se numesc așa din tată în fiu și care se pretind a fi coborâtori din Mahomed (de fapt, nimeni nu coboară din el, ci din nevasta lui, din ginere etc.), ca și alte câteva familii domnitoare din lumea arabă. Actualii membri ai dinastiei Aga-Khan, emigrată din Persia în India, trăiesc de trei generații în Franța și sunt occidentalizați. Unul dintre ei a fost, la un moment dat, înaltul Comisar O.N.U. pentru Refugiați. Sunt foarte implicați în asistența umanitară.

În albumul aniversar dedicat de către Principele Radu de Hohenzollern-Veringen, Majestății Sale Regelui Mihai I, se găsește o fotografie în care Majestățile Lor Regele Mihai și Regina Ana se află alături de Principele Sadruddin Aga-Khan.

Exact. Și, precum îți spuneam, în momentul investirii unui nou Aga-Khan, există un obicei în regiunile care îi sunt credincioase. El nu mai are un stat al lui, dar mai are vreo 15 milioane de credincioși ai sectei lui musulmane. În momentul întronării, supușii lui religioși trebuie să vină cu daruri, care se pun pe un taler al unui cântar. Pe celălalt taler se găsește noul Aga-Khan și trebuie să i se dea aur în cantitate egală cu greutatea lui. Și, cum bătrânul Aga-Khan pe care l-am apucat eu era aproape obez, îți închipui că trebuie să fi primit cam 120 de kilograme de aur.

Iată un motiv întemeiat ca să renunți la siluetă...

Da. Oricum, Aga-Khanii tineri și-au mai schimbat atitudinea.

O ISTORIE AROMÂNEASCĂ

V-aș ruga, acum, să trecem puțin la istoria dumneavoastră personală, începând cu rădăcinile. În primul rând, care este originea neamului Djuvara?

Nu știm exact în ce condiții, Djuvăreștii mei au venit din sudul Dunării aici. Știm doar, din anumite documente, de pildă judecăți din veacul al XIX-lea, când primii dintre ei au încercat să facă politică, să fie primari ai Brăilei sau deputați, că adversarii lor le reproșau că nu sunt

români. Au fost două procese. Unul dintre ele, pe la 1858, când Trandafir Djuvara ajunge deputat în Parlamentul care avea să-l aleagă pe Cuza-Vodă. Și pe primul Djuvara din ramura mea, venit aici, îl chema tot Trandafir. Avem trei generații de Trandafiri. Era un prenume tradițional al lor, de fapt un prenume grecesc. Majoritatea aromânilor au ori porecle, ori prenume grecești. Și Triandafil înseamnă, desigur, tot Trandafir și au fost și familii care au purtat acest nume ca patronimic.

În orice caz, din aceste documente reiese că familia mea era venită în țară cu cel puțin 50 de ani înainte de Regulamentul Organic, fiindcă așa era legea pe atunci: erai recunoscut ca român dacă puteai dovedi că familia ta se afla aici cu cel puțin 50 de ani înaintea Regulamentului Organic și că membrii ei sunt căsătoriți cu pământence. Rezultă că aceste două calități au putut fi dovedite de Djuvărești pe la 1850, ceea ce înseamnă că avem certitudinea prezenței noastre în țară pe la 1770-1780. Și ramura din Moldova, care își scrie numele Juvara, este venită tot cam prin aceeași perioadă.

Sunt mărturii din regiunea Munților Pindului care, tot așa, spun că Djuvăreștii au fugit pe la 1770, când unul dintre ei a fost prins și ucis de turci.

Ați fost vreodată în Munții Pindului, la locul de baștină?

Da, m-am dus, dar ce poți să descoperi acolo? Take și Pericle Papahagi, două generații din această familie foarte distinsă, care au scris despre strămoșii mei, citează, într-o antologie, câteva cântece bătrânești, foarte frumoase de altfel, foarte poetice, care îi evocă pe niște căpitani de armatori, Djuvara. Unul ar fi din veacul al XVII-lea, omorât de un șef musulman, probabil nu turc, ci albanez, la 1672. Iar alt cântec este despre doi frați Djuvara, de pe la mijlocul veacului al XVIII-lea.

Oricum, începuturile Djuvăreștilor în Principatele Române au fost destul de modeste. Au încercat să se îmbogățească prin comerț, la Brașov și în Principate. În 1815, erau deja stabiliți la București. Aveau, probabil, un picior la Brașov și făceau comerț cu țara. Iar când s-a eliberat Brăila, la 1830, s-au repezit acolo și au făcut avere în marele comerț, mai ales că se liberalizaseră schimburile cu țările occidentale și în special cu Marea Britanie, care cumpăra de la noi grâne și vite. Cu timpul, strămoșii mei au cumpărat, probabil, și unele titluri boierești mai mărunte. Am patalamale doveditoare cum că, între 1820 și 1850, strămoșii mei au avut ranguri modeste de boieri. Djuvăreștii nu au fost mari boieri niciodată. Boieria mea vine, dacă vrei, pe linie maternă. Vezi, e destul de greu de conceput, pentru românii de astăzi, și mai ales pentru tineri că, în momentul în care se căsătoresc mama și tatăl meu, în 1913, familiile nu sunt echivalente, nu aparțin exact aceleiași categorii sociale. Djuvara este o familie care urcă, care avea deja câțiva miniștri, diplomați, profesori universitari și așa mai departe, pe când Grădiștenii, familia mamei sunt, dimpotrivă, o mare familie de boieri vechi, care se află indiscutabil în declin. Astăzi nu ne mai dăm seama și toată lumea spune că Djuvăreștii au fost mari boieri.

De unde vine numele de Djuvara?

Probabil că, inițial, a fost un clan care se numea așa. Și în legătură cu numele e o problemă. Un poet, care era la modă înainte de 1914, Victor Eftimiu, este cel care a lansat ideea că numele de Djuvara vine de la termenul turcesc *djivar*, care înseamnă vecinătate. În epoca turcocrăției, era aplicat un sistem mult mai deștept decât cel de mai târziu, al nemților care, dacă trăgea cineva în ei, în timpul războiului, împușcau tot satul. Ei bine, dacă era omorât un turc și criminalul nu era denunțat, tot satul era pus la amendă. Și această amendă se numea, după cuvântul turco-arab, *djivar*. De acolo, în opinia lui Eftimiu, ar proveni și numele de Djuvara. Eu am crezut o vreme în această etimologie care pare, totuși, destul de bizară, dar care a apărut și în vreo două lucrări de etimologie a patronimelor românești. Mai târziu, am început să am îndoieli în legătură cu această teorie, din două motive. Mai întâi, apare în Sicilia familia marelui arhitect italian, din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, Filippo Juvara, despre care se știa acolo că este de origine străină și, de altfel, italienii nici n-au pronunțat bine numele, spunând Juvara, Iuvara sau Ivara. În familia lui Filippo Juvara, pe ai cărui descendenți actuali i-am cunoscut, se spunea că sunt de

origine saracenă, adică arabă. Păreră mea este, însă, că ei erau refugiați din Balcani, probabil din actuala Albania, de pe la 1480, când a fost strivită revolta lui Skanderbeg. Ceea ce înseamnă că numele exista în regiune dinaintea stabilirii regulii amenzilor *djivar*. Altceva, și mai pasionant, este că turcologul nostru, Nicoară Beldiceanu, a descifrat primul recensământ făcut de turci, în Balcani, pe la 1454, imediat după luarea Constantinopolului. În acel recensământ, chiar în localitatea Cărpiniș, care apare și în cântecul bătrânesc dedicat lui Nicoló Djuvara, este citată o văduvă al cărei nume se poate citi *văduva lui Djuvara*. Numele este, deci, anterior ocupației otomane. Acest fapt coincide cu spusele unui istoric aromân, Ion Caragiani, anume că Djuvara ar veni de la un cuvânt care nu se mai aude, *giuvă*. Din păcate, nimeni nu mai știe ce însemna acest cuvânt. În tot cazul, nu mai cred în etimologia turcească a numelui meu. Trebuie să fie ceva tipic aromân din regiunea Munților Pindului, de unde este originară familia mea. Acum, numele s-a răspândit mult. Eu însumi am găsit un băcan, specializat în brânzeturi, pe care îl chema Djuvara, într-un orașel din nordul Greciei. Și se pare că mai există și în Albania, ortografiat, desigur, alfel, cu *xh*. În Grecia a fost, acum vreo 30 de ani, un ministru plenipotențiar, șeful protocolului Ministerului de Externe, care se chema Tsouvaras. Ortografia noastră bizară, cu *dj*, ne vine de la 1848, când străbunicul meu și frații lui, participanți la revoluție, au fugit în Franța. Probabil că atunci li s-or fi dat hârtii, de către consulatul turcesc, scrise în franțuzește. Și, în franceză, așa se redă sunetul respectiv: prin *dj*. Lucrul se întâmplă înainte ca noi să adoptăm grafia latină și probabil, mai târziu, ai mei au ținut să păstreze această ortografie. La noi, lumea se cam încurcă astăzi de acest *dj*. De fapt, e clar că numele trebuie pronunțat ca și cum s-ar scrie Giuvara. Ramura din Moldova, din care provine medicul Ion (Cuti) Juvara, îndepărtatul meu văr, cu care am fost prieten din copilărie, a ortografiat întotdeauna fără *d* în față. Cuti mi-a spus, totuși, că pe safe-ul bunicului lui, datând dinainte de adoptarea alfabetului latin, numele era scris Djuvara, dar cu acea literă din alfabetul chirilic, care redă sunetul *dj*. Noi, românii, inventaserăm această literă, care seamănă cu o furcă cu doi dinți, care nu exista la sârbi și la bulgari și pe care ei au adoptat-o, abia în secolul al XIX-lea, de la noi, pentru că ei nu prea folosesc acest grup de sunete, foarte întâlnit în română: *genunchi*, *geam*, *a geme*, *gemeni* etc. Chiar ramura moldoveană scria, deci, cu litere chirilice, Djuvara. Numai că moldovenii pronunță lenes: ei spun că îi doare *jenunchiul* și că se uită pe *jam*. Așa că, în timp, pronunția greșită a condus la forma scrisă Juvara.

Spuneți că străbunicul dumneavoastră a participat la Revoluția de la 1848.

Da, el și frații lui care, mai târziu, au fost deputați și primari ai Brăilei. La generația următoare, bunicul meu, Trandafir Djuvara, a fost diplomat și publicist. A scris o carte de istorie diplomatică, foarte interesantă, care s-a tradus de curând în turcește. Bunicul a avut o idee originală și anume, pe când era ministrul României la Constantinopol, între 1896 și 1900, a pus pe cineva să copieze multe documente turcești despre România. Mai târziu, când a fost în disponibilitate, a cercetat prin bibliotecile din Occident și a publicat, în 1914, o carte, care se cheamă *Cent projets de partage de la Turquie*, și este o lucrare foarte originală, care apare în toate bibliografiile privitoare la istoria Turciei, fiindcă, într-adevăr, a descoperit vreo sută de planuri alcătuite de către oameni politici occidentali, de către regi sau de către Papă, pentru împărțirea Imperiului Otoman. Aceasta a fost cartea lui cea mai importantă.

Știu că Trandafir Djuvara a fost bun prieten cu Duiliu Zamfirescu.

Da, erau foarte prieteni. De altfel, au fost și în diplomație împreună. Duiliu Zamfirescu mergea la țară, la străbunicul meu, tatăl lui Trandafir. Străbunicul ținea în arendă o mare moșie a Eforiei Spitalelor Civile, care de fapt erau, aproape toate, moșii ale Cantacuzinilor și ale Ghiculeștilor, datorite acestei instituții, care întreținea majoritatea spitalelor din țară. Moșia de care vorbeam se găsea la Perișoru, lângă gara Urleasca. Bunicul meu, Trandafir, și fiul lui, unchiul meu, Radu Djuvara, îmi povesteau că Duiliu Zamfirescu a venit destul de des la ei, la Perișoru. Bunicul meu nu era foarte vorbăreț și mai avea un mare cusur. Era atât de egocentric, încât, pentru el, familia de la el începea. Ce făcuseră unchiul lui, strămoșii, nu conta. Nici nu prea vor-

bea despre ei, nu mi-a pomenit nici de strămoșii aromâni. Nu era încă... moda. Este foarte interesant acest fenomen. Născut în 1856, bunicul meu a fost un om care s-a străduit, la viața lui, să facă multe pentru aromâni, pentru că el este cel care a avut inițiativa primului album macedo-român, ocupându-se de apariția lui la Paris. Dacă răsfoiești lucrarea, care e mai mult un fel de... salată macedoneană, o colecție de sute de scrisori ale unor personalități, despre aromâni, ai să vezi că multe dintre ele au adresarea *Cher monsieur Djuvara*, ceea ce dovedește că el a fost sufletul acțiunii. Și, fiind mai înțelept decât mine, care nu mi-am trecut numele pe actele Congresului de la Paris, din 1959, cu toate că eu făcusem toată munca, bunicul a scris undeva că el a fost secretarul acestui album. Vezi, deci, că făcea multe pentru aromâni; dar nu se lăuda. El era român-român și era mândru de asta.

Era mult mai actuală problema integrării, decât cea a sondării originilor sud-dunărene și a afirmării individualității aromânești.

Absolut. Și ceea ce spui are cu atât mai multă veracitate, dacă ne gândim că am găsit, la familia Portocală, care are o strămoasă născută Djuvara, vară primară cu bunicul meu, Trandafir, un document al unei judecăți din 1877, care reamintează o altă judecată, din 1858, de care ți-am mai pomenit și înainte, în care unchiul bunicului meu dovedea că este român. Deci aceasta era problema, și nu precizarea diferențelor față de nord-dunăreni.

Mai vorbiți-mi, vă rog, și de alte figuri ilustre pe care le-a dat familia Djuvara. De exemplu, Alexandru Djuvara.

Fratele mai mic al bunicului, Alexandru Djuvara, născut în 1858, a fost și mai înzestrat decât el, a făcut și pictură la școala lui Théodore Rousseau, de la Barbizon. I-a cunoscut pe mulți dintre pictorii impresionisti și a fost prieten cu Grigorescu și cu Mirea. Bunicul meu mi-a povestit că a plecat, împreună cu Alexandru, la Paris, pe la 1873, și au fost însoțiți de un unchi al lor, un Habudeanu, care absolvise Facultatea de Medicină de la Paris, în 1870 și care era nepotul unei bătrâne Bărbătescu, bunica bunicului meu, pe care, în mod cu totul excepțional, o am într-un tablou de pe la 1850. Mama lui Habudeanu era născută Bărbătescu. O foarte veche familie, aceasta. Pe la 1750, Ilinca Bărbătescu, ai cărei frați erau căsătoriți, unul cu o Cantacuzină și altul cu o Căndească, s-a măritat cu un medic de la Moscopol, faimosul doctor Procopie Pamberi, adus în țară de Nicolae Mavrocordat, care îl trimisese să facă studii la Padova, unde studiasse și tatăl său, Alexandru Mavrocordat *Exaporitul*. Copiii Ilincăi cu doctorul Pamberi se numesc Bărbătescu. Deci bunicul, care avea 17 ani și fratele lui, de 15 ani, sunt trimiși, de tatăl lor, să-și ia bacalaureatul la Paris. Și, cum unchiul lor dinspre mamă, doctorul Constantin Habudeanu, relativ tânăr și el, cunoștea Parisul, a plecat cu ei. Au mers cu caleașca până la Lemberg, pentru că în România nu exista nici un tren. Abia de la Lemberg au luat trenul până la Paris. După ce bunicul meu și-a luat bacalaureatul, tatăl său s-a dus la băi, la Marienbad, ca să-l primească. Îi am și pe bunicul și pe străbunicul pictați, la Marienbad, de către Carol Popp de Szathmary, în 1876. În orice caz, cei doi frați nu au fost înscriși la același liceu, ca să nu vorbească românește. Ei știau bine franceza, tatăl lor fusese exilat la Paris în 1848, dar această măsură li s-a părut totuși necesară. Bunicul meu a fost înscris la liceul *Henri IV*, care se află în spatele *Panthéon*-ului, iar Alexandru la liceul *Louis le Grand*. Ce-i drept, cele două școli sunt la o aruncătură de praștie una de alta. Totuși, fiind interni, cei doi frați nu se vedeau decât duminica. Când erau ei acolo, Cartierul Latin era în plină revoluție, ca să zic așa. Bulevardul St. Michel era abia tăiat de câțiva ani. Mă gândesc că acum îți pot părea lucruri din vechime, dar când bunicul meu era acolo, jumătate din bulevard nu exista încă, iar casele erau în construcție. A existat o mare reticență, la vremea respectivă dar, din păcate, orașul trebuia modernizat. De fapt, mai era și un motiv polițienesc, determinat de experiența revoluțiilor succesive pe care le cunoscuse Parisul. Napoleon al III-lea a vrut bulevarde largi, ca să împiedice, pe viitor, instalarea baricadelor.

După ce și-a luat licența în drept, Alexandru s-a apucat de pictură și s-a ridicat deasupra simlului amatorism, lucru pe care îl scrie și Petru Comarnescu. Are câteva tablouri care sunt, din păcate, ținute în pivnițele Muzeului Național de Artă. Când a venit în țară, destul de tânăr, pe la

25-26 de ani, Alexandru s-a implicat imediat în politică, a devenit deputat în 1885, la 27 de ani și a primit câteva luni concediu, pentru a-și termina doctoratul în drept, la Paris. Apoi, a continuat să îndeplinească această demnitate până în martie 1914, când s-a prăpădit destul de tânăr, la 55 de ani. Acest Alexandru Djuvara a fost un foarte bun avocat, ministru de mai multe ori și un foarte bun orator. Unii spun că a fost unul dintre cei mai mari oratori din generația lui, iar I. G. Duca scrie despre el: „Pentru mulți, cel mai mare orator din generația sa“. Adevărul este că vorbeau foarte frumos. Acum nu mai sunt oratori, elocința a dispărut, cuvântul a cam ieșit din uz și e complet demodat. Iar elocința promovată de televiziune e cu totul alta decât cea destinată adunărilor. Emfaza a fost ucisă de televizor.

COMUNICAREA REALĂ ESTE INVERS PROPORȚIONALĂ CU FACILITĂȚILE TEHNICE

Ce părere aveți, domnule profesor, despre felul în care comunică omul contemporan? Impresia mea este că, deși metodele sunt mult mai rapide, comunicarea reală pare să fi involuat la stadiul unui schimb sec de informații. Ținem legătura, dar nu mai comunicăm cu adevărat între noi. Spunem repede ce avem de spus și nu avem răbdarea de a-l asculta și pe celălalt. De fapt, interlocutorul nici nu prea mai contează, atâta timp cât telefonul și mesajele e-mail fac ca discuția între patru ochi, sau între mai mulți, să devină o frumoasă amintire.

Comunicarea reală este, adică, invers proporțională cu facilitățile tehnice. E un lucru la care nu m-am gândit, dar cu care mă conduc la o reflecție. Mama, de pildă, scria destul de frumos și îi plăcea să răspundă la scrisori. A purtat corespondență cu prieteni străini, timp de zeci de ani. Erau francezi, era un diplomat spaniol. Dacă păstrezi scrisorile, crezi legături mai strânse, plus că unele dintre epistole merită chiar publicate sau folosite ca materie primă pentru romane sau pentru cărți de istorie. Eu am păstrat acest obicei, mai ales că nu îmi place să telefon. Scriu, în medie, cam 50-60 de scrisori, în fiecare lună. Asta m-a salvat și în cei 23 de ani de ședere în Africa. Scriam tot timpul, eram în legătură cu românii din Franța, din Germania, din Danemarca. Faptul că nu se mai scrie așa de mult și de consistent, că nu se mai trimit acele scrisori amicale, care reprezintă și o confidență, adică o împărtășire, a cam afectat comunicarea. Și în societate se vorbește mai puțin ca înainte, în primul rând din cauza telefonului; și de când cu telefoanele portabile, e o isterie întreagă. Este adevărat că e un aparat util și comod, dar...

La noi este și un moft. De altfel, se spune că fiecare națiune are câte o caracteristică determinantă. La englezi e spleen-ul, la spanioli e morga, la români e... mof-tul.

Așa este.

Revenind la Alexandru Djuvara.

Trebuie spus că a făcut și poezie, mai întâi în jurul cercului lui Macedonski. Un lucru foarte interesant l-am aflat de la un domn de la Brăila, care mi-a semnalat că prima apariție, în România, a „Luceafărului“ lui Eminescu a fost în paginile unei reviste a lui Alexandru Djuvara, de la Brăila, cu câteva luni înainte ca Maiorescu să-l publice în „Convorbiri literare“. Unchiul preluase poemul dintr-o fițuică scoasă la Viena, de către studenții români și îl publicase, chiar dacă inițial fusese un apropiat al lui Macedonski. De fapt, cu acest prilej s-a și desprins de cercul respectiv și a scris lucruri destul de dure împotriva lui Macedonski, din cauza lucrurilor urâte pe care acesta le publicase la adresa lui Eminescu. Cam aceștia ar fi cei mai iluștri membri ai familiei.

Pe urmă este ramura din Moldova. Nu știm exact unde se leagă cele două familii, dar este cert că suntem unul și același clan. Au dat și ei câteva personalități interesante, și în special un mare chirurg și anatomist, Ernest Juvara care, împreună cu maestrul său francez, a fost autorul unui tratat de anatomie, după care au învățat generații întregi de francezi. Cartea lor mai este editată și astăzi. În plus, a mai descoperit și un mușchi al feței, care se numește *La boutonnière de Juvara*. Tinerii studenți în anatomie, care își învață bine lecția, au auzit sigur vorbindu-se de

Butoniera lui Juvara. Deci și ramura moldovenească și-a făcut un oarecare renume în țară.

Tatăl meu a fost și el un om foarte înzestrat. Ieșise primul la școala Politehnică din Berlin-Charlottenburg. Dar a murit de gripă spaniolă în timpul Primului Război Mondial. Era căpitan de geniu, dar n-a murit de glonț, ci din cauza cumplitei epidemii de gripă, care a omorât mai mulți oameni decât gloanțele. Un văr de-al doilea al lui este Mircea Djuvara, care a fost profesor de filosofia dreptului la Universitatea din București. El a scris câteva cărți care se mai reeditează și acum, fiindcă după el, în timpul comunismului, nu s-a mai prea practicat această disciplină. „Teoria generală a Dreptului“ este o carte groasă scrisă de el. Mircea Djuvara a făcut și politică liberală, a fost multă vreme deputat și vicepreședinte al Camerei. De altfel, toată familia a fost liberală, de la 1848 și până la venirea comuniștilor: un veac în care trei generații ale familiei s-au implicat în politică.

AM FOST OBLIGAȚI SĂ ȘERPUIM

Se vorbește mult despre balcanism. Dar, în fond, ce este balcanismul? Cred, domnule profesor, că ar fi necesară o definiție a termenului.

Mai întâi, trebuie căutată originea cuvântului. Lumea nu ia în considerare, în general, că terminologia este modernă. *Balkan*, pe turcește, înseamnă munte. Când veneai dinspre Constantinopol spre Țările Române, treceai peste munții Haemus, care taie Bulgaria în două, și care au fost botezați de turci, Balcani. Abia pe la mijlocul veacului al XIX-lea, un neamț preia numele acestor munți și îl extinde asupra întregii peninsule. Și abia după asta s-a împământenit adjectivul de *balcanic* în Occident, din momentul în care situația a început să devină tulbură în peninsula. Sud-estul european, din cauza ieșirii de sub dominația otomană și din cauza conflictelor dintre popoarele din zonă, a devenit un focar de instabilitate. Nimeni nu se înțelegea cu nimeni și fiecare tânăr stat din această zonă visa împlinirea idealului de mărime și unificare (Grecia Mare, Bulgaria Mare, Serbia Mare etc.). Occidentalii, uitându-și propria lor istorie de lupte intestine, pe motive teritoriale sau religioase, au privit, și încă mai privesc, cu mare circumspecție, această zonă a Europei, care intră în procesul de modernizare la câteva secole în urma vestului. Există o vizibilă defazare, care începe chiar din vremea invaziilor barbare, de care ei au scăpat mult mai repede. Nici până astăzi nu am reușit să anulăm această distanță. Așa că occidentalilor li s-a imprimat faptul că dezordinea, murdăria, violența fac parte din specificul sud-estului european. Balcanismul a căpătat un sens foarte, foarte peiorativ.

Tocmai din această cauză, de când au început să se afirme ca națiune, românii au fugit de balcanism, căzând uneori în rizibile acțiuni de latinizare sau chiar italianizare a limbii.

Intelectualii noștri au ținut, în general, să se distanțeze de balcanism. Culmea este că acest reflex supraviețuiește până astăzi. N-am să uit cum, într-unul dintre primii ani după revenirea mea în țară, după o conferință, a venit la mine un domn, cu sufletul la gură și m-a întrebat: „Nu-i așa, domnule profesor, că românii nu sunt în Balcani?“. I-am răspuns că, din punct de vedere geografic, lucrurile se pot discuta. Putem spune că Peninsula Balcanică se întinde doar de la nordul Mării Adriatice până la Marea Neagră și se oprește la Dunăre. Așa am scăpa de Balcani, dar... numai geografic!

Suntem noi, românii, balcanici?

Istoriceste vorbind, nu putem fugi de Balcani. Avem același trecut cu sârbii, cu bulgarii și așa mai departe. Ne leagă, pe de o parte, ortodoxia și apartenența la cultura bizantină, pe de alta, faptul că ne-am aflat cu toții, atâta vreme, sub dominație turcească, sub turcocratie. Din acest amestec istoric s-a născut o mentalitate și un tip comun de moravuri, la apariția cărora a contribuit mult și influența turcească din perioada lor de decadentă, când ajunseseră să trăiască numai din bacșișuri. Acel moment a fost foarte neprielnic pentru mentalitățile din țările noastre, de care nu ne-am dezbărat încă.

Am avut, cumva, și o oarecare predispoziție în a adopta aceste moravuri? Acea proverbială adaptabilitate care nu ne-a făcut întotdeauna cinste.

Da, s-ar putea explica prin istorie această adaptabilitate dusă la extrem. Chiar dacă sunt unii care lansează aberații de genul aceloră căroră noi am avea cel mai vechi stat din zonă, realitatea este că, din punct de vedere statal, suntem ultimii care ne-am constituit în niște formațiuni mai mult sau mai puțin independente. Desigur, nu trebuie să uităm că, în Evul Mediu, nimeni nu era complet independent. Sistemul feudal te silea ca, pentru a fi considerat ca făcând parte dintr-o anumită comunitate, să aparții rețelei feudo-vasalice. Este clar că faptul că am fost vasalii regilor Ungariei sau ai Poloniei nu era ceva ieșit din comun și nu era deloc înjositor. Dimpotrivă, reprezenta o formă de integrare în Europa. Totuși, am apărut destul de târziu, ca state, și ne-am aflat mereu înclistați între state mai puternice, fie că erau ele Ungaria, Polonia, Imperiul Otoman, Imperiul Habsburgic sau cel Țarist. Această situație ne-a obligat ca, pe lângă episoadele de apărare eroică, să folosim foarte mult și diplomația, ceea ce a făcut să fim considerați, de multe ori, ca fiind cu... posteriorul în două luntrii. Am fost obligați să șerpuim: iată un factor favorizant pentru asimilarea balcanismului. Chiar oameni de mare valoare nu au fost constanți în opțiunile lor. De exemplu, Vlad Dracul, nu a rămas până la capăt credincios regelui Ungariei, care îi acordase Ordinul Dragonului. Când a simțit că țărișoara lui nu este apărată suficient, s-a plecat turcilor; și acest du-te - vino a continuat, în funcție de conjunctură. Până și în ultimele două războaie mondiale am fost așa. De aceea suntem încă relativ prost văzuți în exterior.

Care ar fi câteva caracteristici ale balcanicului, adică... ale noastre?

Nu suntem foarte scrupuloși în problemele legate de cinste. Eu cred că limba română este una dintre puținele limbi ale lumii, dacă nu singura, în care cuvântul de *hoț* poate fi un fel de mângâiere, de laudă, de dezmiardare. Nu spunem noi copiilor: „Măi, ce hoț ești!” E o mare calitate, la noi, să fii hoț (a se citi *uoț*), înseamnă că ești isteț și știi să te descurci în viață. E groaznic atunci când hoția devine o calitate. Pe urmă, mai e problema murdăriei endemice. Murdăria trotuarelor, faptul că se aruncă totul pe jos, ambalajele, cojile de banană, pachetele de țigări.

Pare a fi un gest sfidător, de... marcarea a teritoriului.

Da, precum căței... în tot cazul, impresia pe care i-o lasă unui occidental o vizită la București este destul de nefavorabilă. Am adus, de exemplu, o prietenă franțuzoaică și a fost șocată de murdăria trotuarului, de faptul că se scuipe pe jos, lucru foarte periculos pentru sănătatea populației, de țipetele de pe stradă și de înjurături. Te urci într-un tramvai și dacă e puțină îngheșuală, încep urletele. Se țipă și împotriva controlorilor, de parcă ei ar fi vinovați că nu ți-ai luat tu bilet. Adevărul e că obiceiul nu e de ieri, de azi. Îmi amintesc o anecdotă, din timpul războiului, când veniseră mulți militari germani în țară. Erau doi soldați nemți, unul dintre ei venit mai recent în România. Și se suie în tramvai, unde începe imediat o ceartă. Și atunci, cel care era mai demult în România, îi spune nou-venitului: „*Achtung, Fritz, jetzt komst «futu»*”, adică „*Atenție, Fritz, acum urmează...*”. Astea sunt moravuri care îi cam sperie pe vestici.

Ar mai fi problema lenei.

Cred că se exagerază puțin cu această lenă balcanică. Nu cred că se poate aplica tuturor popoarelor din Balcani. Sunt unii, dimpotrivă, foarte harnici. Mă gândesc la aromâni, care sunt extrem de muncitori și de ambițioși, și chiar la greci, care au construit o formidabilă flotă.

Balcanismul se leagă și de moștenirea Greciei clasice?

Să fim cinstiți, nu am mai moștenit aici mare lucru din epoca lui Pericle. Cel mai flagrant este acest lucru chiar la grecii actuali. Gândește-te că revoluția lor de la 1821-1827 a stârnit o simpatie pasionată în vest. Valuri de voluntari au mers să lupte pentru Grecia.

Lordul Byron a murit la Missolonghi.

Da, dar mulți dintre acești voluntari, când ajungeau acolo și luau contact cu realitățile, cu moravurile localnicilor, primeau un duș rece, erau profund deziluzionați. Nu aceea era Grecia pentru care veniseră ei să lupte.

Multe dintre elementele negative ale balcanismului au fost potențate de regimul comunist.

Așa este. Înainte erau mai moi, mai inofensive. În timpul comuniștilor, să furi a devenit un mod de a fi. Oamenilor cărora li se luaseră pământurile la C.A.P. considerau normal să se ducă noaptea pe câmp și să ia ce aveau nevoie. Sistemul comunist a fost bazat pe furt. Iar acest obicei s-a imprimat foarte adânc și de aceea nu mai putem scăpa de pacostea corupției generalizate, care ne sărăcește și ne face de râsul Europei.

Credeți că ar trebui să ne dezbrăăm de balcanism? Și dacă da, care ar fi căile spre a o face?

Spre deosebire de unii prieteni de-ai mei, nu prea văd laturile pozitive ale balcanismului, așa că îmi doresc să ne desprindem de el. Cu vremea, însuși termenul își va pierde, cred, din semnificație. Sunt multe cuvinte pe care timpul le tocește. Când vom intra cu toții în Uniunea Europeană și ne vom împăca, de bine de rău, termenul nu va mai avea obiect și vom fi scăpat de moravurile legate de el. După una sau două generații ne vom elibera de balcanisme, nu într-un an sau doi. Trebuie să se instituie amenzi usturătoare pentru aruncarea gunoiului pe stradă și trebuie să se instaleze și mai multe coșuri de gunoi. Cu lucruri de genul ăsta trebuie început. Pe urmă, trebuie făcută educație. Și asta nu e ușor deloc.

Concluzionând, vedeți balcanismul mai degrabă ca pe un păcat.

Absolut !

Lepădând straietele balcanice pierdem, totuși, ceva?

Da, poate că pierdem o anumită înclinare către poezie, către lenevia contemplativă, către un trai mai tihnit, mai relaxat, lipsit de acea isterie a muncii. Nu știu dacă e bine să lăsăm în urmă acest dulce al vieții, dar e clar că lumea modernă spre care ne îndreptăm îți cere, în schimbul avantajelor indiscutabile, o muncă de câine, fără de care nu poți supraviețui.

BOIERIMEA A FOST O ADEVĂRATĂ CLASĂ POLITICĂ

Mama dumneavoastră aparținea neamului Grădiștenilor. Care sunt originile acestei vechi familii?

Și la ei este o poveste prea puțin clarificată. În familie, se transmitea legenda că sunt o ramură a Basarabilor. Lucrul ciudat este că nu numai în ramura mea, dar și în alta, desprinsă din veacul al XVII-lea, de la unul dintre nepoții lui Bunea Grădișteanu, care a luat numele de Bărcănescu de la o moșie a soției, exista aceeași credință. Pe la 1900, Dan Bărcănescu îi scrie lui Ștefan Grecianu, care se specializase în genealogie, fiindcă era inginer hotarnic și avea multe documente în mâini, că în familia sa se vehicula faptul că se trag din Basarabi. Am văzut scrisoarea la Biblioteca Academiei. Grecianu îi răspunde că nu a descoperit urmele unei astfel de filiații și că fapt cert este că Bărcăneștii sunt o ramură a Grădiștenilor. După aproape 300 de ani, s-au căsătorit un Bărcănescu cu o Grădișteancă, s-au regăsit fără să mai știe că sunt rude. Amândoi au sfârșit în mod tragic. Oricum, vezi că în ambele ramuri se păstra legenda aceasta a originii voievodale. Un cercetător independent, domnul Gheorghe Mușat, crede că a găsit, la o mănăstire din Oltenia, un document care ar oferi o explicație despre felul în care primul Grădiștean ar descinde dintr-un prinț cu os domnesc, dar nu cred că mă pot bizui pe această descoperire. Totuși, documentar, nu putem urca înainte de 1500. Pe la 1500-1510 s-ar naște bunicul lui Bunea Grădișteanu.

Bunea Grădișteanu, al cărui prenume îl port și eu, pe lângă cel de Neagu, a fost mare-vistier sub Matei Basarab și Constantin Șerban, și ctitor al actualei Patriarhii, unde este și înmormântat. Interesant este că Grădiștenii s-au menținut, ca mari boieri, timp de sute de ani, ocupând, din generație în generație, tot mari dregătorii: mari-vistiernici, mari-logofeți, mari-vornici. Până și în plin veac al XIX-lea, sunt doi frați care au fost mari-vornici, unul dintre ei fiind tatăl lui Iancu Grădișteanu și străbunicul mamei. Deși mai puțin cunoscuți decât, să zicem,

Văcăreștii sau Filipeștii, Grădiștenii au dat, și ei, personalități de frunte.

Și pe urmă, înrudirile dintre ei. Când aparțineai acestei categorii de mari boieri, după câteva generații, erai înrudit cu absolut toate marile familii. Dacă fac nu doar genealogia Grădiștenilor, dar și un tabel de ascendenți, îi găsesc, printre strămoșii mei, de trei ori pe Grădișteni, de trei ori pe Ghiculești, de patru ori pe Cantacuzini, de zece ori dinastia Basarabilor, dinastia Mușatinilor, Mavrocordați, Câmpineni, Dudești, Cantemirești, Ghiculești, în fine. Era un fel de endogamie în rândurile marii boierimi române. Acești mari boieri erau o clasă aparte. Din Evul Mediu și până în plin veac al XIX-lea, ei au monopolizat puterea politică. Dacă pui laolaltă Muntenia și Moldova, nu cu mult peste o sută de mari familii. Este adevărat că, la fel ca și în alte aristocrații, și în rândurile boierimii noastre își făcea loc, uneori, un egoism feroce, de castă. Unii dintre ei afixau un lux nebun și avem cazul marelui-logofăt Constantin Dulescu, ultimul bărbat din familia lui, care era și puțin cam trăznit. Acești Dudești apar în prim-plan abia în secolul al XVII-lea; primul dintre ei a fost cuscu cu Bunea Grădișteanu. Pe urmă, familia s-a ridicat, în special prin înrudirile cu Cantacuzinii și prin faptul că un Dulescu a fost făcut, la începutul secolului al XVIII-lea, conte al Sfântului Imperiu. Călătoria în Occident a lui Constantin Dulescu este povestită, cu foarte mult umor, de Ion Ghica, în scrisorile sale către Vasile Alecsandri și se pare că faptele sunt autentice. Dulescu, vorbind binișor franțuzește și fiind imens de bogat, s-a auto-propus, ca el să fie cel care, în numele boierilor munteni, să meargă la Paris, pentru a încerca să îi explice lui Napoleon Bonaparte, pe atunci prim-consul, situația Țărilor Române. De fapt, Dulescu s-a dus la Paris cu bani împrumutați de la un cămătar, Băltărețu, și-a cheltuit toată averea și bineînțeles că nu s-a întors cu nici un rezultat. La Paris, însă, a avut multe extravagante, ca să atragă atenția. A închiriat un *hôtel particulier*, avea o caleașcă extraordinară; la un moment dat, a cumpărat tot zahărul tos din Paris, ca să-l răspândească în curtea palatului unde locuia și să se plimbe cu o sanie, pentru a le arăta aristocraților francezi cum este iarna, cu sania, la București. Alte extravagante ale lui sunt povestite de tânărul conte de Lagarde, care călătorește împreună cu el, prin 1812-13. Iarna lui 1813, contele a petrecut-o la București, îndrăgostit fiind de o Filipească, și a asistat la incendiul *Curții Noi*, care se afla pe locul unde au fost, mai târziu, *Arhivele Statului* și care acum a dispărut cu desăvârșire, înlocuit fiind de cartierul ceaușesc. După incendiu, Caragea-Vodă s-a mutat în două case boierești, de pe Podul Mogoșoaiei și am auzit că, într-una dintre case, construiseră o foarte frumoasă scară de marmură, care mai dănuia încă, pe când eram eu copil, în interiorul „Clubului Tinerimii”, unde am fost dus de bunicul meu. Dar, cum noi nu știm să păstrăm lucrurile interesante, bineînțeles că a dispărut și această scară a lui Caragea. Din generație în generație, distrugem totul și construim altceva, de multe ori mai urât.

În tot cazul, boierii cunoșteau politica și au știut să conducă trebile țării, au știut când trebuia să te închini turcului sau când trebuia să lupți împotriva lui. Boierimea a fost o adevărată clasă politică. Și, în definitiv, chiar în veacul al XIX-lea, când începe procesul de democratizare, mai toate figurile principale ale politicii românești provin tot din boierime. Ca să nu mai vorbim de gestul unic, poate, în istorie când, după Primul Război Mondial, un Parlament în care moșierii erau majoritari a votat pentru expropriere. A fost un fel de harakiri cu adevărat patriotic, despre care nu se prea scrie în cărțile de istorie. Pentru că, după acest moment, boierimea cam dispare din viața politică. Și nu numai din cauza exproprierii, ci mai ales din cauza faptului că au început să nu mai prea nască moștenitori. E și acesta un fenomen foarte interesant. Marile familii boierești se sting de la 1900 încoace, chiar înainte de a-și pierde averile și înainte de comunism. Văcăreștii, Dudeștii, Câmpinenii s-au stins. Doar câteva familii au continuat să facă mulți copii. Restul familiilor boierești s-au stins în mod natural. Era ca și cum și-ar fi îndeplinit mandatul istoric și ar fi încetat să mai facă copii.

INCURSIUNI GENEALOGICE

Totuși, deși majoritatea numelor mari au dispărut, sângele familiilor respective continuă să se transmită, prin femei.

Așa este. În acest sens, este foarte interesant că, deși de la 1900 încoace nu mai sunt decât foarte puțini mari boieri la cârma țării, cum ar fi Gheorghe Grigore Cantacuzino *Nababul* sau Nicolae Filipescu, totuși câteva dintre personalitățile politice cele mai interesante din perioada interbelică, descind din mari familii boierești prin mamele lor. De pildă, mama lui Titulescu era o Urdăreanu, dintr-o familie nu chiar dintre cele mai înalte, dar veche. Mama lui I. G. Duca era născută Ghica. Mama lui Tătărescu era o Pârâianu, dintr-o familie cam decăzută în secolul al XIX-lea, dar care fusese una strălucită în veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, înrudită cu Craioveștii și cu Brâncovenii. Iorga are și el mari boieri ca strămoși, chiar dacă în scrierile lui este destul de anti-boierime. Iar mama lui Grigore Gafencu era o Costachi.

Și după mamă, și după tată, din două ramuri ale familiei.

Interesant. Vezi, deci, cum oarecum subteran aceste familii supraviețuiesc.

Cred că boierimea moldoveană și munteană a fost o «elită virtuoasă», ca să-i citez pe cercetătorii italieni Mosca și Pareto. Nu a fost o castă închisă, ci un grup omogen care accepta, totuși, și nou-veniții care puteau atinge standardele sociale cerute; era o elită care se reîmprospăta periodic.

Bineînțeles! În fiecare veac și poate chiar la fiecare generație, pătrundeau elemente noi în acest bloc a cărui vechime urcă, în fond, chiar înainte de întemeierea principatelor. Părerea mea este că faimoșii *maiores terrae* care apar în *Diploma Ioaniților*, la 1247, sunt strămoșii boierilor din Țara Românească; boierii munteni și moldoveni preexistă întemeierii principatelor și, cu toate că se luptă între ei, formează un bloc destul de compact, se căsătoresc între ei și sunt solidari. Totuși, în rândurile lor intervin ori nou-îmbogățiți, ori viteji care sunt răsplățiți de voievod cu întinderi de pământ. Așa că această boierime este, în același timp, solidară dar și continuu împrospătată; și pe urmă, în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, primește o doză destul de importantă de sânge grecesc, prin marile familii de la Constantinopol, care se îmbogățesc acolo dar, neputând fi stăpâni de pământ, tind să plece în Țara Românească și Moldova. Aici vezi clar legătura dintre a fi stăpân de pământ și a fi nobil. Aceste familii, deși multe erau foarte bogate și unele dintre ele se trăgeau chiar din noblețea bizantină, cum ar fi Cantacuzinii, Ralet, Nottara, Moruzeștii care au un strămoș la Trebizund, înainte ca acesta să fie cucerit de turci și altele, nu mai sunt considerate nobile de stăpânii otomani, decât dacă se fac boieri în țările române, aceasta fiind una dintre principalele atracțiuni. Fanarioții nu vin aici doar pentru a face avere, ci și pentru a fi considerați nobili. Familii precum Cantacuzino, Catargiu, mai târziu Manu, Rosetti și ceilalți, foarte bogate la Constantinopol, își capătă sau își recapătă noblețea doar prin înrudiri cu mari familii românești și datorită pământurilor și dregătoriilor pe care le capătă aici.

Și se împământenesc foarte repede, dacă ne gândim numai la extraordinarul paradox că partida boierilor pământeni va fi condusă de vechiul neam bizantin al Cantacuzinilor, iar în fruntea partidei fanariote se vor afla Bălenii, vechi boieri pământeni.

Da, e just. E un paradox interesant, dar să nu uităm un lucru. Primii care vin, cum sunt de pildă, Cantacuzinii, se căsătoresc cu românce de viță nobilă. Postelnicul Constantin Cantacuzino se căsătorește cu fata lui vodă Radu Șerban, care se înrudește cu cei care se numesc Basarabi dar care nu mai sunt Basarabi, ci Craiovești. Însă prin mama acestei domnițe, Cantacuzinii vor primi sângele vechilor Basarabi și deci înrudirea cu toate vechile familii. Asta explică de ce urmașii postelnicului se consideră nu numai români, dar os de domn.

La fel, Mavrocordații.

Care se trag din Mușatini, prin Sultana Hrisoscoléos. Iată cum, chiar acești primi greci care

ajung pe tronurile țărilor noastre, au o picătură din sângele vechilor dinastii.

Care îi legitimează în ochii supușilor și face ca aceștia să nu resimtă ca pe o rup-tură radicală instaurarea domniilor fanariote.

Absolut. Sau alt exemplu: primul Catargiu se căsătorește cu fiica unui Buzescu, devenind, de la prima generație, înrudit cu cele mai puternice familii din țară.

Originea familiei Catargiu este și ea controversată. Sunt păreri conform cărora aceasta ar fi românească.

Nu, după nume se pare că sunt dintr-un trib turcesc. Dar nu turci otomani, ci pecenegi sau uzi, originari poate din Dobrogea și deveniți aristocrați greci. De altfel, o ramură a lor a și rămas în Grecia și a dat un important scriitor în secolul al XIX-lea.

În cartea dumneavoastră, „Între Orient și Occident“, oferiți o viziune echilibrată asupra domniilor fanariote.

Nu sunt nici un anti-fanariot, ca Dan Amedeu Lăzărescu, care vede aici o conspirație de lungă durată, nici nu-mi sunt foarte simpatici. Dar găsesc că este cu totul nedrept să li se pună în cărcă toate nenorocirile care s-au abătut asupra Țărilor Române în perioada respectivă, fiindcă sunt absolut convins că, și dacă am fi avut în continuare domnia pământene, ar fi fost exact același lucru. Tot răul vine din cauza faptului că s-a strâns șurubul din partea Constantinopolului, unde o duceau din ce în ce mai greu și aveau nevoie de din ce în ce mai mulți bani. Și mai trebuie dat răspunsul următor: nu exista alternativă. Atunci când turcii au avut impresia că și Brâncoveanu și Cantemir i-au trădat, soluția era simplă: ori transformarea în pašalâcuri, ori trimiterea unor guvernatori greci cu titlu de prinți, fideli Porții. Ce s-a întâmplat a fost răul cel mai mic. Și trebuie adăugat că, printre acești domnitori, au fost câțiva foarte bine intenționați, iar în general dinastia Mavrocordat a fost cinstită. În plus, e cât se poate de paradoxal că influența franceză a ajuns la noi prin fanarioți și prin ofițerii ruși veniți în cursul războaielor ruso-austro-turce. Ne-am obișnuit să blamăm, fără discernământ, ambele categorii deși, pentru România de astăzi, influența franceză este determinantă. Am făcut o socoteală, folosind ziazele: 75 % din cuvintele pe care le folosim în mod curent – să ne-nțelegem, nu și cele de bază, cum sunt verbele *a fi*, *a avea*, conjuncțiile, adverbele etc. – sunt de sorginte franceză. E cert că fanarioții au adus o cultură mult mai rafinată decât cea a boierilor pământeni. În special Mavrocordatii erau oameni de înaltă cultură, aveau biblioteci extraordinare, pe care le râvnea până și regele Franței și au fost bine intenționați. Constantin Mavrocordat, spre exemplu, a încercat să aducă o serie de importante reforme și a murit sărac. Alexandru Ipsilanti a fost, de asemenea, un bun domnitor și se pare că țărani au oftat, multă vreme, cu regret după vremurile lui Vodă Ipsilanti. Iată, deci, și aspecte pozitive ale domniilor fanariote. Ultimii domnitori au lăsat o amintire mai proastă, dar era și momentul nașterii simțului de independență națională, când trebuia aruncată toată vina pe conducătorul străin.

Nașterea sentimentului național are loc concomitent cu cea a șovinismului.

Și, deci, a anti-fanariotismului. Eu aș mai adăuga o sursă vicleană, dacă pot spune așa, a acestui anti-fanariotism. Boierii noștri, deveniți boieri patrioți, se simțeau cam cu musca pe căciulă, pentru că mai toți se înrudiseră cu grecii. Gândește-te numai la Ienăchiță Văcărescu: s-a însurat de trei ori și, de toate trei dățile, cu câte o fanariotă. Aproape că nu e familie dintre cele mari, care să nu fi primit și sânge grecesc.

Și, fiindcă mai devreme vorbeam despre originile controversate ale numelor, să ne oprim la o altă controversă, veche în istoriografia română: cea legată de numele Basarab. Dumneavoastră sunteți adeptul originii cumane.

Eu personal sunt convins că erau cumani. Dar, dintr-un fel de ciudată concepție nițel întârziată, dacă-mi pot permite acest epitet, pe care încă o mai avem, mulți ocolesc acest subiect. Nu ne-am dezbărat încă de ideea că nu ești bun român decât dacă cobori direct din daco-romani, din Traian și din Decebal.

Sau, eventual, numai din Decebal, așa cum susțin câțiva pseudo-istorici care fac

destulă vâlvă și cărora multe mijloace de informare le dau credit, în cursa lor după senzațional.

Vai! Adică ne tragem numai din daci. Este absolut copilăroasă, mincinoasă și primejdioasă toată povestea asta traco-mană a doctorului Săvescu. Sunt niște caraghioslăcuri și nu pot să descifrez prea bine ce interese materiale stau în spatele lor. Povestea acestui medic care vine să ne învețe istoria românilor este absolut abracadabrantă. Din păcate, bietul român nefericit, situat acum cam la coada Europei, este victimă sigură a acestor teorii dementiale, care îi spun că face parte din cea mai veche rasă din Europa și care a stăpânit omenirea întregă. Că avem și puțin sânge dacic mi se pare destul de verosimil și de logic. Doar cucerirea romană nu a golit toată Dacia, așa cum ar vrea unii! Este o aberație să crezi că o invazie poate goli o țară, cu desăvârșire, de băștinașii ei. Unde s-a mai pomenit? Mai ales că romanii nu aveau nici un interes să golească țara, pentru că aveau nevoie de brațe de muncă, la câmp și la mine. De fapt, chiar singurul istoric care vorbește de golirea Daciei, spune *a viris exhaustat fuit*, adică a fost golită de bărbați, ceea ce e cu totul altceva. Și e destul de logic: au dispărut bărbații purtători de arme, probabil între 16 și 45 de ani, fie că au murit în lupte, fie că au fost luați prizonieri, fie că au fugit. Dar au rămas tinerii sub 16 ani, bătrânii, femeile care s-au corcit cu coloniștii aduși de romani. E clar că avem și sânge dacic, dar nu numai dacic. Iar teoria purității dacice a mai fost folosită, nu foarte demult, și de istoria oficială a regimului Ceaușescu.

Și revenind la Basarabi, noi ne speriem la gândul că s-ar putea să fi avut niște șefi politici care să nu fi fost de origine daco-romană. Dar care sunt țările din fostul Imperiu Roman care să-și fi ridicat în Evul Mediu conducători aparținând elitelor locale, romanice? Nici galo-romanii, nici italicii, nici hispanicii nu s-au aflat, pentru o bună perioadă, în prim-plan. Structurile statale medievale au fost create, peste tot, pe ruinele Imperiului Roman, de invadatori, de barbari. Asta este o lege universală, valabilă nu numai în cazul prăbușirii Imperiului Roman, ci și în China, în India sau în Egiptul antic. Nicăieri, când se prăbușește un imperiu, structurile statale nu mai renasc prin băștinași. Băștinașii parcă ar fi sterilizați, politicește vorbind. În primul rând, aristocrațiile vechi dispar și, în al doilea rând, poporul... pune botul pe labe, ca să mă exprim în mod vulgar. Întotdeauna, noua aristocrație, care refondează statul, este alcătuită din barbari. Așa că, dacă cumva primul domnitor al Țării Românești a fost de origine cumană, nu ar fi nimic extraordinar; dimpotrivă, ar fi regula. Puțin înainte, am vorbit de boierime. Cum s-au născut, însă, aceste aristocrații din Moldova și Țara Românească? E absolut clar, și marele istoric Petre P. Panaitescu a spus-o și el destul de răspicat, că originea boierimii române este majoritar slavă, ceea ce se vede și după nume. În Moldova, spre exemplu, nobilii români veniți din Maramureș găsesc deja aici boieri de origine slavă. Inclusiv nume ilustre, ca Tăutu, sunt dovezi ale originii slave: Tăutu este o transformare a ungurescului Toth, care înseamnă slav. Prin urmare, strămoșii Tăuților sunt oameni pe care maramureșenii care i-au găsit i-au numit *slavi*. În Muntenia, acei *maiores terrae* trebuie să fi fost, majoritar, ori de origine slavă, ori de origine pecenego-cumană. Câțiva sigur că erau și de origine valahă, dintre juzii mai puternici și mai iscusii, fiindcă găsim și nume pur românești. De pildă, dintre primii, fratele lui Litovoi, care se numea Bărbat.

Basarab I era deja românizat, pentru că nici un document unguresc sau străin nu îl identifică drept cuman. I se spunea *valahul*. Numele este, însă, de origine cumană. La fel și numele tatălui său, care este greșit cunoscut în istoriografia noastră drept Tihomir, când de fapt el există într-un singur document unguresc și este Tocomerius, despre care Aurel Decei, marele nostru orientalist, a dovedit că se apropie mult mai mult de numele cuman Toctomer. Acest Tocomerius este, probabil, identificabil cu Negru-Vodă, atâta vreme cât fiul lui Basarab este numit și *nepot al lui Negru-Vodă*. Iată un alt argument care pledează pentru originea cumană a Basarabilor, pentru că e clar că, față de români și de slavi, cumanii erau mult mai negricioși la piele, de aici venind porecla de Negru-Vodă. Legenda s-a păstrat și chiar Paul de Alep scrie că întemeietorul țării fusese poreclit Negru-Vodă, pentru că era negricios la față. Atunci, de ce să

refuzăm evidența și să căutăm alte explicații complicate? În plus, numele ctitoriilor basarabești sunt cumane: Cozia, care înseamnă nucet și Hurezi.

Mi se par pasionante aceste incursiuni genealogice. Genealogia este o ramură a istoriei încă prea puțin apreciată și folosită la noi.

Da, este un domeniu foarte interesant, care a fost aproape complet neglijat în ultimele decenii, din motive politice, și care îți dezvăluie multe lucruri. Greutatea la noi este să realizăm genealogii dincolo de 1600, fiindcă nu se cristalizaseră încă numele de familie. În general, se foloseau numai prenumele: logofătul Dragoș, logofătul Bogdan, vistiernicul Radu. Numai câteva nume de familie s-au născut înainte de 1600, cum ar fi Brâncovenii, Sturzeștii, Micleştii, Boldureștii, Tăuții. Nu sunt multe aceste familii. Marile nume ale Munteniei, Văcărescu, Dudescu, Câmpineanu apar destul de târziu și trebuie multă dibăcie pentru a urmări traseul transmiterii moșiiilor și pentru a le găsi originile până în veacul al XV-lea sau al XIV-lea.

Vezi, fiecare purtăm în noi lucruri pe care le tănuim cu grijă sau de care nici măcar nu știm, date genetice care ne determină și ne urmăresc, chiar fără să ne dăm seama. Pe lângă acest aspect, înruderile au și semnificații politice și sociale. E foarte interesant să-ți dai seama cum se formează adevărate dinastii de profesori universitari, de generali, de oameni politici, fiindcă se susțin și se ridică unii pe alții. Și asta, nu numai datorită sistemului de relații, ci pentru că oamenii trăiesc de mici într-un mediu care îi formează și îi pregătește. Atmosfera din casă este esențială. De aceea, eu pretind că politicienii cei mai buni sunt cei care au avut un tată, un unchi sau un bunic care deja făcea politică. Copilul, de mic, aude și se luminează. Nu spun asta ca să fac elitism, dar să știi un lucru: este cert istoricește că, din prima generație de oameni veniți de la țară, nu poți avea politicieni valabili. Un fiu de țăran, care era numai țăran, nu e bun de politician. Foarte ciudat, totuși. Afară, poate, de cazul în care taică-său, foarte isteț, ajunsese deja primar în satul lui și îl împinge și pe fiu, ca să ajungă mai departe. Trebuie neapărat să existe interes politic în familie.

LIPSA MODELELOR

Din păcate, suntem nevoiți să asistăm, zilnic, tocmai la această incultură și lipsă de pregătire politică a celor care sunt în fruntea țării. Elitele decapitate în închisorile comuniste sunt încă la începutul unei timide reconstrucții, în timp ce frâiele se află în mâinile nesigure, dar lacome, ale unei pseudo-elite, descendentă directă a nomenclaturii P.C.R.

În momentul de față asistăm la o lipsă de modele.

Fapt care determină și demersul meu. Modelele care totuși există trebuie promovate și urmate. Oamenii trebuie ajutați să facă diferența și să nu se lase cucerți de falsele modele.

Va fi foarte greu, pentru că modelele adevărate sunt foarte puține. Burghezia română a dezertat sau a murit în închisori și aveți prea puține specimene rămase, multe dintre ele stricate, de altfel. Văd chiar tineri cu nume ilustre și care încă mai sunt aici, dar pe care nu dai doi bani, așa cum sunt, îmbrăcați ca vagabonzii din Occident, cu pinteni la picioare, cu cercei în nas, cu bluzoane de piele neagră și călărind motociclete! La foarte puține familii din vechea lume românească mai există o anumită ținută. Trebuie să așteptăm ca fiii, nepoții și strănepoții membrilor nomenclaturii comuniste să devină oameni civilizați. Și așa, peste vreo 150 de ani, vom avea... o nouă aristocrație românească.

Jalnică protipendadă! Poate că sunt naiv, dar eu încă sper într-un revirement al aristocrației și burgheziei noastre.

Să dea Dumnezeu, dar suntem prea puțini. Mai întâi, n-ar strica să revină mai mulți dintre cei plecați în străinătate.

Dumneavoastră sunteți un exemplu.

Da, dar eu sunt unul dintr-o sută, în cel mai fericit caz. Nu vezi cum i-au împiedicat să se întorcă? Majoritatea lor nu s-au întors, pentru că se căsătoriseră în străinătate, aveau deja un rost acolo și, în plus de asta, actualul regim de la București a făcut tot ce a putut, în primii zece ani de după decembrie 1989, pentru a descuraja revenirea unor foști emigranți. Ca să te scârbească, nu te plăteau, îți făceau mizerii, nu-ți dădeau îndărăt casa, așa încât foarte puțini au revenit în România și, din păcate, cu drept cuvânt. Acum, în ultimul timp, s-a mai schimbat placa, începe să ni se facă curte. E, însă, cam târziu, și se vede că nu e decât praf în ochii Europei întrege, semn că... s-au liberalizat.

MAI TOTDEAUNA, FORMA PRECEDE FONDUL

Totuși, ieșirea din marasm nu este imposibilă și avem exemplul extraordinarului salt, poate fără precedent, făcut de România în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Așa este. Desigur că au apărut și neajunsuri în cursul acestei preluări a valorilor occidentale, dar ele sunt exploatate câteodată în mod aberant. Eu găsesc că formula lui Maiorescu, „forma fără fond“, a fost greșită și, din păcate, mai dăinuiește și astăzi. Unii consideră că ar trebui să ne întoarcem la nu știu ce formă de românism *verde*. Dar care o fi aceea? Tare aș vrea să mi se spună ce este autentic românesc. Ar trebui, poate, să ne întoarcem la viața pastorală? Ei bine, după părerea mea, mai totdeauna forma precede fondul. Cu forma trebuie început, pentru a avea pe ce să construiești. Maiorescu nu a avut dreptate în această privință. Și, mai întâi, peste tot unde se introduc lucruri noi, există la început impresia că forma nu are fond. Nu are, dar își construiește în timp.

Iar rapiditatea cu care adoptăm din mers aceste modele face parte, poate, și din specificul nostru, ca popor. Poate că avem un fond sporit de instabilitate și, în același timp, de adaptabilitate.

Această adaptabilitate poate fi un cusur, dar și o calitate. Eu mai pun și o altă coordonată în joc și anume faptul că, totuși, o parte importantă din etnogeneza noastră este de sorginte mediteraneană, latinească prin limbă. Prin urmare, dacă ne comparăm cu sârbul, bulgarul, rusul și chiar cu grecul, facilitatea românului de a adopta tipare franțuzești sau italienești este, desigur, mult mai mare. Asta a făcut ca noi să nu opunem rezistență în mod violent. De pildă, biserica ortodoxă română nu a fost atât de radical anti-occidentală, cum au fost cea rusească și cea grecească. Bagă de seamă că, în 1439, când cu unirea de la Florența, mitropolitul Damian al Moldovei a semnat. Mitropolitul Munteniei nu a fost prezent din cauze exterioare credinței religioase, dar eu cred că, dacă lucrurile ar fi evoluat normal, românii ar fi acceptat atunci unirea bisericilor. S-au opus, însă, rușii și grecii și a mai fost și ghinionul că a murit patriarhul care îl însoțise pe împăratul Paleolog, iar noul patriarh, Ghenadios, a fost violent anti-unire. El a fost și cel care, mai târziu, a tratat cu Mehmet al II-lea un fel de pact, care a funcționat sute de ani.

Și care i-a oferit Patriarhiei Ecumenice o putere, poate mai mare decât cea pe care o avusese în timpul împăraților creștini.

E clar. O mult mai mare putere politică.

NOTĂ

* Convorbirile s-au desfășurat în perioada 2001-2003. și „România literară“ (2003).
Fragmente au mai apărut în revistele „Deci“ (2002, 2003)

Note de lectură

Catherine Morgan, *Early Greek States beyond the Polis*, London/New York: Routledge, 2003, 326 p.

Adrian Robu

După volumul cu privire la așezarea miceniană și la sanctuarul de la începutul epocii fierului de pe istmul Corintic¹, C. Morgan ne oferă o utilă sinteză despre o serie de comunități din Grecia, constituite „beyond the polis“, și modul în care ele s-au autodefinit: „This book is an exploration of the different tiers of identity by which mainland Greek communities constitutes themselves during the Early Iron Age and Archaic period“ (p. 1). Din punct de vedere geografic regiunile în special analizate (Thessalia, Phocis, Locris de Est, Ahaia, Arcadia) sunt situate la marginea a ceea ce a fost considerat „the polis world“.

Lucrarea este utilă atât studenților, prin prezentarea unor zone mai puțin abordate de manuale de istorie greacă, cât și specialiștilor în istoria Greciei arhaice și clasice. Autoarea prezintă pe larg stadiul cercetărilor arheologice pentru zonele analizate, oferind o bogată bibliografie, plus o serie de planuri, hărți și ilustrații complete.

Introducerea (p. 1-44) ne prezintă o analiză a unor termeni des folosiți de arheologi sau istorici ai Greciei antice, dar adesea prea puțin explicați. Subcapitolele, „Ethnos and polis“ (p. 4-10), „Ethne, ethnicity and tribalism“ (p. 10-16), „Archaeology and early Greek ethne“ (p. 16-18) se înscriu într-un program de cercetare a conceptelor de *polis* și *ethnos*, inaugurat de Copenhagen Polis Centre. Acest centru, aflat sub direcția lui M.H. Hansen, a început din 1993 realizarea unui inventar de *poleis* pentru lumea greacă antică, încercând să descifreze care este percepția greacă asupra noțiunii de *polis*, și printr-o examinare detaliată a diferitelor tipuri de surse să prezinte „what a polis did“².

C. Morgan critică prioritatea acordată în secolele XIX și XX studierii cetății (*polis*) grecești „as the most dynamic, creative and influential form of political organization in the Archaic and Classical world“. În acest sens, autoarea subliniază: „It is certainly true that some Archaic *poleis* have produced no evidence for any other politically salient forms of identity: Corinth is perhaps the most striking case. But there are no grounds for prioritizing these comparatively few cases over political systems like those of Achaia and Thessaly which had more complex levels of identity, were active internationally in, for example, trade, colonization and warfare, and maintained complex social interconnections with other state systems“ (p. 6).

În ceea ce privește termeni precum „ethne“ și „ethnicity“, C. Morgan definește „ancient Greek ethnic groups not as primordial, reified entities, but as social constructs which are the outcomes of ongoing processes of identity negotiation“, considerând că „ethnicity“: „it is a matter of continuing choice, manipulation, and politicization, highlighting traits accorded active importance in the structuring and expression of sociopolitical relations with the community and in relation to outsiders“ (p. 10).

Capitolul 2, „Big sites and place identities“ (p. 45-106), prezintă o serie de „big sites“ (Eretria,

Corint, Argos, Atena), consecințele economice și sociale ale dezvoltării lor în epoca fierului și perioada arhaică, precum și modurile de exprimare a identității lor. Aceste centre sunt comparate cu situația prezentă în Thesalia, subliniindu-se: „that there is no archeological support for a contrast between the polis as an urbanized state form and the generally unurbanized and thus politically backward Archaic and early Classical ethnos“ (p. 46).

Capitolul 3, „Communities of cult“ (p. 107-163), analizează diferite manifestări de cult în Phocis, Thessalia sau Arcadia, reliefând rolul sanctuarelor în crearea și consolidarea identității de grup. C. Morgan caracterizează de asemenea sanctuarele drept „consumption centres“, subliniind importanța economică a acestora.

Importanța construcțiilor mitice sau a teritoriului pentru definirea oricărei comunități grecești, a rutelor comerciale ca mijloace de interacțiune între *poleis* și *ethne*, prezentarea războiului și a colonizării ca două forme de mișcare a indivizilor care duc la întărirea identității de grup, reprezintă câteva din subiectele tratate în capitolul 4, „Territory, power and ancestors“ (p. 164-205).

Trebuie menționat în cadrul ultimului capitol, „Beyond the Polis. Political communities and political identities“ (p. 206-225), analiza pe care C. Morgan o face cu privire la golful Corintic, ca zonă de „regional interconnections“ (p. 213-222)³. Canal important de comunicare între zone de coastă și de interior, C. Morgan indică faptul că: „in terms of human geography, the Corinthian gulf ends not at the west coast of Achaia and Aetolia, but at Ithaka and Kephallenia“ (p. 218).

Reconstrucția istoriei politice și sociale a unor comunități grecești considerate până de curând drept marginale, accentul pus pe faptul că în Grecia arhaică *polis* nu reprezintă „the fundamental form of organization“ sunt principalele merite ale lucrării analizate în aceste pagini. Fără nici o îndoială este o lucrare care trebuie să figureze în bibliografia generală a celui interesat de istoria Greciei antice.

În final, nu ne rămâne de menționat decât o critică formală la adresa editorilor acestei lucrări: prezența notelor la finalul lucrării, pe capitole, și nu ca note infrapaginale. Notele conțin o bibliografie bogată și o serie de precizări foarte folositoare, impunând consultarea lor continuă. În acest sens trebuie subliniat că este destul de dificilă pentru cititor utilizarea acestui sistem complicat iar verificarea referințelor bibliografice este mult îngreunată.

NOTE

¹ C. Morgan, *Isthmia VIII. The Mycenaean Settlement and Early Iron Age Sanctuary*, Princeton, 1999.

² Pentru o prezentare a programului de cercetare desfășurat de Copenhagen Polis Centre, vezi: M.H. Hansen, „The Copenhagen inventory of poleis and the *lex hafniensis de civitate*“, în *The Development of the Polis in Archaic Greece*, L. Mitchell and P. J. Rhodes (eds.), London, 1997, p. 9-23. Hansen indică principalul scop al cercetării desfășurate la Universitatea din

Copenhaga: „The main purpose of this investigation is to find out what the Greeks thought a *polis* was, and to compare that with what modern historians think a *polis* is“.

³ Pentru importanța strategică a golfului Corintic, vezi: C. Morgan, „Corinth, the Corinthian Gulf and western Greece during the eight century BC“, *BSA*, 83, 1988, p. 313-338.

Exerciții întru cunoaștere: societate și mentalități în noi abordări istoriografice,

Coordonatori: Mirela Luminița Murgescu,
Șimion Cîlția, Iași, DoMinoR, 2003

Marius-Florin Drașovean

La unul din cursurile frecventate în primul an de studenție am aflat că există un cod al bunelor maniere de lectură. Pe parcurs am dedus că există cărți pe care le citești în tramvai sau în orice alt mijloc de transport; unele pe care le citești și recitești în intimitatea dormitorului tău; altele, cum e cea de față, le digeri doar cu creionul în mână, stând pe scaunul de la birou. Cititul unei asemenea cărți presupune, de asemenea, învățarea rând cu rând și pagină cu pagină. E una din acele cărți scrisă documentat și frumos, cu stil și cu puterea de a-și captiva cititorii.

În momentul de față ne confruntăm cu o extraordinară diversificare a istoriei. Multiplicându-se istoria, istoricul trebuie să își aleagă un segment bine delimitat. Tendința în istorie devine aceea de interdisciplinaritate, deoarece pe baza unei istorii globale, inevitabil, istoria privește în multe direcții. Istoria socială impune foarte multe abordări posibile. Acest aspect a fost foarte bine însușit e către coordonatorii și autorii volumului aflat în discuție. În contextul în care atitudinile se diversifică, ieșim din faza naționalistă a istoriei. Acum interesează ceea ce se întâmplă sub nivel național: entități naționale, minorități, istoria femeilor, istoria urbană, imaginarul și propaganda, istoria alimentației etc.

Prezentul volum își propune să introducă noi modalități de lectură / analiză / interpretare a unor izvoare consacrate. Volumul e structurat în jurul a două domenii: primul dintre ele trebuind în continuare dezvoltat și revalorizat - istoria urbană. Necesitatea revalorizării acestei istorii urbane „devine evidentă în clipa în care conștientizăm că orașul ultimei jumătăți de mileniu este laboratorul în care a fost experimentată și construită lumea de azi“ (p. 10). Al doilea domeniu dezbătut este cu siguranță în mare vogă, suscitând multe polemici și creând o anumită sensibilitate mentală în jurul lui — propaganda și imaginarul. Ultimele două studii ale volumului aflat în discuție pot fi incluse sub titulatura „Concepte și metode“, autorii lor dezbătând rolul și locul metodologiei în scrierea istoriei.

Contribuțiile din volum ilustrează dinamismul noii generații de istorici fiind scrise de minți alerte și vii, care au reușit să se elibereze de acel arsenal de concepte tradiționale existente până acum în istoriografie, concepte mai mult sau mai puțin melodramatice și mitice, care ascund, în loc să le ilumineze, realitățile istorice. De aceea, fiecare contribuție în parte poate constitui la rândul-i un început de drum deoarece istoria devine tot mai evanescentă pentru a oferi locul rămas vacant istoriilor.

Din fericire, o asemenea operă făcută cu răbdare și pe un ton euristic rămâne în grija timpului. Răsfoind-o, cititorul va ajunge să zăbovească, încă de la început asupra înțelesului *cunoașterii*, pentru ca mai apoi prin intermediul *exercițiilor* să fie capabil să înțeleagă cunoașterea ca pe o invitație la diversitate.

Bineînțeles, amănuntele au, de bună seamă, greutatea lor. Dar toate aceste realități

neprelucrate îndeajuns până acum, ne ajută dacă nu să tragem o concluzie, cel puțin să vedem explicațiile esențiale. Cititorul care nu împărtășește modul meu de a vedea lucrurile e invitat să lectureze și, cu riscul de a mă repeta, să înțeleagă această invitație la diversitate. Discuția, bineînțeles, rămâne deschisă.

Coordonatorii și autorii acestui volum au înțeles că nu e îndeajuns să înțelegi o problemă, ci trebuie să știi și să o prezinți. Și la final, ceea ce contează în cercetarea științifică e capacitatea de a pune întrebarea care trebuie, aceasta constituind însăși condiția indispensabilă a succesului. Este exact ceea ce am vrut să vă arăt, să vă semnalez.

Cită cu bună credință, o carte precum aceasta, ar trebui să dea de gândit istoricilor români și nu numai lor. Ea poate fi elementul declanșator al unei dezbateri mai mult decât necesare în istoriografia românească de azi.

Alexandru Madgearu, *Originea medievală a focarelor de conflict din Peninsula Balcanică*, București, Editura Corint, București, 2001, 286 p.

Filip-Lucian Iorga

Cartea domnului Alexandru Madgearu tratează una dintre temele cele mai disputate și mai sensibile ale epocii noastre. În anii '90 ai secolului trecut, Balcanii, deja fixați în mentalul colectiv ca „butoi cu pulbere al Europei“ (sintagmă folosită, de altfel, într-un mod abuziv), au demonstrat încă o dată lipsa endemică a stabilității. Destrămarea Iugoslaviei, crizele din Bosnia, Kosovo și Macedonia (FYROM) au fost gestionate cu mare greutate de către comunitatea internațională; uneori au apărut erori în abordare, determinate de inadecvarea măsurilor la situația atât de complexă din zona balcanică. Poate tocmai de aceea istoricul simte nevoia ca, alături de specialiști din alte domenii, care studiază cauzele și propun soluții, să ofere propria sa imagine asupra unui trecut care, din cauza unor interpretări eronate (de cele mai multe ori, *voit* eronate), ajunge să aibă influențe negative în actualitate.

În primele pagini, citatele din Nicolae Iorga ilustrează una dintre temele principale ale cărții, aceea că trebuie evitată confuzia de planuri între lumea contemporană și cea medievală, care trebuie privită ca o lume cu totul aparte. Argumentele de istorie medievală folosite, spre exemplu, de către unii politicieni din zona balcanică pentru a legitima modificări ale granițelor actuale sunt caduce și periculoase. În *Introducere*, autorul oferă o descriere succintă a Peninsulei Balcanice și a balcanismului (pe care ne-am obișnuit, din păcate, să îl percepem exclusiv prin intermediul conotațiilor negative ale termenului). Balcanismul, după Alexandru Madgearu, este o „permanentă stare de conflict rece sau cald între statele vecine care își dispută teritoriile cu populație amestecată“ (p. 10). Tocmai de aceea a fost necesară introducerea termenului de *Europa de sud-est*, pentru compatibilizarea la structurile occidentale. România nu a făcut niciodată parte, propriu-zis, din spațiul balcanic dar a suferit influența acestuia (regimul comunist repotențând latențele unora dintre trăsăturile negative ale balcanismului). Apariția focarelor de conflict din Balcani a fost favorizată de factori precum spațiul geografic fragmentat, „mozaicul etnic“ (p. 15), particularismul regional sau mișcările de populație (trans-humantice și metanastice).

În continuare, lucrarea este structurată în două mari părți. Prima dintre ele, numită chiar *Trecutul*, urmărește principalele aspecte etnice, politice și religioase ale lumii balcanice medievale: așezarea slavilor la sudul Dunării și creștinarea lor; perioadele de decădere și de reviriment ale Imperiului Bizantin; încercările imperiilor sârb și bulgar de a prelua moștenirea imperială bizantină (toate unificările din perioada studiată au fost realizate tocmai în această idee; de aceea, „frontierele medievale nu pot legitima frontierele contemporane“ — p. 110); cucerirea otomană, favorizată de conflictele dintre statele creștine; căderea Constantinopolului și preluarea de către Imperiul Otoman a „ideii universalismului roman“ (p. 143); conflictul dintre confesiunile ortodoxă și catolică pentru obținerea unei cât mai mari influențe în spațiul

balcanic. Otomanii sunt primii care unifică în mod real regiunea, instaurând așa-zisa „Pax Ottomana”, care va rezista până la prefigurarea *Problemei orientale*. Sultanul protejează ortodoxia, pentru a o putea opune cu eficiență amenințării catolicismului.

Cea de-a doua parte, *Prezentul. Propaganda istorică și ideologiile naționaliste balcanice* cuprinde, la rândul său, două secțiuni: în prima dintre ele, dl. Madgearu trece în revistă câteva teorii etnogenetice (unele dintre ele, abracadabrante), folosite de națiunile balcanice în scopuri propagandistice. Spre exemplu: teoria originii slave a grecilor de astăzi; complicata problemă a vetrei de formare a albanezilor; autohtonitatea bulgarilor în Macedonia; folosirea unei presupuse origini iraniene a croaților în scopul unei cât mai mari distanțări de sârbi. Urmează ultima secțiune, în cadrul căreia autorul revine la două dintre cele trei „problem areas” enunțate în *Introducere*: Kosovo și Macedonia. Atât sârbii, cât și albanezii au dus campanii de propagandă acerbă pentru a-și dovedi dreptul asupra provinciei Kosovo, folosindu-se copios de istorie. Macedonia, „cheia Balcanilor”, este și ea disputată de Grecia, Bulgaria și Serbia. După cel de-al doilea război mondial, liderii comuniști iugoslavi au încurajat teoria fantezistă a existenței unei „națiuni” macedonene, apropiată de cea sârbă. Cazul în speță ne amintește și de încercarea sovietică de a inventa o „națiune” moldovenească (fantezie răuvoitoare care mai are și astăzi adepți).

În concluzie, trebuie evitate capcanele teoriilor care susțin puritatea etnică a unei națiuni sau a alteia. Istoria nu trebuie folosită în scop propagandistic, pentru a legitima varii mitologii naționaliste care nu fac altceva decât să conducă la conflicte, ci trebuie folosită pentru a înțelege originea focarelor de conflict. Singura soluție viabilă pare a fi respectarea configurației etnice actuale.

Florin Șperlea, *From the Royal Army to the Popular Army. The Sovietization of the Romanian Military (1948-1955)*, Bucharest, Ziua Publishing House, 2003, 333 p.

Cristina Nedelcu

Florin Șperlea is a young and promising Romanian historian, who few time ago have published his second work. The book called „From the Royal Army to the Popular Army. The Sovietization of the Romanian Military (1948-1955)“ should become a basic tool for students and scholars who intend to study the problem of communist establishment in Romania after the Second World War.

Although, first, the reader may think that this book is concerned only with military structures, he will have the pleasant surprise to discover a deep and a keen critical analysis of the Romanian society during a crucial historical period.

This book has developed, as the author himself testifies, from his PhD thesis, which it was coordinated by Professor Dinu C. Giurescu and it have been very well received when asserted. Thus, the publishing of this project become imperative for our historiography field for many reasons.

First of all, this necessity is due to the lack from the Romanian historiography of an objective work about the military structures at the beginning of communist era. Before 1989 such kind of works preoccupied with military field should've answer to the communist regime's legitimacy needs. Another justification of this book's importance stands in the fact that it brings into the light many primary sources found by the author in various archives and libraries. All these documents couldn't have answered to the criterion of an objective and proper analysis during the time of communist regime. Of great importance is also the fact that this book represents the spirit of the new Romanian historiography. It is a demonstration of author's ability to go beyond simple narration of military and political events up to identify psychological lines, propagandistic models and modalities of persuasion and actions promoted by the totalitarian regimes.

The book is divided in four major parts, a foreword signed by Professor Giurescu, annexes which includes an important selection of unpublished documents and an afterword in English. Șperlea begins his study from 1945, when the army leadership still belonged to old traditional and royal elites and ends it in 1955 when the new „socialist military“, as the Soviet model requested, was in control of every structure.

The first part deals with a presentation of the Romanian society from the end of the Second World War, within the framework of which the military structures had functioned. As a special section of this chapter the author stresses some key concepts and the fact that the sovietization process from Romania took place within a regional system.

The second part is dedicated to the period of effective action developed by the Communist Party from 1948 to 1950 in order „to conquer“ the army. Inside this range of time he establishes

chronological phases and describes the model, the doctrine and the type of action which the Communists had followed to achieve the purpose of getting control over military. This period was followed by the phase of inside army action from 1950-1955 at the end of which army's loyalty belonged to the Party, not to the country.

Florin Șperlea proves that the sovietization process had been a punctilious work made by a minor group — the communists in 1945 represented only a minority — from the Romanian political system, which in the end was successful because of Russian support.

It should be pointed out that the author sets down a very useful methodological approach, which can be helpful for those who study the mechanism of taking power by the communists in other state's fields. His analysis on the military level is just a schedule of a micro-cosmos, which, in order to understand correctly the sovietization process, can be transpose on the grand level of the whole society.

The book, written in a clear style, easy to understand and to follow, is an inmost examination of a „black“ period in Romanian history, concerned mainly with the evolution of a professional category, but, also, extended to the complex political and propagandist mechanism. Following, it should be pointed out that the author has the ability to perceive and to describe the delicate changes of conception of a generation. This conception change could've been one of the reasons of communism's long life in Romania.

Studii

Stabiliri de barbari în Imperiul Roman: datare și clarificare juridică

Alexandru Codescu

Colonatul roman este o instituție care își ia numele de la verbul *colo*, *-ere* (a cultiva pământul), etimologie insuficientă, însă, pentru a oferi un răspuns în privința caracteristicilor esențiale ale acestui edificiu normativ. Izvoarele prezintă două accepțiuni principale ale cuvântului *colonus*. Prima dintre ele, care este și cea mai veche, se referă la întemeierea de colonii de către Statul roman, prin *deductio*¹, cetățeanul trimis ca locuitor în nou-întemeiata *colonia* purtând numele de *colonus* (colonist)². Al doilea sens, care formează parțial obiectul studiului de față, este acela de cultivator liber al pământului altuia (colon)³. Colonatul, în această ultimă accepțiune, este un ansamblu de norme ale dreptului roman care reglementează raporturile juridice dintre colon și proprietarul fondului pe care acesta îl lucrează. Apărut în ultimele secole ale Republicii⁴, colonatul evoluează, trecând prin trei stadii de dezvoltare, în decursul cărora condiția juridică și socială a agriculturului se degradează din ce în ce mai mult, în secolul al VI-lea împăratul Iustinianus ajungând să se întrebe retoric dacă mai exista, oare, vreo diferență între colonul legat de glie și sclav⁵, primul păstrându-și totuși, cel puțin *de iure*, calitatea sa de om liber. Dacă la început raportul juridic dintre colon și proprietar era guvernat de contractul de locațiune a lucrului (*locatio-conductio rei*)⁶, cultivatorul plătind pentru folosința terenului un preț în bani, cu timpul, dificultățile agriculturii și situația grea a colonilor au impus o nouă abordare a relațiilor contractuale, prețul în bani fiind înlocuit cu plata unei părți din recoltă⁷. Se face astfel trecerea la categoria colonatului parțiar. Între anii 244 și 332⁸, prin ceea ce legile ulterioare⁹ numeau *lex a maioribus constituta*, colonilor li se interzicea să părăsească terenul pe care îl cultivau, măsură luată de autoritatea imperială romană în conformitate cu unele cutume deja încetățenite, cu scopul de a asigura o mai mare stabilitate în perceperea impozitelor, dar și din necesitatea de sprijini agricultura. Etapele de evoluție a colonatului apar succesiv în odinea prezentată, dar coexistă în timpul unor lungi perioade de tranziție care au dus generalizarea aproape completă a colonatului servaj¹⁰.

O problemă îndelung dezbătută de istorici și de specialiștii în Drept Roman privește originea colonatului ca instituție, în special a formei sale ultime, colonatul servaj. S-a încercat demonstrarea unei origini orientale sau a uneia germanice¹¹. Se pare totuși, dincolo de posibilitatea unor influențe externe, că evoluția progresivă a colonatului în interiorul societății romane este mai plauzibilă, din fericire existând izvoare juridice, istorice și literare care urmăresc stadiile prin care trece această instituție. Trebuie făcută, însă, o distincție între originea primă a colonatului (care, așa cum am menționat, este cea internă, italică) și originea colonatului servaj, unde discuțiile persistă.

Teoria originii germanice a colonatului se sprijină pe un fragment din Tacitus, „De origine et situ Germanorum”¹² în care este descris un sclav german a cărui condiție este similară cu

aceea a viitorului colon serv roman: „De altminteri, de sclavi nu se slujesc ca noi, să le rânduiască treburile în cuprinsul gospodăriei: fiecare sclav își chivernisește casa și căminul său. Stăpânul îl îndatorează a da zeciuială ca un colon: grâne, vite, ori pănură, și aceasta-i toată supunerea sclavului⁴³. Această uimitoare asemănare a fost coroborată cu obiceiul împăraților romani de a așeza pe teritoriul Imperiului populații barbare supuse, ai căror indivizi urmau să aibă o condiție juridică asemănătoare colonului. Era plauzibilă, în această lumină, o preluare de către romani a modului germanic de lucru cu sclavii în agricultură, pentru a fi aplicat în relațiile cu captivii, mod care ar fi putut influența și raporturile juridice privind pe ceilalți coloni. Este necesar a se observa faptul că sunt așezați pe ogoarele romane nu doar germanici, cum se considera până în secolul al XX-lea, cel puțin¹⁴, ci această instituție privește diverse grupuri de barbari care se predau, indiferent de etnia lor. Așa cum vom vedea, mulți sunt de sorginte germanică, de asemenea, unele dintre primele atestări ale acestui fenomen se referă la popoare de aceeași origine, astfel încât nu poate fi exclusă *de plano* o influență asupra dezvoltării colonatului¹⁵. Istoricii și juriștii au datat începutul acestui mod de intrare în colonat în a doua jumătate a secolului al II-lea, fiind atestat de „*Historia Augusta*”¹⁶, pentru perioada care a urmat războiului lui Marcus Aurelius cu marcomanii¹⁷. **S-a pus, totuși, problema anteriorității acestei instituții. Brissaud crede că este îndoielnică o teorie a intrării învinșilor în colonat care să urce până în perioada republicană¹⁸. Garsonnet afirmă, însă că Augustus aduce coloni în Imperiu, citând fragmente din Suetonius și Cassius Dio¹⁹.**

Obiectul studiului nostru este acela de a observa în ce măsură așezarea populațiilor supuse de către autoritatea imperială, în interiorul granițelor (*de iure* sau *de facto*) ale Statului roman, în calitate de coloni, este anterioară datei recunoscute de lucrările de istorie și de cele privind dreptul roman, și de a încerca o analiză condiției juridice a barbarilor așezați, așa cum aceasta apare descrisă în surse (în acest sens dorim să încercăm o explicare a originii acelei categorii a colonilor servi pe care izvoarele juridice târzii îi numesc *tributarii*²⁰). Pentru a putea extrage caracteristicile esențiale ale așezării barbarilor, ca izvor al colonatului, vom cerceta mărturiile antice în ordine aproximativ invers cronologică, pornind de la constituția împăraților Honorius și Theodosius al II-lea, privind scyrii, din 12 aprilie 409²¹, ajungând la SHA, *Marcus*, 22. Pentru o datare a fenomenului vom folosi izvoarele care se referă la situații anterioare domniei lui Marcus Aurelius, analizându-le în comparație cu cele privind epoca ulterioară acestui împărat.

Pentru anii 408-409, Sozomenos notează: „Uldis părăsit astfel, trecu pe celălalt țărm al fluviului, după ce a pierdut un număr foarte mare din oamenii săi. El pierdu între alții pe Scirieni, popoare care erau foarte numeroase înainte de a li se fi întâmplat această nenorocire. Însă, rămânând în urmă, o parte din ei au fost tăiați în bucăți, iar ceilalți legați și duși la Constantinopol. Magistratii erau de părere că e bine de a-i despărți, ca nu cumva rămânând uniți să se pornească la vreo întreprindere; unii fură vânduți cu preț de nimic, iar alții dați în dar cu sarcina de a-i duce în Asia fără a-i lăsa niciodată sa se reîntoarcă în Europa. Am văzut eu însumi câțiva dintre ei care lucrau la cultura pământului, în Bithynia, în împrejurimile muntelui Olimp²². Deși autorul se referă explicit la cultivarea pământului, (γεωργοῦντας), din fragmentul citat ar reieși că scyrii erau așezați în calitate de sclavi (δουλεύειν)²³. Neclaritatea este de înțeles, scopul istoricului bisericesc nefiind acela de a face o analiză juridică, ci de a descrie ceea ce percepușe. Este neîndoielnic că în epocă exista, păstrată de secole, tradiția luării ca sclavi a prizonierilor de război, cauză care determina pe Honorius și pe Theodosius al II-lea, să precizeze clar în legea privind așezarea în Imperiu a acestei populații faptul că proprietarii pe ale căror domenii vor lucra pământul nu vor cere de la ei decât o muncă de om liber (*opera autem eorum terrarum domini libera utantur ac nullus sub acta peraequatione vel censu*)²⁴, că nu vor avea dreptul de a face din ei sclavi (*acent nullique liceat velut donatos eos a iure census in servitute trahere urbanisve obsequiis addicere*)²⁵, neavând altă condiție juridică decât aceea de coloni (*ita ut omnes sciant susceptos non alio iure quam colonatus*)²⁶. Asemănător celorlalți coloni din Imperiu, și scyrii sunt legați de glie cu caracter perpetuu (*in quibuslibet provinciis*

transmarinis tantummodo eos retinere et postea in sedes perpetuas collocare)²⁷, neputând să părăsească fondul, iar cei care îi vor primi pe fugari urmând a fi supuși aceluiași pedepse prevăzute de dreptul comun referitor la coloni (*apud se futuros nullique licere ex hoc genere colonorum ab eo, cui semel adtributi fuerint, vel fraude aliquem abducere vel fugientem suscipere, poena proposita, quae recipientes alienis censibus adscriptos*)²⁸. Este vorba, deci de o întregă populație supusă autorității romane (*Scyras barbaram nationem maximis Chunorum, quibus se coniunxerunt, copiis fuis imperio nostro subegimus*)²⁹, primită în Imperiu pentru a cultiva pământul în diferite provincii (*liceat pro rei frumentariae angustiis in quibuslibet provinciis transmarinis tantummodo eos retinere*)³⁰.

În secolul al V-lea Imperiul de Răsărit continuă primirea și așezarea barbarilor pe teritoriile sale. Stabilirea unor scyri, împreună cu sadagarii și cu unii dintre alani, pe teritoriile provinciilor Scythia Minor și Moesia Inferior, este menționată de Iordanes³¹, pentru perioada urmând prăbușirii puterii hunilor la Dunărea de Jos. Gepizi³², goți³³, sarmați, chiar și unii dintre huni³⁴, sunt primiți la cererea lor în Imperiu. Același autor atestă că rugii și alte națiuni cer să fie lăsați să locuiască lângă orașele Bizzis și Arcadiopolis³⁵, nu știm cu siguranță cu ce titlu, posibil cu cel de coloni, fiind îndoielnic faptul că populații, nu cu mult timp în urmă inamice, ar fi primit pământ în proprietate. Numai în cazul în care barbarii se stabilesc în anumite părți ale teritoriului roman în calitate de cuceritori, aceștia se vor comporta asemenea proprietarilor, chiar dacă, *de iure*, romanii nu le recunoșteau un asemenea drept, menținându-se o situație incertă³⁶.

Deși, de cele mai multe ori, izvoarele nu sunt suficient de clare, există autori care precizează calitatea de coloni a barbarilor transferați în Imperiu. Claudianus ne arată, astfel, un barbar trecut Dunărea și stabilit de romani cu condiția juridică de colon: *vixisse colonus*³⁷. Ausonius menționează așezarea sarmaților cărora li se acordă terenuri pentru a le cultiva în calitate de coloni: *Arvaque Sauromatarum nuper metata colonis*³⁸.

În a doua jumătate a secolului al IV-lea, episodul relațiilor dintre goți și romani (care se va sfârși cu războiul ce urma să ducă la moartea împăratului Valens în anul 378) este ilustrativ pentru situația așezării barbarilor. În urma persecuțiilor lui Athanaricus, vizigoții, creștinați prin grija aceluiași împărat, se vor refugia în Imperiu (*in Romanum solum... fugerunt*)³⁹. Orosius precizează că populațiile de neam got trec Dunărea, fiind primiți de împărat fără a se fi încheiat un tratat⁴⁰. Alungați de pericolul hunilor, goții vor căuta adăpost pe pământ roman, cu permisiunea împăratului, de data aceasta nu ca fugari, ci „în bloc“, și nu doar creștinii, fiind primiți spre a locui pe terenuri din Thracia⁴¹. Descrierile autorilor antici, privind acest eveniment, sunt concordante. Iordanes consemnează: „după ce s-au gândit mult, (vizigoții, *n.n. A.I.C.*) printr-un comun acord au trimis soli în Romania la împăratul Valens, frate al împăratului Valentinian, cel mai în vârstă, cu cererea ca să le dea lor o parte din Thracia sau Moesia pentru a o locui, iar ei să se supună legilor și autorității lui“⁴². Este de remarcat scopul pentru care goții cer să fie primiți în Thracia: pentru a cultiva pământul, *ad colendum*⁴³. Ammianus Marcellinus notează: „și pe când se pregăteau cele necesare luptei, a venit un presbiter de rit creștin, cum îl numesc ei înșiși, împreună cu alți inferiori lui, trimis ca delegat de Fritigernus la tabăra împăratului. Primit cu bunăvoință, a prezentat o scrisoare prin care Fritigernus cerea pe față să i se îngăduie lui și alor săi, pe care i-au alungat din locuințele lor părintești năvălirile unor neamuri sălbatice, să locuiască pe pământurile Thraciei pentru a munci și a crește pe el turme de dobitoace, promițând că, dacă li se va aproba această cerere, ei vor respecta pe vecie pacea“⁴⁴. Același autor menționează așezarea goților pe lângă orașe și castră, în teritoriul agricol al acestora, *Gothos antea susceptos, dispersoque per varias civitates et castra*⁴⁵. Faptul că sunt răspândiți în diverse teritorii arată o transformare a condiției lor anterioare, o diminuare voluntară a libertății lor pentru a fi transformați în coloni. Și cetățenii romani intrau în colonat cu acordul lor, cu scopul de a se pune sub protecția militară, fiscală sau de altă natură asigurată de acei *potentiores*. Intrarea în colonat se făcea însă individual sau în grup, cum se întâmplă cu

barbarii, dar în pofida opoziției autorității imperiale, care, mai târziu, a încercat, fără rezultate notabile, să lupte împotriva acestei operațiuni prin care se reducea baza de impozitare⁴⁶. Însă, în urma rezultatului luptelor, dezastruos pentru Statul roman care își pierdea astfel împăratul, goții, profitând de momentul favorabil, vor renunța la condiția lor de coloni. Iordanes descrie plastic situația: „acea zi (a anului 378, n.n. Al.C.) a făcut să dispară foamea goților și securitatea romanilor și de atunci goții au început să nu mai fie venetici și străini, ci cetățeni și stăpâni, să poruncească posesorilor și să stăpânească după dreptul lor părțile nordice până la Dunăre⁴⁷. Goții, din *coloni*, vor deveni *domini*, vor ajunge să poruncească proprietarilor sub a căror autoritate trebuiau să fi lucrat pământul, pământ asupra căruia, de acum înainte, au un drept propriu.

În anul 377, Frigeridus, general al lui Valens, învinge în Thracia o armată a goților, ucide o mare parte dintre ei, iar pe cei rămași în viață îi așează în Italia pentru a cultiva terenurile aparținând cetăților Mutina, Reginum și Parma⁴⁸.

În timpul domniei lui Valentinianus, Valens și Gratianus, Theodosius, *magister equitum* în acea vreme, îi atacă prin Raetia și îi învinge pe alamanii, omoară pe cei mai mulți dintre ei, pe cei cruțați îi așează pe valea Padului, pe ogoare fertile, pe care le cultivă ca tributari: *ad Italiam iussu Principis misit, ubi fertilibus pagis acceptis, iam tributarii circumcolunt Padum*⁴⁹.

Așezarea barbarilor este atestată de Ammianus și în timpul domniei lui Constantius al II-lea. Caesarul Iulianus, învingând populații germanice din Occident îi aduce la supunere, afirmă autorul antic, „ca și cum s-ar fi născut și ar fi crescut ca tributari⁵⁰: *velut inter tributarios nati et educati*⁵¹. Conflictul dintre Iulianus Caesar și Constantius Augustus era alimentat și de pericolul pe care acesta din urmă îl percepea din creșterea prestigiului lui Iulianus, cauzată de victoriile asupra Alamanilor, din care o parte sunt stabiliți ca tributari. Ammianus nota: „Constantius se grăbea să dea ajutor Orientului amenințat de invaziile persane, după cum indicau știrile aduse de transfugi și de informatori; dar îl ardeau pe inimă isprăvile lui Iulianus, al cărui nume devenea din ce în ce mai cunoscut în rândul tuturor populațiilor, fiindcă ducea faima unor fapte strălucite: distrugerea Alamanniei, refacerea orașelor gallice mai înainte jefuite și nimicite de barbari, pe care i-a supus și i-a făcut tributari“, *quos tributarios ipse fecit et vectigales*⁵². Limiganții, neam barbar de la nordul Dunării cer împăratului să le permită trecerea fluviului pentru a se stabili „în interiorul Imperiului, într-o regiune oricât de îndepărtată, pentru ca având numele și obligațiile de tributari, să beneficieze de o liniște îndelungată și să adore pacea ca pe o zeiță salvatoare⁵³: *paratique intra spatia orbis Romani, sid id pacuerit, terras suscipere longe discretas, ut diuturno otio involuti, et quitem colentes tamquam salutarem deam, tributarium onera subirent et nomen*⁵⁴. Se constată faptul că în secolul al IV-lea deja exista formată o instituție a tributarilor. Această instituție cuprindea norme referitoare la obligațiile, *onera*, tributarilor care aveau o condiție juridică, *nomen*, bine conturată. În codul lui Theodosius al II-lea și al lui Iustinianus, în cadrul categoriei mai vaste a colonilor legați de glie (*coloni servi*) este reglementată, parțial, și categoria tributarilor⁵⁵.

Barbarii erau folosiți și în scopuri preponderent militare, dar, în acest caz izvoarele precizează calitatea lor. Cei care erau angajați în urma unei alianțe a națiunii lor cu Roma purtau numele de *foederati*, așa cum se întâmplă cu goții în timpul lui Constantin⁵⁶. Însă raporturile lui Constantin cu barbarii nu fuseseră dintotdeauna cordiale. Îi supune pe barbarii conduși de Rausimodus și se întoarce în tabăra sa cu o mulțime de captivi⁵⁷ care vor fi distribuiți orașelor⁵⁸. Informațiile oferite de Zosimos nu sunt explicite, astfel încât nu putem ști cu siguranță dacă barbarii prizonieri nu erau vânduți ca sclavi, având în vedere faptul că erau prinși de război și nu un grup care în urma înfrângerii decide să se predea. Putem face însă analogie cu mărturia lui Ammianus, privind goții așezați în calitate de coloni pe pământul aparținând cetăților Mutina, Reginum și Parma⁵⁹ și stabilirea unor grupuri de aceeași etnie răspândite pe teritoriul unor orașe și castre⁶⁰.

La sfârșitul secolului al III-lea, Diocletianus și Galerius îi înving pe carpi, bastarni și pe

sarmați. Din rândul acestor populații, nesfârșite mulțimi de oameni au fost stabilite în interiorul Imperiului. Eutropius consemnează: *Carpis et Basternis subactis, Sarmatis victis, quarum nationum ingentes captivorum copias in Romanis finibus locaverunt*⁶¹. Orosius, într-un fragment asemănător, afirmă că acești barbari au fost dispersați (*vincerunt quorum, copiosissimam captivorum multitudinem per Romanorum finium dispersere praesidia*)⁶², lucru care se va întâmpla în secolul al IV-lea cu goții amintiți de Ammianus⁶³. Ultimul autor amintește și el de acest eveniment, viceprefectul Romei, Maximinus, din timpul împăraților Valentinianus, Valens și Gratianus, având ca origine „neamul carpilor, pe care Diocletianus i-a mutat din ținuturile lor de baștină în Pannonia”⁶⁴.

Deja din secolul al III-lea, izvoarele sunt mai sărace. O posibilă explicație constă în mărirea frecvenței stabilirii barbarilor în Imperiu, cu trecerea secolelor, în condițiile creșterii presiunii exercitate asupra granițelor romane, presiune care determină și o înmulțire a conflictelor cu aceștia. În această perioadă, Probus are o activitate intensă în relațiile cu națiunile germanice. Unii sunt stabiliți dincolo de Rhin, unde li se asigură hambare, case și aprovizionare cu alimente: *agros et horrea et domos et annonam Transrhenanis omnibus fecit, his vindelicet quos in excubiis conlocavit*⁶⁵. Același împărat afirmă că a supus toată Germania, ai cărei locuitori ară, seamănă și luptă pentru poporul roman: *Subacta est omnis qua tenditur late Germania, novem reges gentium diversarum ad meas pedes, immo ad vestros, supplices stratique iacuerunt. Omnes iam barbari vobis arant, vobis iam serunt et contra interiores gentes militant*⁶⁶. Este un fragment care ilustrează două posibilități de folosire a captivilor: coloni, și militari. După pacea cu perșii, Probus așează în Thracia o sută de mii de bastarni⁶⁷, dar și oameni din alte populații care încălcă înțelegerea și se împărăștie în Imperiu⁶⁸.

Aurelianus se arată preocupat de situația agriculturii, scriindu-i lui Cerronius Bassus, după înfrângerea palmyrenilor: „Nu e bine ca săbiile soldaților să meargă prea departe. Au fost omorâți destui palmyreni. N-am cruțat femeile, am ucis pe copii, am strangulat pe batrâni, am nimicit pe țărani. Cui vom lăsa ogoarele și orașul?”⁶⁹, (*rusticos interemimus, cui terras, cui urbem deinceps relinquemus?*)⁷⁰. Din aceeași preocupare, împăratul oferă proprietarilor terenurilor necultivate din Italia, împreună cu facilități fiscale, sumele necesare fixării pe aceste domenii a prizonierilor⁷¹.

Năvălirile populațiilor barbare, profitând de criza care lovește Statul roman în secolul al III-lea duc la o serie de conflicte cu rezultate schimbătoare. În urma războiului cu goții, Claudius al II-lea aduce în Imperiu mulțimi despre care afirmă: *inpletae barbaris servis Scythi<ci>sque cultoribus Roman<a>e provinciae factus lim<it>is barbari colonus e Gotho. Nec ulla fuit regio, quae Gothorum servum triumphali quodam servitio non haberet*⁷². Se pare că, fără a fi o regulă, în funcție de modul de cădere în captivitate a barbarilor, varia condiția lor ulterioară. Populațiile care se predau în grup, printr-un acord cu autoritatea imperială romană, beneficiau de drepturile colonilor, spre deosebire de prizonierii propriu-ziși care erau vânduți ca sclavi. Unii dintre barbari erau înrolați în armată, alții erau transferați în Imperiu ca agricultori, după cum notează Zosimos⁷³. Fustel de Coulanges arată că expresia lui Zosimos, γῆν λαβόντες, este folosită de νόμοι γεωργικοί în legătură cu colonatul⁷⁴.

La începutul domniei împăratului Commodus, Sabinianus, *legatus Augusti pro praetore* în Dacia⁷⁵, „aduse sub stăpânirea sa și douăsprezece mii de daci alungați din țara lor de baștină și care se pregăteau să dea ajutor altora, făgăduindu-le loturi de pământ în Dacia Romană”⁷⁶.

Ciuma, izbucnită în Orient, care ajunge să afecteze întreg Imperiul în timpul Impăraților Marcus Aurelius și Lucius Verus, are ca efect depopularea unor întinse regiuni din Italia⁷⁷. Pentru a compensa lipsa de mână de lucru din agricultură, în urma războaielor cu marcomanii, Marcus Aurelius îi „primește în supunere” pe aceștia, „dintre care pe foarte mulți i-a trecut în Italia”⁷⁸ (*accepitque in deditionem Marcomannos plurimos in Italia traductis*)⁷⁹. *Historia Augusta* precizează că au fost stabiliți pe teritoriul roman „oameni fără număr”⁸⁰: *Aequitatem autem etiam circa captos hostes custodivit. Infinitos ex gentibus in Romano solo collocavit*⁸¹.

Despre rezultatul campaniilor împotriva quasilor și marcomanilor ne relatează și Cassius Dio: „Mulți alții își trimiseră soli, pentru a-i arăta supunere, unii după semintii, alții după provincii. Mulți dintre aceștia au fost trimiși pe alte meleaguri, pentru a sluji în armată, și aceeași soartă au avut-o și prinșii de război și transfugii, câți erau în stare să o facă. Ei au primit loturi de pământ care în Dacia, care în Pannonia, care în Moesia, în Germania, chiar și în Italia. Dar unii dintre coloniști (de fapt coloni, *n. n. Al. C.*), cum ar fi cei stabiliți la Ravenna au mers până acolo cu indisciplina încât au îndrăznit să pună mâna pe oraș. De aceea, împăratul se feri să mai introducă barbari în Italia, iar pe cei sosiți aici mai înainte vreme, îi trimise în alte colonii”⁸². Din perspectiva studiului nostru acest pasaj are o dublă importanță. Pe de o parte, este mai bogat în informații și ne oferă o perspectivă asupra anteriorității așezării barbarilor, în raport cu epoca lui Marcus. În Italia existau, se pare, barbari așezați anterior, pe care Aurelius îi duce în alte părți ale Imperiului. În al doilea rând, Cassius Dio utilizează, în privința așezării barbarilor verbul λαμβάνειν, γῆν ἑλαβον, care desemnează așezarea colonilor, lucru important, având în vedere că sursele nu sunt, în acest caz, explicite în privința condiției juridice a barbarilor. Pentru secolul al II-lea, informațiile sunt sărace în comparație cu situația ulterioară, când acest procedeu devine, așa cum am văzut, foarte răspândit. Același autor consemnează aducerea în Imperiu a nariștilor: „și nariștii, la rândul lor, care avuseseră de îndurat unele neajunsuri, au trecut în număr de trei mii de partea romanilor și primiră pământ pe teritoriul nostru”⁸³.

Raritatea caracterizează și izvoarele privind barbarii aduși în Imperiu în secolul I p. Ch. Aceste surse nu lipsesc totuși. În inscripția de la Tibur, închinată memoriei lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, guvernator al Moesiei între anii 60 și 68⁸⁴, observăm faptul că acesta transferase la sud de Dunăre, în perioada amintită, peste o sută de mii de transdanubieni: *legat(o) pro praet(ore) Moesiae/ in qua plura quam centum mill(ia)/ ex numero Ttransdanuvior(um)/ ad praestanda tributa cum coniugib(us)/ ac liberis et principibus aut regibus suis/ transduxit*⁸⁵. Aceste populații se supun împreună cu principii și regii lor, așa cum se întâmplă în timpul lui Probus⁸⁶. Cam în aceeași perioadă, după cum aflăm din inscripția de la Fundi, guvernatorul Pannoiei, L. Tampius Flavianus⁸⁷ stabilește pe teritoriul de sub jurisdicția sa captivi transdanubieni pentru a presta vectigalul: *leg. Au]g pro pr. Pann[o]/[ni]arum/ [huic triu]mphalia ornamen[ta]/... opsidibus a Tran[sdanu]vianis acceptis, lim]itibus omnibus ex]ploratis, hostibus ad vectig]alia praestanda*⁸⁸. Este vorba, fie redevența pe care trebuia să o platească titularul lui *ius in agri vectigalis*⁸⁹, probabil o plată asemănătoare celui *tributum* care apare și în inscripția de la Tibur, fie o redevență plătită în baza unei locațiuni de drept comun. Deși *vectigal, -alis* are cel mai adesea sensul amintit mai întâi, totuși acest cuvânt desemnează, în unele cazuri, noțiunea generală de rentă⁹⁰, acoperind în cea mai mare parte, dar și depășind noțiunea de *tributum*.

Acești transdanubieni, populații de peste Dunăre, care sunt aduși să presteze tributul, conform inscripției de la Tibur⁹¹, *ad praestanda tributa*, exprimare a unui izvor epigrafic, nu cu mult posterior evenimentelor, au o analogie uimitoare în sursele care privesc secolul al IV-lea, surse care vorbesc de barbari așezați în Imperiu având condiția juridică de **tributari** în timpul împăraților Constantius al II-lea, respectiv Valentinianus, Valens și Gratianus⁹². Este de remarcat faptul că, așa cum am arătat⁹³, în codurile lui Theodosius al II-lea⁹⁴ și al lui Iustinianus⁹⁵, tributarii sunt o categorie de coloni. În același sens poate fi interpretată asemănarea dintre scopul aducerii în Pannonia a transdanubiienilor de către L. Tampius Flavianus: *[ad vectig]alia praestanda*⁹⁶ și termenul care descrie condiția barbarilor stabiliți de către Caesarul Iulianus, în timpul lui Constantius al II-lea: *quos tributarios ipse fecit et vectigales*⁹⁷. O posibilă cauză a denumirii prestației pe care acești barbari o plătesc, *tributum* sau *vectigal*, ar putea fi faptul că, în primele secole nu sunt atribuiți proprietarilor particulari, așa cum se întâmplă cu scyrii⁹⁸, ci sunt stabiliți pe domeniile imperiale, sau în teritoriile orașelor și castrelor, nefiind exclus ca locaținea terenurilor pe care ei le cultivau, să fi avut un caracter perpetuu⁹⁹. Cei stabiliți pe domeniile imperiale se pare că plăteau fiscului prețul locațiunii, în acest fel putând fi explicată

denumirea acestei prestații, *tributum* sau *vectigal*. În sprijinul acestei idei se poate aduce un text din Digeste în care *coloni Caesaris* sunt scutiți de la plata obligațiilor municipale cu argumentul că oricum ei se ocupă de pământuri ale fiscoi¹⁰⁰. Mai târziu, această categorie de coloni va păstra numele de tributari, însă, legat mai mult de originea lor.

Este interesant faptul că *tributarii* apar încă din perioada lui Vespasian, termenul fiind folosit, de asemenea, în legătură cu transferul unor populații pe teritoriul Imperiului. Din inscripția descoperită la Heliopolis Syriae (Baalbek), aflăm că C. Velius Rufus este trimis în Parthia de unde aduce împăratului Vespasianus pe Epiphanes și Callinicus, fiii regelui Antiochus, refugiați la parți. Împreună cu aceștia, Velius Rufus aduce în Imperiu un mare grup de tributari: *Hic missus in Parthiam Epiphanes et Callinicum regis Antiochi filios ad/ imp. Vespasianum cum ampla manu tributariorum reduxit*¹⁰¹. Evenimentul se petrece în anul 72 p. Ch.¹⁰².

Având în vedere că, din textele juridice, nu se desprinde vreo diferență în privința drepturilor și a obligațiilor pe care le aveau tributarii, în comparație cu situația celorlalți coloni, coroborat cu faptul că, probabil din inerție, continuă să fie văzuți ca o clasă inferioară a agricultorilor, de multe ori având reglementări aflate în legi alături de cele ale sclavilor¹⁰³, se pare că diferența de nume și de condiție socială venea din deosebirea în ceea ce privea originea lor.

În primii ani ai secolului I p. Ch., Aelius Catus, fost consul *ordinarius* în 4 p. Ch., în urma unui raid la nord de Dunăre, transfera în Thracia cincizeci de mii de geți¹⁰⁴. Din păcate, geograful Strabon nu ne oferă mai multe informații, pentru a putea ști în ce calitate aceștia erau așezați în Imperiu.

Sursele sunt mai vaste în privința stabilirii de barbari în Imperiu în ultimii ani ai secolului I a. Ch. în timpul lui Augustus, romanii își extind dominația până la Dunăre și Rhin. O sursă contemporană împăratului, Messala Corvinus, într-un panegiric dedicat acestuia, consemna: „Atât Germania Inferioară, cât și cea Superioară, nu au cedat decât în fața ta. Noricii, Pannonii, Suevii, Marcomanii, Dacii, Moesii și alte popoare din nord sunt învinse¹⁰⁵. Dintre toți generalii care duc campanii în zona Rinului, Tiberius este cel care aduce Germania aproape de stadiul de provincie stipendiară¹⁰⁶. Aceste evenimente sunt amintite și de *Res Gestae Divi Augusti* care precizează că, printre alții care au cerut lui Augustus îndurare, au fost și regele Sygambriilor, al Marcomanilor și cel al Suebilor: *Ad me supplices confugerunt* (...) [*Sugambriorum/ Maelo, Marcomanorum, Sueborum*]¹⁰⁷.

Conform marturiei lui Tacitus, în urma luptelor sub conducerea lui Tiberius, dar și cu ajutorul diplomației, sygambrii și suebii se supun ca *dedicii* poporului roman: *se, novies a divo Augusto in Germaniam missum, plura consilio quam perfecisse; sic Sugambros in deditionem acceptos; sic Suevos, regemque Marobadium pace obstrictum*¹⁰⁸.

Suetonius consemnează, la rândul său, supunerea ubilor și a sygambriilor¹⁰⁹, atât în capitolul dedicat lui Augustus, *Germanosque ultra Albim fluvium summovit: ex quibus Ubios et Sygambros dedentes se traduxit in Galliam, atque in proximis Rheno agris collocavit*¹¹⁰, cât și în cel al lui Tiberius: *Germanico quadraginta milia dediticiorum traiecit in Galliam iustaque ripam Rheni sedibus assignatis collocavit*¹¹¹.

Cassius Dio, notează în istoriile sale evenimentele care duc la așezarea sygambriilor în Gallia, chiar și solii și numeroși fruntași ai lor primind domiciliu obligatoriu în anumite orașe. Sygambrii nu reușesc să se adapteze la „noul lor fel de viață“ și se sinucid¹¹². Deși nici unul dintre izvoare nu afirmă că aceste populații germane ar fi căzut în sclavie, nu aveau, însă, o situație foarte favorabilă. Ne explicăm acest gest în lumina constatării lui Tacitus: „mai greu i-ai pune să are pământul și să-i aștepte roadele, decât să cheme la luptă pe dușman și să se învrednicească de răni¹¹³“.

În „Epitome de Caesaribus“, citim: *Suevos, Catosque delevit, Sigambros in Galliam transtulit*¹¹⁴.

Transferul barbarilor în Imperiu este consemnat și de Eutropius, care, asemănător lui Suetonius, probabil inspirându-se din opera acestuia, ne arată și numărul lor: *hoc tamen bellum*

*per Drusum, privignum suum, administravit, sicut per Tiberium, privignum alterum, Pannonicum, quo bello XL captivorum milia ex Germania transtulit et supra ripam Rheni in Gallia conlocavit*¹¹⁵.

Orosius, într-un stil asemănător, el chiar mărturisind pe Suetonius ca sursă a sa, nota: *Idemque continuo Germanos bello arripuit, e quibus quadraginta milia captivorum victor abduxit*¹¹⁶.

Stabilirile de barbari de dinainte de Marcus Aurelius, pun problema similarității de condiție juridică, în comparație cu transferurile în Imperiu posteroare acestui împărat.

Atât Tacitus cât și Suetonius precizează faptul că sygambrii se supun ca **dediticii**¹¹⁷, condiție pe care o observăm și în cazul germanilor transferați în urma războaielor marcomanice¹¹⁸.

Izvoarele folosesc aceleași verbe pentru a descrie transferul și așezarea barbarilor. *Transfero* cu forma sa de perfect *transtuli*¹¹⁹, apare la descrierea evenimentelor din anul 8 a. Ch.¹²⁰, dar și cu privire la fixări de barbari în timpul împăraților Probus¹²¹ sau Diocletianus¹²². „Codex Iustinianus“, de asemenea, îl utilizează pentru a desemna transferul colonilor între două fonduri aparținând aceluiași proprietar: *colonos transtulerit*¹²³. Sursele întrebunțează verbul *colloco*, cu varianta *conloco* cu sensul de a stabili, a fixa¹²⁴ atât pentru perioada lui Augustus¹²⁵, cât și pentru domnia împăraților Marcus Aurelius¹²⁶ și Probus¹²⁷, iar constituția scyrilor este, poate, cea mai elocventă: *et postea in sedes perpetuas collocare*¹²⁸. *Colloco*, în „Codex Iustinianus“, apare în legătură cu stabilirea pe alte domenii a colonilor fugiți: *Omnes profugi in alieno latebras collocantes; Caeterum si occultato eo profugi, quod alieni esse viderentur, quasi sui arbitrii ac liberi apud aliquem se collocaverunt*¹²⁹.

În privința datării stabilirii barbarilor în Imperiu, stabilire care se face într-o condiție juridică relativ omogenă timp de peste cinci secole, nu se poate aduce obiecția contaminării surselor care se referă la evenimente anterioare lui Marcus Aurelius cu realități ulterioare, deoarece Tacitus și Suetonius trăiesc și scriu înaintea domniei acestuia¹³⁰, iar sursele epigrafice sunt de necontestat.

Problemele privind condiția juridică a barbarilor așezați sunt dificile, în lipsa unor izvoare timpurii concludente.

Dacă, la începutul secolului al V-lea p. Ch., constituția privind așezarea scyrilor ne arată cu siguranță existența unui colon, având drepturi și obligații asemănătoare cu cele ale colonilor al căror raport juridic cu *dominus* are la bază alte izvoare, dacă împăratul Claudius II este primul despre care o sursă, oricum târzie¹³¹, afirmă că stabilește goți în calitate de coloni, deja pentru Marcus Aurelius nu mai putem avea o deplină siguranță.

Dificultatea este dublă, cu cât coborâm în timp: crește ambiguitatea surselor și numărul acestora scade. Până în momentul în care va apărea un izvor care să ateste fără putință de tăgadă condiția juridică a barbarilor stabiliți în Imperiu între perioada lui Augustus și cea a lui Claudius al II-lea, analiza comparativă a izvoarelor ne poate oferi un răspuns, fie și parțial, putându-se astfel reconstitui o imagine, destul de neclară însă.

Pentru a discuta despre condiția juridică a barbarului transferat pe pământ roman, vom stabili granițele între care poate varia conglomeratul de drepturi și obligații care îi definesc acestuia situația.

În primul rând, așa cum temeinic arăta Fustel de Coulanges¹³², acestor barbari, în nici un caz nu li se da pământ în proprietate. Răspunsul contrar ar fi inadmisibil, având în vedere că erau așezați pe teritoriul Statului Roman unde este greu de crezut că ar fost făcuți proprietari foști inamici. Aceste populații care luptaseră împotriva Romei deveneau, în urma supunerii prin forța armelor, dediticii, o categorie inferioară care, alături de alte restricții nu puteau aspira la cetățenia romană¹³³. Dacă populațiilor inamice învinse, Roma le confisca pământul, cum am putea crede că același Stat roman ar fi dat tot unor populații învinse terenuri în proprietate? Faptul că Marcus Aurelius mută din Italia pe unii dintre barbari, care se răsculaseră, arată că dreptul lor asupra pământului nu avea caracter absolut, caracter care este de esența dreptului de

proprietate.

În al doilea rând, se pune problema dacă nu cumva acele grupuri din populațiile barbare cădeau în sclavie. Se știe că, de regulă, în perioada veche, prizonierii de război erau făcuți sclavi. Încă de la sfârșitul secolului I a. Ch., populații învinse sunt transferate pe teritoriul roman, iar izvoarele nu spun că ar cădea în sclavie. Captivii germani așezați de Augustus în Gallia nu sunt sclavi, ci dediticii. Transdanubienii care apar în inscripțiile de la Tibur și Fundi¹³⁴, sunt aduși spre a presta tributul, respectiv vectigalul. Dacă ar fi căzut în sclavie, acești indivizi nu și-ar fi putut asuma obligații proprii, deci nici pe cea de a plăti prețul folosinței pământului.

Condiția juridică a barbarilor mutați în Imperiu se află, deci, undeva între limitele reprezentate de condiția de om liber, proprietar de pământ și cea de agricultor sclav, fără însă a atinge aceste limite. Unele surse arată clar că erau coloni¹³⁵. Cele care privesc situația anterioară lui Claudius al II-lea nu se referă direct la situația lor juridică, dar printr-o analiză atentă ajungem la o singură concluzie: acești barbari deveneau coloni.

Din izvoare deducem că:

- a. barbarii sunt transportați, aduși, primiți, așezați, stabiliți pe teritoriul roman;
- b. primesc terenuri, care nu le aparțin, spre a le cultiva, deci au un drept personal sau real de folosință;
- c. sunt fixați pe acele pământuri¹³⁶; au domiciliu fixe¹³⁷;
- d. plătesc un preț al folosinței, desemnat de izvoare sub numele de *tributum*, sau *vectigal*; mai târziu ajung să fie numiți *tributarii*, mai rar *vectigales*.

Condiția lor este cea de coloni, aceasta fiind similară, în linii mari, cu cea a celorlalți coloni din Imperiu. Este interesant că situația lor evoluează, de asemenea în linii mari, împreună cu colonatul roman urmărind evoluția generală a acestuia: dacă în timpul lui Marcus Aurelius barbarii coloni pot fi transferați, în acest caz cu titlu de sancțiune¹³⁸, colonii scyri a căror condiție juridică o reglementează constituția din anul 409, au drepturi și obligații asemănătoare celorlalți coloni servi, printre acestea dreptul de a nu fi mutați de pe terenul pe care îl cultivă și obligația de a nu îl părăsi¹³⁹.

O cauză a aducerii de barbari în calitate de coloni, este penuria de mână de lucru din agricultură care se poate observa în timpul lui Marcus Aurelius, în urma ciumei care devastase Imperiul¹⁴⁰, motiv care îl determină pe Aurelianus să ofere facilități locuitorilor Italiei care urmau să primească barbari coloni pe pământurile lor¹⁴¹. Aceste măsuri nu au dat rezultatele scontate, Pertinax ajungând să ofere un drept real asupra pământurilor lăsate în paragină, aceluia care le cultivau¹⁴².

O altă cauză este nevoia de a stabili grupuri de populație la granițe, în zone slab populate, grupuri menite să tempereze dezechilibrul demografic și presiunea națiunilor externe asupra teritoriului roman. Legată de aceasta este și cealaltă destinație a barbarilor aduși în Imperiu, serviciul militar.

Barbarii ajungeau pe pământul roman, fie în calitate de captivi, fie la cererea lor, în urma războaielor, a pericolelor sau nevoilor de tot felul¹⁴³. În primul caz, din surse reiese că exista un acord în acest sens, însă aceasta nu era o regulă¹⁴⁴. Viața de colon nu era ușoară, ajungând să se sinucidă¹⁴⁵, sau să se răscoale¹⁴⁶. Probabil că nu se bucurau de o deplină libertate, fiind fixați în locurile pe care le cultivau¹⁴⁷. Dacă, pentru secolul al cincilea, așa cum observăm în constituția scyilor, o astfel de legare a cultivatorilor era în concordanță cu situația generală a colonilor din Statul roman, este interesant să vedem că, de la începuturi, libertatea de mișcare a acestor barbari agricultori era limitată. În timpul lui Probus¹⁴⁸, împrăștierea prin Imperiu a barbarilor este echivalentă cu nerespectarea înțelegerii încheiate de aceștia cu autoritatea imperială. La sfârșitul secolului al III-lea, înainte de consacrarea legală a atașării colonilor de glie, există o categorie cu o situație care anunța schimbarea generală, în acest sens, a condiției juridice a colonilor. În acest sens vine și posibilitatea ca acești barbari să fi avut o folosință asupra pământului, cu caracter perpetuu, anunțând, din acastă perspectivă, latura perpetuă a legării de glie. În momentul în

care rădăcinile acestei legări de glie coboară, în privința barbarilor, până la sfârșitul secolului I a. Ch., este de neevitat problema unei origini fie și parțial germanice a colonatului servaj¹⁴⁹. Un răspuns pozitiv, deși nu vine în contradicție cu originea indigenă, italică a colonatului în forma sa incipientă, bazată pe contractul *locatio-conductio*, și în ciuda faptului că unele argumente ar conduce la acesta, este totuși puțin probabil. Ceea ce rămâne este anterioritatea transferurilor de populații străine în calitate de coloni, cu o condiție juridică, evoluând de contractual spre obligatoriu, spre colonatul servaj, aducând informații atât despre categoria tributarilor, cât și în privința unor grupuri stabilite pe teritoriul roman.

NOTE

¹ Emilia Tomescu, s. v. *colonia*, în *EAIVR*, vol. I, 1994, p. 332; *Res gestae Divi Augusti*, lat. I, 17, ed. C. Barini, 1937, p. 8: *Ex quibus deduxi in colonias aut remissi in municipia sua*, lat. III, 26-28, ed. C. Barini, 1937, p. 28-29: *Id primus et [s]olus omnium, qui deduxerunt/ colonias militum in Italia aut in provinciis ad memor[um] aetatis/ meae feci*, lat. V, 35-38, ed. C. Barini, 1937, p. 46: *Colonias in Africa, Sicilia, [M]acedonia, utraque Hispania, Achaia, Asia, [S]yria, Gallia Narbonensi, P[ro]vincia militum deduxi Italia autem XXVIII [colo]ni/ as, quae vivo me celebrissimae et frequentissimae fuerunt, mea auctoritate/ deductas habet; Velleius Paterculus, *Historia Romana*, 1. 15. 2, ed. J. Hallegouarc'h, vol. I, 1982, p. 17: *Cn. Autem Manlio Volsone et Fulvio Nobiliore consulibus, Bononia deducta colonia*; Cassius Dio, 48. 6, 51. 1, 53. 26; Orosius, *Adv. Pag.*, 7. 12. 6, ed. Marie-Pierre Arnaud-Lindet, vol. III, 1990-1991, p. 45: *Hadrianus imperator collectas illuc aliunde colonias deduxisset, vacua penitus terra abraso habitatore mansisset; Aurelius Victor, Liber de Caesaribus*, 13. 4, ed. Teubner, 1993, p. 91: *Castra suspectioribus atque opportunis locis exstructa, ponsque Danubio impositus, ac deductum coloniarum pleraeque.**

² *Res gestae Divi Augusti*, lat. III, 17-19, ed. C. Barini, 1937, p. 28: *Et colon[um] militum meorum consul quintum ex manibus viritim/ milia nummum singula dedi; acceperunt id triumphale congiarium/ in colonis hominum circiter centum et viginti milia*; Horatius, *Sermonum*, 2. 1. 34-39, ed. M. Nechita, vol. II, 1980, p. 90: *Sequor hunc, Lucanus an Apulus anceps; nam Venusinus arat finem sub utrumque, colonus missus ad hoc pulsus, vetus est ut fama, Sabellis, quo ne per vacuum Romano incurreret hostis, sive quod Apula gens seu quod Lucania bellum incuteret violentia*; Velleius Paterculus, *Hist. Rom.*, 1. 14. 6, ed. J. Hallegouarc'h, vol. I, 1982, p. 16: *Sinuessam Minturnasque missi coloni*, 1. 14. 7, ed. J. Hallegouarc'h, vol. I, 1982, p. 16: *Arminium et Beneventum coloni missi*, 1. 14. 8, ed. J. Hallegouarc'h, vol. I, 1982, p. 16: *Ad initio primi belli Punici, Firmum et Castrum colonis occupata*; Tacitus, *Agricola*, 14, ed. Nisard, 1883, p. 69: *addita insuper veteranorum colonia*; Cassius Dio, 48. 14, 49. 14, 49. 34, 51. 4; Aurelius Augustinus, *De civitate Dei*, 10.1.

³ Al. Barnea, s. v. *colonat*, în *EAIVR*, vol. I, p. 332; Varro, *Rerum rusticarum*, 1.2, ed. Nisard, 1864, p. 65: *atque etiam leges colonicas tallis in quibus scribimus, colonus in agro surculario ne capra natum pascat*; Horatius, *Sermonum*, 2. 2. 114-115, ed. M. Nechita, vol. II, 1980, p. 105: *Videas metato in agello cum pecore et gnatis fortem mercede colonum*; Horatius, *Carmina*, 2. 14. 11-12, ed. M. Nechita, vol. I, 1980, p. 164: *sive reges, sive inopes erimus coloni*; Columella, *De re rustica*, 1. 7, ed. Nisard, 1864, p. 187-188: *Propter quod operam dandam esse, ut et rusticos et easdem assiduos colonos retineamus; In*

longinquis tamen fundis, in quos non est facilis excursus patris familias, cum omne genus agri tolerabilis sit sub liberis colonis, quam sub villicis servis habere; Palladius, *De re rustica*, 1. 6, ed. Nisard, 1864, p. 526: *Domino vel colono confinia possidenti qui fundum vel agrum suum locat, damnis suis ac litibus studet*; Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 7. 3, ed. T. Arieșan, 2000, p. 91: *Adeo maior esse coeperat numerus accipientium quam dantium, ut enormitate indictionum consumptis viribus colonorum desererentur agri et culturae verterentur in silvam*; Gaius, *Institutiones*, 4. 153, în *Corpus Iuris Civilis*, ed. Galisset, 1856, I, p. 92: *Possidere autem videmur, non solum si ipsi possideamus, sed etiam si nostro nomine aliquis in possessione sit licet is si nostra iuri subiectus non sit, qualis est colonus et inquilinus*; *Codex Iustinianus*, 4. 65, 11. 47-53.

⁴ Alexandru Avram, *Das Problem der Entstehung des Kolonats in Italien am Ende der Republik und zu Beginn des Kaiserreiches*, *RRH*, 21, (1982), p. 27-42. Mulțumesc colegei Adina Cojoc pentru amabilitatea cu care m-a ajutat, traducând articolul din limba germană. De asemenea țin să exprim gratitudinea mea lui Florian Matei-Popescu pentru sprijinul pe care mi l-a acordat în clarificarea și îmbunătățirea unor aspecte privind acest studiu.

⁵ *C. I.* 11. 47. 21: *Quae enim differentia inter servos et adscriptitios intelligatur, cum uterque in domini sui positus sit potestate: et possit servum cum peculo manmittere, et adscriptitium cum terra dominio suo expellere?*

⁶ *C. I.* 4. 65.

⁷ Plinius Secundus, *Epistulae*, 9. 37, 10. 8.

⁸ St. Tomulescu, *Drept privat roman*, TUB, București, 1973, p. 139.

⁹ *C. I.* 11. 50. 1.

¹⁰ Denumirea de colonat servaj nu trebuie să conducă la ideea conform căreia colonul ar fi de condiție juridică servilă. Termenul provine din expresia *Codului lui Iustinian*, 11. 51. 1: *servi tamen terrae*.

¹¹ V. contra: Fustel de Coulanges, *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*, 2e éd., Paris, Hachette, 1894, p. 6; Alexandru Avram, *Op. cit.*, p. 27-28; G. Bloch, *L'Empire Romain, Evolution et décadence*, Paris, Flammarion, 1931, p. 256; A. Burdese, *Manuale di diritto privato romano*, 4a ed., Torino, UTET, 2000, 752 p.

¹² Tacitus, *De origine et situ Germanorum*, 25. 1, ed. Nisard, 1883, p. 115: *Ceteris servis, non in nostrum morem descriptis per familiam ministeriis utuntur. Suam quisque sedem, suos penates regit. Frumenti modum dominus, aut pecoris, aut vestis, ut colono iniungit; et servus hactenus paret.*

¹³ *Ibidem*, București, Ed. Științifică, 1958-1964, vol. I, p. 115.

¹⁴ Fustel de Coulanges, *op. cit.*, p. 43-53.

¹⁵ Aceste posibile influențe nu deturneză, însă, sensul general al evoluției colonatului, dar pot explica - alături de colonatul din inscripțiile africane, bazat pe un drept asupra pământului care are un caracter de perpetuitate (vom observa că și pentru colonii barbari se pune problema unei posibile perpetuități), alături de datoriile colonilor - limitările libertății de deplasare a acestora între diferite fonduri de teren, limitări care, prin generalizare, dar și din cauze macro-economice duc la apariția de *iure* a colonatului servaj. În nici un caz nu ne referim, în privința colonatului, la un „import” din teritoriile germanice; v. în acest sens R. Monier, *Histoire des institutions et des faits sociaux des origines à l'aube du Moyen Age*, Paris, Editions Montchrestien, 1955, p. 412; **autorul citat observă, fără, însă, a face referire la izvoare, legătura dintre tributarul și colonii barbari.**

¹⁶ SHA, Marcus, 22, 24.

¹⁷ Fustel de Coulanges, *op. cit.*, p. 43-44, C. Accarias, *Précis de droit Romain*, vol. I, 4e éd., Paris, F. Pichon, 1886-1891, p.113-114; J. Brissaud, *Régime de la terre dans la société étatique du Bas-Empire*, Paris, Boccard, 1927, p.96-97; Vicenzo Arango-Ruiz, *Istituzioni di diritto romano*, 2a ed., Napoli, Jovene, p. 64; G. Bloch, *Op. cit.*, p. 253; C. St. Tomulescu, *op. cit.*, p. 139; Emil Molcuț, Dan Oancea, *Drept roman*, ed. a 2-a, București, Casa de Editură și Presă Șansa SRL & Ed. Universul, p. 95; Alexandru Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, Editura Academiei Române, 1998, p. 93; R. Monier, *op. cit.*, p. 412.

¹⁸ J. Brissaud, *op. cit.*, p. 96.

¹⁹ E. Garsonnet, *Droit Romain*, vol. I, Paris, Claude, 1894, 190; Idem, *Histoire des locations perpétuelles et des baux à longue durée*, Paris, Larose, 1879, p. 162-163; în această ordine de idei, este remarcabilă interpretarea pe care D.M. Pippidi (*Contribuții la istoria veche a României*, ed. a II-a, București, Ed. Științifică, 1967, p. 310) o oferă referitor la transferul de transdanubieni de către Plautius Silvanus Aelianus, în care autorul citat vede fie o împărțire a acestora către proprietari, așa cum se întâmplă în epoca târzie, fie „o așezare a lor pe ogoare obștești, în condiția juridică a unor coloni și cu obligația de a ceda statului o parte din roade”. Este accentuat că ambele posibilități pe care marele savant le subliniază sunt în ultimă instanță privitoare la colonat, ceea ce diferă este forma acestuia, colonat servaj, respectiv contractual. De semenea, D. Tudor (*Problema colonatului în Dacia Romană*, în SAI, II, 1957, p. 33-38) remarcă, în legătură cu colonatul din Dacia, transferurile de barbari, efectuate încă din timpul lui Augustus.

²⁰ C. Th., 10. 12. 2. 2; C. I., 11. 47. 12; 11. 53. 2.

²¹ C. Th., 5. 6. 3, ed Mommsen, I, 2, 1905, p. 221-222.

²² Sozomenos, *Hist. Eccles.*, 9. 5, trad. IPS Iosif Gheorghian, București, Tipo-Litografia „Cărților Bisericesci”, 1897, p. 394.

²³ *Ibidem*, ed. Joseph Bidez, Berlin, Akademie Verlag, 1960, p. 397.

²⁴ C. Th. 5. 6. 3.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*; Fustel de Coulanges, *op. cit.*, p. 52-53.

³¹ Iordanes, *Getica*, 50, ed. G. Gheorghe, trad. D. Popescu, 2001, p. 105: *Scyri vero et Sadagari et certi Alanorum cum duce suo nomine Candac Scythiam minorem*

inferioremque Moesiam acceperunt.

³² *Ibidem*, p. 104: *venientesque multi per legatos suos ad solum Romanum et a principe tunc Marciano gratisime suscepti distributas sedes, quas incolerent, acceperunt.*

³³ *Ibidem*: *Gothi vero cernentes Gepidas Hunnorum sedes sibi deffendere Hunnorumque populus suis antiquis sedibus occupare, moluerunt a Romano regno terras petere quam cum discriminere suo invadere alienas, accipientesque Pannoniam.*

³⁴ *Ibidem*, p. 104: *Sauromatae vero quos Sarmatas dicimus et Cemandri et quidam ex Hunnis parte Ilyrici ad Castramartenam urbem sedes sibi datas coluerunt.*

³⁵ *Ibidem*, p. 105: *Rugi vero aliaque nations nonnullae Bizzim et Arcadiopolim ut incolerent, petiverunt.*

³⁶ Orosius, *Adv. Pag.*, 7. 32. 12, ed. M.-P. Arnaud-Lindet, vol. III, 1991, p. 87: *Galliae hodieque testes sunt, in quibus praesumpta possessione constitunt.*

³⁷ Claudianus, *Eutropium*, 2. v. 202-207, ed. Nisard, 1837, p. 542: *Me nimium timido, nimium iunxere remisso/ Fata viro, totum qui degener exiit Istrum,/ Qui refugit patriae ritus, quem detinet aequi/ Gloria, concessoque cupit vixisse colonus,/ Quam dominus raptio: quid pulchra vocabula pigris/ Praetentas vitiiis?*

³⁸ Ausonius, *Mosella*, v. 9, ed. Max Jasinski, vol. II, p. 2.

³⁹ Orosius, 7. 32. 9, ed. M.-P. Arnaud-Lindet, vol., III, 1991, p. 86.

⁴⁰ *Ibidem*, 7. 33. 10, ed. M.-P. Arnaud-Lindet, vol., III, 1991, p. 90: *Gothi transita Danuvio fugientes a Valente sine ulla foederis pactione suscepti.*

⁴¹ Isidorus Sevilliensis, *Hist. Goth.*, trad. G. Donini, 1970, p. 6-7.

⁴² Iordanes, *Getica*, 25, ed. G. Gheorghe, trad. D. Popescu, 2001, p. 51: *diuque cogitantes tandem communi placito legatos in Romania ad Valentem imperatorem fratrem Valentiniani imperatoris senioris, ut, partem Thraciae sive Moesiae si illis traderet ad colendum, eius cum se legibus eiusque vivere imperiis subderentur.*

⁴³ Trebuie să avem în vedere că verbul *colo*, -ere, are și sensul de „a locui”, v. L. Quicherat, A. Davebuy, *Dictionnaire Latin – Français*, 2e éd. Paris, Hachette, f.a., s. v. *Colo, is, ui, cultum, colere*, p. 264.

⁴⁴ Ammianus, 31. 12. 8, ed. Leipzig, 1867, p. 536, trad. D. Popescu, p. 585: *Et dum necessaria parabantur ad decernendum, Christiani ritus presbyter (ut ipsi adpellant) missus a Fritigerno legatus cum aliis humilibus venit ad principis castra susceptusque leniter, eiusdemque ductoris obtulit scripta, petentis propalam, ut sibi suisque, quos extorres patriis laribus rapidi ferrarum gentium exegere discursus, habitanda Thracia sola cum pecore omni concederetur et frugibus: hoc impetrato spondentis perpetuam pacem.*

⁴⁵ *Ibidem*, 31. 16. 8, ed. Leipzig, 1867, p. 548; ed. D. Popescu, p. 596.

⁴⁶ C. I. 47. 53. 1.

⁴⁷ Iordanes, *Getica*, 26, ed. G. Gheorghe, trad. D. Popescu, 2001, p. 54: *Illa namque dies Gothorum famen Romanorumque securitatem ademit, coeperunt Gothi iam nam ut advenae et peregrini, sed ut cives et domini, possessoribus imperare, totasque partes septentrionales usque ad Danubium suo iuri tenere.*

⁴⁸ Ammianus, 31. 9. 4, ed. Leipzig, 1867, p. 529, trad. D. Popescu, p. 578: *trucidasset omnes ad unum, ut ne nuntius quidem cladis post adpareret, ni cum aliis multis perempto Farnobio, metuendo antehac incensore turbarum, obtestatus prece impensa superstitibus pepercisset: vivosque omnes circa Mutinam, Regiumque et Parmam Italica oppida, rura culturos exterminavit;*

Fustel de Coulanges, *op. cit.*, p. 51.

⁴⁹ Ammianus, 28. 5. 15, ed. Leipzig, 1867, p. 441, trad. D. Popescu, p. 490.

⁵⁰ Ammianus, 17. 10. 10, trad. D. Popescu, p. 162.

⁵¹ *Ibidem*, ed. Leipzig, p. 119.

⁵² *Ibidem*, 20. 4. 1, ed. Leipzig, p. 183, trad. D. Popescu, p. 229-230: *Propterea Constantium Orienti ferre suppetias, turbando propedem excursibus Persici, ut perfuge continentes exploratoribus indicabant, urebant Iuliani virtutes, quas per ora gentium diversarum fama celebrior effundebat, magnorum eius laborum factorumque vehens adores celsas, post Alamanniae quaedam regna prostrata, receptaque oppida Gallicana ante direpta a barbaris et excisa, quos tributarios ipse fecit et vectigales.*

⁵³ *Ibidem*, 19. 11. 16, trad. D. Popescu, p. 218.

⁵⁴ *Ibidem*, ed. Leipzig, p. 173.

⁵⁵ *C. Th.*, 10. 12. 2. 2 : *Si quis etiam vel tributarius reperitur vel inquilinus ostenditur, ad eum protinus redeat, cuius se esse profiteretur.*, (368?, 370?, 373?, iun. 17); *C. I.*, 11. 47. 12: *Servos vel tributarios, vel inquilinos apud dominos suos volumus remanere.*, 11. 53. 2: *Si cuiuslibet tributarius iunxerit sibi tributariam uxorem, vel e contrario si cuiuslibet ancilla servo se iunxerit alieno: tam tributarii, quam servi filios matrum sequi conditionem, earumque morem genitricum suarum dominis subditos esse censemur.*

⁵⁶ Iordanes, *Getica*, 21, ed. G. Gheorghie, trad. D. Popescu, 2001, p.44: *Nam et ut famosissimam et Romae emulam in suo nomine conderet civitatem, Gothorum interfuit operatio, qui foedus inito cum imperatore quadraginta suorum milia illi in solacio contra gentes varias obtulere; quorum et numerus et militia usque ad praesens in re publica nominatur, id est foederati.*

⁵⁷ Zosimos, 2. 21. 3.

⁵⁸ *Ibidem*, 2. 22. 1.

⁵⁹ Ammianus, 31. 9. 4.

⁶⁰ *Ibidem*, 31. 16. 8; *supra*, p. 5.

⁶¹ Eutropius, *Breviarium*, 19. 25. 2, ed. Șerban, 1997, p. 216-217.

⁶² Orosius, *Adv. Pag.*, 7. 25. 12, ed. M.-P. Arnaud-Lindet, vol. III, 1991, p. 66.

⁶³ Ammianus, 31. 16. 8; *supra*, p. 5.

⁶⁴ *Ibidem*, 28. 1. 5, trad. D. Popescu, p. 466; ed. Leipzig, 1867, p. 417: *Maximianus, regens quondam Romae vicariam praefecturam, apud Sopianas Valeriae oppidum obscurissime natus est, patre tabulario praesidialis officii, orto a posteritate Carporum, quos antiquis excitos sedibus Diocletianus transtulit in Pannoniam.*

⁶⁵ SHA, *Probus*, 14, ed. Teubner, vol. II, 1971, p. 213; în acest caz se pare că este vorba de barbari aduși în scop militar, la granița Imperiului.

⁶⁶ *Ibidem*, 15, ed. Teubner, 1971, vol. II, p. 214.

⁶⁷ Este posibil ca autorul antic să fi exagerat în ceea ce privește dimensiunea acestei operațiuni.

⁶⁸ *Ibidem*, 18, ed. Teubner, 1971, vol. II, p. 216: *Facta igitur pace cum Persis ad Thracis redit et centum milia asternarum in solo romano constituit, qui omnes fidem servarunt. Sed cum ex aliis gentibus plerosque pariter transtulisset, id est Gipedis Grauthungis et Vștândulis, illi omnes fidem fregerunt et occupato bellis tyrannicis Probo per totum paene orbem pedibus et navigando vagati sunt nec parum molestiae Romanae gloriae intulerunt.*

⁶⁹ SHA, *Aurelianus*, 31, trad. D. Popescu, C. Drăgulescu, 1971, p. 463.

⁷⁰ *Ibidem*, ed. Teubner, vol. II, 1971, p. 184-185.

⁷¹ *Ibidem*, 48, trad. D. Popescu, C. Drăgulescu, 1971, p. 474-475; ed. Teubner, vol. II, 1971, p. 474-475: *Etruriae per Aureliam usque ad Alpes maritimas argentes agri sunt hique fertiles ac silvosi. Statuerat igitur dominis dominis, locorum incultorum qui tamen vellent, gratis dare atque familias captivas constituere, vitibus montes conserere etque ex ea <o>per<e> vinum dare ut nihil reddituum fiscus acciperet sed totum p. R. concederet.*

⁷² Idem, *Claudius*, 9, ed. Teubner, vol. II, 1971, p. 140, trad. D. Popescu, C. Drăgulescu, 1971, p. 463.

⁷³ Zosimos, 1. 46. 2, ed. F. Paschoud, vol. I, 1971, p. 41-42.

⁷⁴ Fustel de Coulanges, *Op. cit.*, p. 44-45.

⁷⁵ A Piatkowski, n. 5 la cartea 72, Cassius Dio, vol. III, p. 713.

⁷⁶ Cassius Dio, trad. A. Piatkowski, vol. III, p. 364.

⁷⁷ SHA, *Verus*, 8, trad. D. Popescu, C. Drăgulescu, 1971, p. 103; Ammianus, 23. 6. 24, ed. Leipzig, 1867, p. 294, trad. D. Popescu, p. 342; Orosius, *Adv. Pag.*, 7. 15. 5, ed. M.-P. Arnaud-Lindet, vol. III, 1991, p. 48; Fustel de Coulanges, *op. cit.*, p. 43; G. Bloch, *Op. cit.*, p. 252; P. Rambaud, *Explication élémentaire du Droit Romain*, vol. I, Paris, Marescq, 1893, p. 80.

⁷⁸ SHA, *Marcus*, 22, trad. D. Popescu, C. Drăgulescu, 1971, p. 91.

⁷⁹ *Ibidem*, ed. Teubner, vol. II, 1971, p. 67.

⁸⁰ *Ibidem*, 24, trad. D. Popescu, C. Drăgulescu, 1971, p. 92.

⁸¹ *Ibidem*, ed. Teubner, vol. II, 1971, p. 68.

⁸² Cassius Dio, 71. 11, trad. A. Piatkovski, vol. III, p. 347-348.

⁸³ *Ibidem*, p. 351.

⁸⁴ Constantin C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman*, București, Editura Teora, 2000, p. 60.

⁸⁵ *CIL*, XIV, 3608, 8-13; *ILS*, 986.

⁸⁶ SHA, *Probus*, 15; *supra*, p. 8.

⁸⁷ Constantin C. Petolescu, *Dacia...*, p. 61.

⁸⁸ *ILS*, 985.

⁸⁹ Emil Molcut, Dan Oancea, *op. cit.* p. 130; este de remarcat faptul că deși *ius in agri vectigalis* are caracter de drept real, acesata nu excludea existența colonatului, asemenea locațiunilor perpetue sau de lungă durată pe care le încheie colonii atestați de inscripțiile din Africa de nord; v. în acest sens C. St. Tomulescu, *op. cit.*, p. 195-196.

⁹⁰ L. Quicherat, A. Davebuy, *Dictionnaire Latin – Français*, p. 1467-1468; Cicero, *Par.*, 6. 3, ed. Nisard, 1848, p. 552.

⁹¹ *CIL*, XIV, 3608, 8-13.

⁹² Ammianus, 17. 10. 10, 19. 11. 16, 20. 4. 1, 28. 5. 15.

⁹³ *Supra*, p. 6-7.

⁹⁴ *C. Th.*, 10. 12. 2. 2.

⁹⁵ *C. I.*, 11. 47. 12, 11. 53. 2.

⁹⁶ *ILS*, 985.

⁹⁷ Ammianus, 20. 4. 1.

⁹⁸ *C. Th.* 5. 6. 3.

⁹⁹ Interesele agriculturii africane determinaseră pe împărații romani să acorde clonilor un drept perpetuu asupra pământului, așa cum reiese din inscripțiile din Africa de nord; rațiuni de altă natură, cum ar fi acela de a împiedica o eventuală răspândire a barbarilor în Imperiu, puteau genera un caracter perpetuu al așezării barbarilor pe terenurile pe care urmau să le cultive, posibil de realizat printr-o locațiune *in agri vectigales*, aceasta fiind des folosită pentru cultivarea pământurilor aparținând orașelor, iar barbarii sunt așezați des pe lângă orașe (Ammianus, 31. 9. 4, 31. 16. 18; Zosimos, 2. 21. 1; Cassius Dio, 71. 11; Iordanes, *Getica*, 105).

¹⁰⁰ Callistratus, lib. 1, *de Cogn.*, D. 50. 6. 6.11: *Coloni quoque Caesaris a muneribus municipalibus liberantur,*

ut idoneiores praediis fiscalibus habeantur.

¹⁰¹ ILS, 9200; Flavius Iosephus, *Bell.*, 7. 7. 2-3.

¹⁰² Constantin C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie Romaine*, vol. II, Bucarest, Editura Enciclopedică, 2000, p. 423; Idem, *Epigrafia Latină*, București, Ars Docendi, 2001, p. 195.

¹⁰³ C. I., 11. 47. 12, 11. 53. 2.

¹⁰⁴ Strabon, *Geografica*, ed. C. Müller, F. Dubner, 1853, p. 252; ; *FHDR*, vol. I, 1964, p. 236-237; Constantin C. Petolescu, *Dacia...*, p. 28-29.

¹⁰⁵ Messala Corvinus, *Ad Octavianum Augustum*, 35: *Duae Germaniae, Inferior ac Superior tibi unica cessere. Norici, Pannoni, Suevi, Marcomani, daci Moesi, ceteramque nationes ed Arcton superati.*

¹⁰⁶ Velleius Paterculus, *Hist. Rom.*, 2. 97. 4, ed. J. Hallegouarc'h, vol. II, 1982, p. 103: *Moles deinde eius belli translata in Neronem est: quod is sua virtute et fortuna administravit peragratusque victor omnes partes Germaniae sine ullo detrimento commisi exercitus, quod praecipue huic duci semper curae fuit, sic perdomuit eam ut formam paene stipendiariae redigeret provinciae.*

¹⁰⁷ *Res Gestae*, lat. 5. 54 - 6. 3 ed. C. Barini, 1937, p. 48.

¹⁰⁸ Tacitus, *Annales*, 2. 26, ed. Nisard, 1883, p. 42.

¹⁰⁹ Suetonius, *Vitae duodecim Caesarum*, trad. Ceașescu, p. 67, 120.

¹¹⁰ *Ibidem*, *Divus Augustus*, 21.1, ed. Nisard, p. 40.

¹¹¹ *Ibidem*, *Tiberius*, 9.2, ed. Nisard, p. 78.

¹¹² Cassius Dio, 55. 6, trad. A. Piatkowski, vol. II, p. 438.

¹¹³ Tacitus, *Germ.*, 14. 3, trad. Th. Naum, 1958, p. 110, ed. Nisard, 1883, p. 440: *Nec arare terram aut expectare annum tam facile persuaseris, quam vocare hostes et vulnere mereri: pigrum quin immo et iners videtur sudore acquirere quod passis sanguine parare.*

¹¹⁴ *Epitome de Caesaribus*, 1.7, ed. Teubner, 1993, p. 133.

¹¹⁵ Eutropius, *Breviarium*, 7. 9. 1, ed. șerban, 1997, p. 177.

¹¹⁶ Orosius, *Adv. Pag.*, 6. 21. 24, ed. M.-P. Arnaud-Lindet, vol. II, 1991, p. 233.

¹¹⁷ Tacitus, *Annales*; 2. 26, Suetonius, *Divus Augustus*, 21.1, *Tiberius*, 9.2; *supra*, p. 10-11.

¹¹⁸ SHA, *Marcus*, 22; *supra*, p. 9.

¹¹⁹ Quicherat, p. 1419.

¹²⁰ *Epitome de Caesaribus*, 1.7; Eutropius, *Breviarium*, 7. 9. 1.

¹²¹ SHA, *Probus*, 18.

¹²² Ammianus, 28. 1. 5.

¹²³ C. I. 11. 47. 13. 1.

¹²⁴ Quicherat, p. 263.

¹²⁵ Eutropius, *Breviarium*, 7. 9. 1; Suetonius, *Tiberius*, 9.2.

¹²⁶ SHA, *Marcus*, 24.

¹²⁷ Idem, *Probus*, 14.

¹²⁸ C. Th. 5. 6. 3.

¹²⁹ C. I. 11. 47. 8.

¹³⁰ Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, T.U.B., 1976, p. 65-68, 122-124.

¹³¹ SHA, *Claudius*, 9.

¹³² Fustel de Coulanges, *op. cit.*, p. 43-45.

¹³³ Gaius, *Inst.*, 1. 14, trad. A. N. Popescu, 1982, p. 70:

„Peregrini dediticii se numesc aceia care cândva, ridicând armele au luptat împotriva poporului roman, și apoi, fiind învinși, s-au predat“. *Dediticii* nu sunt niciodată sclavi, în ciuda unei interpretări eronate făcute de traducător, a fragmentelor în care Gaius descrie condiția de *dediticii* a libertilor proveniți din sclavi foști prizonieri de război (Gaius, *Inst.*, 1. 13,15). Aceștia din urmă, ca efect al eliberării, arată juristul antic, nu devin cetățeni de drept roman sau italic, ci vor avea aceeași situație cu a inamicilor supuși, dar care, în urma înfrângerii, nu căzuseră în sclavie, dobândind condiția juridică de peregrini dediticii.

¹³⁴ *CIL*, XIV, 3608, 8-13; *ILS*, 985.

¹³⁵ SHA, *Claudius*, 9; Claudianus, *Eutropium*, 2. v. 202-207; Ausonius, *Mosella*, v. 9; C. Th. 5. 6. 3.

¹³⁶ L. Quicherat, A. Davebuy, *Dictionnaire Latin – Français*, p. 319: sensul lui *constituo*, *ere* este „a plasa“, dar și „a fixa“; SHA, *Probus*, 18; *supra*, p. 8; din context se trage conuzia, independent de acest termen că barbarii erau, într-un fel legați de glie, în locurile în care fuseseră așezați, *infra*, p. 14.

¹³⁷ Cassius Dio, 55. 6.

¹³⁸ Cassius Dio, 71. 11.

¹³⁹ C. Th. 5. 6. 3.

¹⁴⁰ SHA, *Verus*, 8; Ammianus, 23. 6. 24; Orosius, *Adv. Pag.*, 7. 15. 5

¹⁴¹ SHA, *Aurelianus*, 48

¹⁴² Herodianus, *Ab excessu Divi Marci*, 2. 4, trad. Radu Alexandrescu, [București], Editura Academiei R.S.R., 1960, p. 59.

¹⁴³ D.Tudor,

¹⁴⁴ Din SHA, *Probus*, 18, se poate conchide că se încheiase un acord; v. pasajul primirii goșilor sub Valens, spune izvorul, fără a se fi încheiat un *foedus*, Orosius, 7. 33. 10.

¹⁴⁵ Cassius Dio, 55. 6.

¹⁴⁶ *Ibidem*, 71. 11.

¹⁴⁷ *Supra*, pct. 3.

¹⁴⁸ SHA, *Probus*, 18; *supra*, p. 8.

¹⁴⁹ Subliniem faptul că prin origine germanică înțelegem nu o grefare a unei instituții (colonatul dezvoltându-se în interiorul societății romane) ci o influență asupra aspectelor practice privind condiția socială și apoi juridică a colonilor, influență care își are sursa în raporturile cu barbarii așezați în Imperiu.

Oralitate și textualitate în literatura etică persană dintre secolele al III-lea - al VII-lea d. Hegira

Oana Baboi

Lămurirea la nivel teoretic a conceptelor de oralitate și de textualitate comportă unele problematice. Cultura orală, tradiția se perpetuează din generație în generație. Vorbirea care nu a fost consacrată de instituția tradiției are un caracter privat și nu poate interesa societatea, neputând fi concepută în cadrul unui schimb reciproc de cunoștințe care i-ar unii pe membrii comunității.

Învățarea unui text presupune memorarea, lămurirea problemelor gramaticale și de vocabular, înțelegerea sensului și selectarea de către învățat a pasajelor care pot deveni sfaturi. Dacă se întrerupe acest circuit, cultura este distrusă și, poporul pierzându-și individualitatea, este absorbit de o etnie în expansiune¹.

Tradițiile au ca obiect trei clase fundamentale de texte literare: mituri, povestiri, și rugăciuni, formule propitiatorii, textele cântecelor.

Tradițiile istorice, genealogiile, poemele cu valoare educativă sunt încredințate unor profesioniști care sunt păstrătorii și interpreții lor².

Considerând că scriitorul nu este cel care scrie, ci cel care face scrierea necesară, nașterea unei textualități în modul manuscrisului și al tiparului continuă lupta de supraviețuire și nevoia de supraviețuire a tradiției.

NIVEL LINGVISTIC

Obişnuința de a considera oralitatea ca tradițională, arhaică, primitivă în opoziție cu o cultură evoluată devine o premisă falsă sau cel puțin paradoxală în practica lingvistică și literară.

Caracterul oral al unei literaturi trebuie înțeles nu urmărind o schemă de evoluție istorică prestabilită care prescrie ce trăsături sunt arhaice sau originare, dar în raport cu o serie de constrângeri specifice unei culturi. Mijloacele de comunicare, teoria care le justifică în conștiința socială, instituțiile care asigură perpetuarea tradiției, felul cum este gândită separația între diferitele tipuri de discursuri ajută la înțelegerea societății orale. Renunțând la perceperea societății în legătură cu tehnologia ei „înapoiată” sau cu nivelul cunoștințelor ei științifice despre lume „primitivă”, devine important mijlocul de comunicare prin care se perpetuează cultura aceluiași popor — vorbirea³.

Rousseau considera că limbile se formează în mod natural pe baza nevoilor oamenilor; ele se schimbă și se alterează potrivit schimbărilor aceluiași nevoi⁴. Se poate adăuga: alternanța și metamorfozarea limbilor într-un anumit spațiu geografic sunt determinate de factori politici, religioși, dar și de cultura tradițională.

În primele două secole de islamizare, spațiul persan cunoștea două limbi literare, una în declin și cealaltă în expansiune. Medio-persana sau pahlavi a fost menținută în practicile

administrative datorită priceperii funcționarilor iranieni, care întocmeau registrele financiare. Data oficială a înlocuirii cu limba arabă este anul 78 d.H./ 697- 698 d.Hr în regiunile vestice și 124 d.H / 741 – 742 d.Hr în Khorasan⁵.

Influența islamică și cultura arabă găsesc noi adepți în elita intelectuală persană, limba arabă înlocuind treptat vechea limbă literară. Abandonată de cei convertiți la Islam, medio-persana a supraviețuit în comunitățile zoroastriene, în mediul ecleziastic, păstrător al culturii antice. O producție literară pecetluită de religia mazdeiană s-a păstrat din secolul al III-lea d.H , în Fars.

Ca limbă de cultură, araba a devenit depozitara tradiției iraniene. Vechile cărți de istorie, morală și știință, povestirile și fabulele au fost traduse în arabă, fiind mai accesibile astfel învățaților iranieni decât în versiunile originale. Civilizația arabă oferea cunoștințe din surse, tradiții grecești, siriene și, evident, iraniene și arabe. Dar în aceste schimburi culturale, popoarele nu-și pierdeau identitățile lor proprii. Conștiința „naționalistă” nu se manifesta în sfera limbii; naționalismul lingvistic este o invenție a modernității.

Decalajul în timp și spațiu chiar în impunerea oficială a limbii arabe argumentează lipsa unității lingvistice; regiunile mai îndepărtate de capitală nu au suferit o influență directă. De pildă, în Tabarestan, prințul Vindadh Hurmuz nu putea conversa cu Harun al-Rashid decât prin intermediul unui interpret⁶.

Nici oamenii de rând nu învățaseră araba, continuând să vorbească o limbă persană, *dari*. Această dualitate lingvistică s-a perpetuat chiar și după formarea persanei literare în secolul al IV-lea d.H. Așa cum în Europa medievală, latina a rămas o vreme îndelungată limba de cultură suprapunându-se procesului de formare a limbilor naționale, araba a „mască” ridicarea *dari* la rangul de limbă literară. Această evoluție a durat cel puțin două secole (III – V d.H), oglindindu-se în trecerea de la poezia populară la poezia cu un stil elaborat, și apoi în știință și administrație. Limba literară are la bază forma vulgară a *dari* din Transoxiana, unde poezia a fost încurajată în dezvoltarea ei⁷.

Nu se știe când a început să fie folosită în scris această limbă, însă nu trebuie să surprindă apariția ei în texte scrise cu caractere evreiești.

Tradiția persană a supraviețuit, prin oralitate și textualitate, în umbra și, respectiv, prin intermediul culturii arabe. Literatura orală, păstrătoare a preceptelor Sasanide, pre-islamice era compusă de menestrelți, poeți-muzicanți, care cântau la întruniri. Temele surprindeau aspecte ale vieții religioase, fragmente din imnurile pentru altarul focului din Karkuy păstrându-se, de pildă, transcrise în manuscrisele arabe⁸.

Aprecierea de care se bucurau aceste imnuri înainte de cucerirea arabă le-a asigurat continuitatea în comunitățile pentru care limba arabă a rămas străină.

Singura povestire amănunțită despre originile poeziei literare se găsește în „Tarikh-i Sistan”, o cronică locală ce poate fi suspectată de exaltarea importanței unor evenimente petrecute în această provincie. Într-una dintre scene, un rege iranian respinge panegiricul compus în arabă, limbă pe care nu o înțelegea. Muhammad ibn Vasif a fost astfel obligat să caute alt mod de a lăuda faptele stăpânului său. Scrie atunci o *qasida* în persană. Nu a adoptat stilul poeziei populare, nepotrivit pentru o curte regală, dar forma liricii arabe.

Depărtarea de capitală, de controlul arab, și existența unor dinastii locale iraniene independente practic de califat explică apariția literaturii persane în provinciile răsăritene⁹.

NIVEL CULTURAL-LITERAR

Discutând afirmația lui Marshall McLuhan potrivit căreia „mediul este mesajul”, Peter Burke considera mai plauzibil să susțină că mesajul — oral, scris, pictural — reprezintă o parte a mediului¹⁰. ținând cont de importanța mediului de transmitere a mesajului, am analizat mai sus aspectele lingvistice din spațiul iranian, dintre secolele III - VII d.H. Am putea continua prin descoperirea conținutului mesajului și a relației expeditor-destinatar.

Prin intermediul imaginărilor despre filosofii greci și despre Alexandru Macedon, ne

propunem să urmărim alternanța oralității și a textualității în tratatele de morală. Tradiția populară presărată cu maxime, proverbe, anecdote, fabule era apreciată în spațiul iranian încă din cele mai vechi timpuri. Consacrarea ei s-a făcut, însă, prin culegerile de texte pilduitoare, care au început să apară din secolul al V-lea d.H.

Așa cum era de așteptat pentru lumea orientală, valorile morale au izvoare religioase, în „Avesta” și în învățăturile maniheice. În timp, moștenirea gândirii grecești a răzbătut până în Asia Centrală odată cu campaniile lui Alexandru Macedon, cu influența culturii bizantine, cu cucerirea arabă. Ținând cont de cronologie, ar putea părea paradoxal că „lumea musulmană a jucat un rol în formarea moștenirii grecești”¹¹.

Menirea sfaturilor și exemplelor oferite în cărțile de învățătură și în tratatele didactico-filosofice persane contribuie la formarea unor comportamente sociale, integratoare; încălcarea sfaturilor presupune o judecată socială a întregii comunități. Modelele oferite reprezintă conștiința colectivă care se definește prin vorbele atribuite. Imaginea unor suverani ideali, dreți și înțelepți, ca Khosrou I Anushirvan sau Alexandru Macedon, sfetnici buni, ca Bozorgmehr, gânditori greci, ca Aristotel sau Platon, capătă contururi legendare.

Mitologizarea figurilor istorice a evoluat în cultura orală iraniană, transmițându-se în literatura orală și apoi în literatura scrisă, după recuperarea realizată de civilizația arabă. Evenimente la care au participat sau sfaturi date de aceste personaje se regăsesc în cărțile de învățătură, în tratatele didactico-filosofice, cărțile despre guvernare, în lucrările pur literare.

„A priori nimic nu ne permite să distingem între un sfat atribuit lui Platon și altul atribuit lui Anushirvan sau Ali. Aceste compilații (întocmite de învățații din lumea persană) erau, înainte de orice, instrumente de lucru pe care se sprijineau în exersarea profesiei predicatorii, autorii de lucrări de morală, sfetnicii suveranilor și conducătorii de școli”¹².

Primele culegeri persane de povește sunt considerate primitive fiind fondate pe o reflecție morală în fața faptelor care afectează viața omului în societate. Sfatul — *pand*, *nasihat*, enunța o întâmplare devenită experiență a unui individ sau a unei comunități de pe urma căreia a fost trasă o învățătură. Enunțat într-o formă simplă, sfatul circula astfel în cultura orală.

Autorii persani au recurs la procedee literare pentru a alcătui o formă elaborată învățăturilor: locuțiuni sapiențiale, jocuri de cuvinte, ghicitori, definiții, povestiri anecdotice — *hekayat*. Originea *hekayat*-ului se descoperă în aforisme, proverbe, învățături susținute prin relatarea povestirii, a anecdotei.

Atribuirea unor vorbe pilduitoare diferitelor personaje istorice le conferea autoritate și credibilitate.

„Se zice că pe inelul lui Pitagora era gravată deviza: Eșecul vremelnic e mai bun decât șansa vremelnică”.

„Hipocrat a zis: Neghiob este acela care își provoacă lui singur supărare ca să facă bine prietenului său”¹³.

Se poate găsi aceeași întâmplare atribuită mai multor gânditori.

„Odată înțeleptul Aristotel întâlnește un tânăr minunat în frumusețea lui și-l întrebă ceva. Tânărul îi răspunde zicând cuvinte fără înțeles.

- Mda; încăperea este fastuoasă, însă nu-i stăpân în ea, grăi Aristotel”.

„Odată înțeleptul Galenus întâlnește un tânăr minunat în frumusețea lui și-l întrebă ceva. Tânărul îi răspunde cu vorbe grosolane.

- Mda; vasul e de aur, însă plin cu oțet, grăi Galenus”.

În tradiția medievală orientală, personalității lui Socrate i-au fost transferate unele trăsături ale lui Diogenes. De exemplu, el a fost cel care a locuit într-un butoi.

Prezentate într-o formă artistică plăcută, pildele erau mai ușor de reținut.

Vom încheia exemplele cu un sfat atribuit lui Aristotel și citat în „Qabus-name”:

„Acum, dacă dorești să fii înțelept, învață cugetări înțelepte, căci cu [aceste] cugetări înțelepte se poate învăța rațiunea”. Astfel, l-au întrebat pe înțeleptul Aristotel: „În ce

constă puterea rațiunii?”. A răspuns: „La toți puterea e de la hrană, iar rațiunea [își] ia puterea de la cugetări înțelepte”¹⁴.

Tradiția legată de imaginea lui Alexandru Macedon s-a modificat în timp de la un cuceritor sângeros la un erou care apără dreptatea și legea. În lucrarea „Iskandar-name“, Nezami, după ce a consultat surse antice, creștine și tradiția musulmană îl înfățișează în trei ipostaze: rege-cuceritor, rege-filosof și înțelept, și rege-prooroc.

Datorită măsurilor împotriva clericilor zoroastrieni, Alexandru fusese descris în cărțile lor ca o făptură diabolică ce arsese cartea sfântă „Avesta“ scrisă cu aur pe pergament¹⁵.

„Această creațiune a infernului, eretic nefericit, mișelul nelegiuit Iskandar Rumi¹⁶ a venit și a ars toate cărțile sfinte. Și a omorât mulți *dasturi* și *datovari* și *erpati* și *mobezi* și păstrători ai credinței și nobili și înțelepți ai Iranului”¹⁷ („Artak-viraz-name“).

Traducerea Alexandriei din greacă în *pahlavi* a schimbat soarta lui Alexandru I, transformându-l în erou național, cu o origine iraniană. Astfel adoptat, va fi prezent în literatura persană încă din secolul al IV-lea d.H, prin legende, în cronică lui Bal’ami și în epopoea „Shah-name“ a lui Ferdousi.

Într-una din cărțile persane salvată prin traducerea în arabă, „Siraj al-muluk“ („Facia regilor“) apare pentru prima dată un răspuns dat unei întrebări puse lui Alexandru:

„- Cum ai dobândit ceea ce ai dobândit?”

La care Iskandar răspunse :

„- Apropiind spre mine dușmanii și ocrotind prietenii”¹⁸.

În mai multe anecdote autorii iranieni l-au pus pe Alexandru I mai presus chiar decât figurile importante din istoria lor. În „Povestirile atractive“, Ali Safi scrie:

„Când Iskandar a pornit războiul cu Darius, acesta i-a scris: Să știi că Darius nu e singur, noi suntem șaptezeci de mii. Cu asta vroia să-l sperie pe Iskandar. Iar Iskandar i-a trimis un astfel de răspuns: Să știi, de mulțimea oilor nu se sperie măcelarul”¹⁹.

Întocmai ca Oglinzile Principilor din Europa medievală, existau în literatura persană cărți de învățături destinate tinerilor prinți. Concepția despre guvernare îl considera pe suveran responsabil de tot ce se întâmplă în stăpânirea sa, fiind îndeosebi învinuit pentru ce nu mergea bine. În „Comoara tainelor“ a lui Nezami, o bătrână zice că shahul care nu ține ordine, nu este shah, ci rob care pretinde puterea shahului²⁰.

Rolul sfătuitorului prințului este în acest context esențial. Modele pentru relația prinț-sfetnic sunt oferite de tradiția persană: Alexandru Macedon — Aristotel, Khosrou Anushirvan — Bozorgmehr.

Abu-l-Faraj povestește un sfat dat de Aristotel lui Alexandru:

„Fii prevăzător în purtarea ta cu oștenii, ca ei să nu gândească niciodată rău despre tine.

Fiindcă atunci când gândești rău despre cineva e ușor și să spui rău, iar după aceea e greu să te porți cu el“. Comentează apoi: „Cu aceasta el a vrut să spună că trebuie să te porți frumos cu fiecare”²¹.

În afară de prinți, se poate pune întrebarea cui i se mai adresau cărțile cu învățături. Pentru a răspunde trebuie să descoperim cine erau cititorii. Cărțile circulau sub formă de manuscrise, frumos caligrafiate de către scribi, eventual împodobite cu miniaturi ceea ce le făcea foarte scumpe. Cititorul care își dorea o astfel de lucrare trebuia în primul rând să și-o permită din punct de vedere financiar, și în al doilea rând să știe să citească sau cel puțin să aibă slujitori care să-i citească, și în al treilea rând să fie interesat de sfaturile oferite. Se constată astfel că tratatele moralizatoare erau adresate funcționarilor din administrație, elitei intelectuale, aristocraților, elitei politice în fruntea căreia se afla shahul. Pentru oamenii de rând, tradiția orală continua să primeze în formarea unui comportament moral.

NOTE

¹ Pânzaru, Ioan, *Cercetare de estetică a oralității*, Editura Univers, 1989, p. 157.

² *Ibidem*, p. 179.

³ *Ibidem*, p. 12.

⁴ Rousseau, J-J., *Eseu despre originea limbilor*, Editura Polirom, 1999, p. 88.

⁵ Frye, R.N., coord., *The Cambridge History of Iran*, vol. 4, Cambridge University Press, 1975, p. 602.

⁶ *Ibidem*, p. 603.

⁷ *Ibidem*, p. 604.

⁸ *Ibidem*, p. 605.

⁹ *Ibidem*, p. 610.

¹⁰ Burke, Peter, *Istorie și teorie socială*, Editura Humanitas, 1999, p. 119.

¹¹ Badawi, Abdurrahman, *La transmission de la philosophie greque au monde arabe*, Paris, Vrin 1987, p. 7.

¹² Foucheour, Ch.H. de, *Les notions dans la litterature persane du 3-eme/9-eme siecle-7-eme/13-eme siecle*, Paris 1986, p. 21.

¹³ Bageacu Viorel, *Prelegeri de istoria literaturii persane - Curs susținut la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine*, București, 2001.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Bageacu, Viorel, *Curs de literatură persană 2001*.

¹⁶ Este numele sub care Alexandru Macedon era cunoscut în culturile Iranului și Asiei Centrale.

¹⁷ Bageacu, Viorel, *Prelegeri radiofonice despre literatura persană din 1991*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Bageacu, Viorel, *Curs de literatură persană 2001*.

²¹ ****Kniga zanimatel'nykh istorij*, Moscova, 1966, p. 24.

Tocqueville: morphologie du despotisme doux

Andrei Poamă

Septembre 1851¹: Tocqueville a quitté le ministère des affaires étrangères depuis deux ans²; le temps de l'action se referme sur soi-même pour faire place au temps de la réflexion et des souvenirs. En se rappelant de la „physionomie du cabinet“³, Tocqueville note: „Je ne croyais pas (...) que le gouvernement républicain fût le mieux approprié aux besoins de la France; ce que j'entends (...) par le gouvernement républicain, c'est le pouvoir exécutif électif. (...) J'ai toujours considéré, d'ailleurs que la république était un gouvernement sans contrepoids, qui promettait toujours plus, mais donnait toujours moins de liberté que la monarchie constitutionnelle. Et, pourtant, je voulais sincèrement maintenir la république“⁴. Ce dilemme politique n'était pas récent chez Tocqueville; certes, le dilemme ne prend pas toujours la forme de l'opposition concrète entre la république et la monarchie constitutionnelle: on le surprend intervenant aussi dans les rapports qui se nouent entre la liberté et l'égalité politique; on le perçoit dans la méditation historique et philosophique qui porte sur ce que Tocqueville nomme, dans „L'Ancien Régime et la Révolution“, „le despotisme démocratique“⁵, dans „De la Démocratie en Amérique“, „l'empire de la majorité“⁶ ou „une de ces grandes inondations démocratiques“⁷ dans ses „Souvenirs“.

Mon attention tourne vers ce „despotisme démocratique“. Cela, à plusieurs raisons. D'abord, le despotisme démocratique – qu'on l'appelle ainsi ou non, peu importe – est, à l'heure où Tocqueville en traite, chose nouvelle dans l'histoire des idées politiques. Depuis Platon, en passant par La Boétie et jusqu'à Machiavel, on avait écrit sur et analysé une autre espèce de despotisme: c'était le despotisme d'un seul homme. Avec Tocqueville, le despotisme change d'agent: cet agent se dilate, s'amplifie, il se collectivise. Puis, la notion de despotisme démocratique joue un rôle déterminant dans l'ensemble de l'œuvre tocquevillienne: à écouter François Furet⁸, on dirait que tout le projet intellectuel de Tocqueville va vers l'élaboration d'une „théorie de la **dynamique révolutionnaire**“ et, corrélativement, vers une **morphologie de la démocratie**. Ensuite, on ne saurait ignorer la force d'anticipation de cette notion par rapport aux théories du XXème siècle, qui vont des critiques de l'École de Francfort (Eric Fromm) jusqu'aux études de l'École Economique de Vienne (Ludwig von Mises).

Les réserves de Tocqueville par rapport au „pouvoir exécutif électif“, voire par rapport à la démocratie et aux formes extrêmes qu'elle est susceptible de revêtir ne sont pas exprimées pour la première fois en 1851; de fait, Tocqueville ne fait que recourir au même schéma interprétatif qu'il superpose à d'autres événements; les raisonnements des *Souvenirs* sont, en profondeur, les mêmes que ceux „De la Démocratie en Amérique“⁹ ou de „L'Ancien Régime et la Révolution“: seulement les faits diffèrent.

Quelles sont ces raisonnements ?

Depuis „De la Démocratie en Amérique“, Tocqueville avait observé les inconvénients majeurs du „système de l'élection, appliqué au chef du pouvoir exécutif chez un grand peuple“¹⁰.

Les voici, en gros: α . le pouvoir exécutif élu est, d'abord, un „pouvoir faible et dépendant“¹¹ du peuple; β . en introduisant l'élection directe de l'exécutif, le souci pour les élections et pour l'obtention du pouvoir commence à l'emporter sur celui d'un bon gouvernement¹²; γ . l'élection de l'exécutif a la tendance de promouvoir, à cause du caractère limité de l'instruction publique, de l'envie des gouvernés envers les gouvernants comme du refus des „hommes distingués“ à participer à la politique, des gens, sinon entièrement incompetents, alors plutôt médiocres¹³; δ . un exécutif élu est, d'habitude, un exécutif nombreux et qui, à cause de sa consistance même, tend à tout contrôler, à tout maîtriser, bref: à être omniprésent; ϵ . l'élection de l'exécutif entraîne des changements périodiques de ceux qui gouvernent et, partant, rend impossible la constance administrative ou la constitution d'une science administrative fondée sur les «découvertes des différentes générations»¹⁴; ζ . l'élection de l'exécutif favorise l'opportunisme et la corruption: les fonctions publiques deviennent source centrale de pouvoir et de fortune¹⁵.

Chacun de ces „dangers“¹⁶ plaide contre l'élection du pouvoir exécutif. Mais, entre ces dangers, celui de l'expansion des compétences de l'Etat semble être le plus grave. L'Etat omniprésent et centralisateur: voilà l'un des traits incontournables du despotisme doux. Ce type d'Etat est spécifique surtout de l'Europe. Dans „L'Ancien Régime...“, Tocqueville en parle: c'est l'Etat du projet des physiocrates¹⁷ qui envisagent un «immense pouvoir social; (...), impersonnel; (...) le produit et le représentant de tous» qui „doit faire plier le droit de chacun sous la volonté de tous“¹⁸. Ce type de pouvoir qui prend naissance par le biais des mécanismes électifs transforme la société dans sa substance même: les hiérarchies disparaissent, les rapports entre les individus s'égalisent, le corps social s'homogénéise; et, ce qui est encore plus dramatique, c'est qu'une sorte de fossé s'ouvre entre „cette masse confuse reconnue pour le seul souverain légitime“¹⁹ et „un mandataire unique, chargé de tout faire en son nom sans la consulter“²⁰. C'est dans cette béance même que le despotisme doux trouva, par la suite, le lieu de sa consolidation et le noyau de son rayonnement. Cette séparation – plutôt cette rupture – explique, au moins partiellement, pourquoi tant de révolutions ont marqué l'histoire politique de la France dès la fin du XVIIIème et tout au long du XIXème, en arrivant à celle de février 1848. Dans ce type de société, personne n'est vraiment libre²¹, toutes les choses se valent, tout est égal à tout; on y affirme „l'égalité absolue, l'uniformité en toutes choses, la régularité mécanique dans tous les mouvements des individus, la tyrannie réglementaire et l'absorption complète de la personnalité des citoyens dans le corps social“²².

Ce qui apparaît encore plus étrange c'est que, après avoir mené une Révolution si violente afin d'obtenir la liberté politique, personne ne s'inquiète de sa perte. Comment cette indifférence est-elle si immédiatement possible, d'où arrive-t-il que l'oubli soudain du goût de la liberté s'installe-t-il si tôt? C'est qu'une certaine „douceur“ vient voiler ce déficit de liberté: „beaucoup de Français se réduisirent à penser que vivre égaux sous un maître avait encore, après tout, une certaine douceur“²³. Cette douceur se traduit dans un désintérêt, de plus en plus accusé, pour les choses publiques; c'est comme si l'espace public se vidait et que seuls ceux qui gouvernent y demeurent, incontrôlables, dangereux.

Tocqueville envisage cette disparition de la liberté dans le cadre de la Révolution de 1848: il l'avait fait surtout pour celle de 1789²⁴. Lors de son enquête sur les causes de la Révolution de 1848, Tocqueville remarque une inappétence du peuple français à obtenir ou à conserver la liberté: „ce peuple (...) vient d'achever de montrer qu'il était incapable et indigne de vivre libre“²⁵.

Après la Révolution, la douceur vient occuper sa place sur la scène politique. J'ai parlé de despotisme doux et de despotisme démocratique: les symptômes de ce type de régime se font sentir dans „la médiocrité et la monotonie des événements parlementaires (...) ainsi que la petitesse des passions et la perversité vulgaire des hommes qui croyaient les faire ou les

conduire⁴²⁶.

Lorsqu'en 1851 Tocqueville traite de l'**instabilité du gouvernement républicain** et de la **menace** qu'il pose **par rapport à la liberté politique**, il fait référence aux événements bien particuliers. D'abord, en ce qui concerne l'instabilité: on la voit dans l'inconstance de la classe politique²⁷, dans son incompétence²⁸, dans l'ignorance et la désorientation des membres de l'Assemblée²⁹, dans la médiocrité et les tensions insolubles des auteurs de la Constitution³⁰. Puis, la menace de la liberté politique: Tocqueville sent que l'Empire est de nouveau aux aguets et que l'histoire va se répéter. On pourrait même dire que l'histoire de la disparition de la liberté politique en France au XIXème fut celle d'une **double fuite** (Louis XVI³¹, Louis-Philippe) et d'une **double usurpation** (Napoléon 1er, Napoléon III).

Cette instabilité de l'édifice politique, d'un côté et cette fragilité de la liberté politique, de l'autre, sont les effets immédiats de ce despotisme démocratique qui naquit suite à la Révolution de 1789. Cette fois-ci – à la différence de la Révolution de juillet – celle de février donne au despotisme démocratique un nouveau nom, celui de **socialisme**³²: inutile de remarquer l'importance de cette anticipation par rapport aux événements ayant marqué le XXème siècle.

A ces deux conséquences du despotisme de la majorité vient se joindre une certaine **censure implicite de l'opinion publique**. Pierre Manent l'observe avec plus d'exactitude: la démocratie égalitaire (le régime vers lequel penche un gouvernement républicain élu) fait peser un danger sur la liberté de penser, danger qui prend corps, d'une part, dans le „refus d'écouter l'autre homme“³³ et, d'autre part, dans une confiance exacerbée dans l'opinion de la masse; de fait, le mécanisme de production de l'opinion change: l'opinion ne se forme plus dans le cadre serré du dialogue avec l'autre, mais dans le contexte abstrait des rapports avec la société prise dans son entier; ce que les hommes pensent ne se décide plus au niveau individuel, mais, tout au contraire, dépend de ce que la masse dicte. **Les opinions ne se forment plus : elles s'imposent**³⁴. C'est à ce moment que la théorie du nouveau despotisme fixe, de manière plus précise, ses contours.

Voici les noyaux durs autour desquels la trame du despotisme doux³⁵ se hurde: instabilité de la classe politique, débilité de la liberté politique, tyrannie de l'opinion publique.

Les réserves de Tocqueville quant au gouvernement républicain et ses préférences pour la monarchie constitutionnelle ne sont pas accidentelles. Voyons les souterraines de ce choix. Antoine Redier, en fouillant dans les archives de la famille de Tocqueville, tombe sur cette confession qui, à mon avis, explique mieux les propos de Tocqueville de 1851: „J'ai pour les institutions démocratiques un goût de tête, mais je suis aristocrate par instinct, c'est-à-dire que je méprise et crains la foule. **J'aime avec passion la liberté, la légalité, le respect des droits, mais non la démocratie, voilà le fond de l'âme**“³⁶. Si Tocqueville est méfiant à l'égard de la démocratie (à lire: gouvernement républicain élu) c'est parce qu'il redoute la foule: cette foule qu'il observe le lendemain du 24 février, lorsqu'il traverse les rues de Paris.

Les réserves de Tocqueville à l'adresse du gouvernement républicain n'impliquent pas le rejet de celui-ci ; au contraire, il sait bien qu'il soit impossible de s'en dispenser; si Tocqueville accepte la république, c'est par un choix négatif: „Je voulais la maintenir, parce que je ne voyais rien de prêt, ni de bon à mettre à la place“³⁷.

C'est là tout le drame de Tocqueville: celui de se voir obligé d'accepter l'égalité en même temps qu'il regrette la disparition discrète de la liberté politique.

NOTES

¹ Date où Tocqueville commence à écrire la troisième partie de ses *Souvenirs* ; vois „Tocqueville“, Alexis de, *Souvenirs*, in Idem, *De la Démocratie en Amérique. Souvenirs. L'Ancien Régime et la Révolution*, introduction et notes de Jean-Claude Lamberti et Françoise Mélonio, Paris, Robert Laffont, 1986, p. 837.

² Le 30 octobre 1849.

³ Vois *Souvenirs*, p. 843.

⁴ Ibidem, p. 845.

⁵ Tocqueville, Alexis de, *L'Ancien Régime et la Révolution*, édité par J.-P. Mayer, édition revue et corrigée, Paris, Gallimard, 1967, p. 260-1.

⁶ Tocqueville, Alexis de, *De la démocratie en Amérique* (DA), première édition historico-critique revue et augmentée par Eduardo Nolla, Paris, Vrin, 1990, p. 193.

⁷ Souvenirs, p. 771.

⁸ Furet, Francois, *Penser la Révolution française*, Paris, Gallimard, 1978, p. 255.

⁹ De fait, DA est écrite comme pré-vision du futur politique de l'Europe: „Et pour qui cette étude“ - se demande Tocqueville à propos de DA - „serait-elle intéressante et profitable, si ce n'était pas nous, qu'un mouvement irrésistible entraîne chaque jour, et qui marchons en aveugles, peut-être vers le despotisme, peut-être vers la république, mais à coup sûr vers un état social démocratique?“, Idem, p. 151.

¹⁰ DA, p. 100.

¹¹ DA, p. 101; Tocqueville explique: „car vouloir tout à la fois que le représentant de l'Etat reste armé d'une vaste puissance et soit élu, c'est exprimer (...) deux volontés contradictoires“; T. recommande une diminution progressive des prérogatives de la monarchie héréditaire, sur le modèle britannique.

¹² C'est ainsi qu' „à l'approche de l'élection, le chef du pouvoir exécutif ne songe qu'à la lutte qui se prépare“ et que, par conséquent, „il en résulte presque toujours un défaut de stabilité dans la politique intérieure et extérieure de l'Etat“, vois DA, pp. 101-102.

¹³ „Il est évident“, note-t-il, „que la race des hommes d'Etat américains s'est singulièrement rapetissée depuis un demi-siècle“; vois DA, p. 152.

¹⁴ DA, p. 160.

¹⁵ DA, p. 171.

¹⁶ DA, p. 100.

¹⁷ Le modèle d'Etat projeté par les démocrates – Tocqueville cite le *Code de la Nature* de Morelly – est d'inspiration asiatique, en l'occurrence chinoise. D'ici l'irritation et l'ironie de Tocqueville: „Ce gouvernement imbécile et barbare (m.n. la Chine), qu'une poignée d'Européens maîtrise à son gré, leur semble le modèle le plus parfait que puissent copier toutes les nations du monde. (...) Ils (m.n. les physiocrates) se sentent émus et comme ravis à la vue d'un pays dont le souverain absolu, mais exempt de préjugés, laboure une fois l'an la terre de ses propres mains pour honorer les arts utiles (m.n. l'adresse est ici Montesquieu); où toutes les places sont obtenues dans des concours littéraires; qui n'a pour religion qu'une philosophie, et pour aristocratie que des lettrés“, Idem, p. 261. Si la Chine est la source et comme l'origine de cet *hyper-Etat* qui va avec le despotisme démocratique, les Etats Unis sont, de nouveau, le futur probable. „En Europe“ – note Tocqueville dans son deuxième tome de DA – „tout semble concourir à accroître indéfiniment les prérogatives du pouvoir central et à rendre chaque jour l'existence individuelle plus faible, plus subordonnée et plus précaire“. Tout s'étatise: situation sociale des

citoyens, éducation des enfants, religion des croyants, vie individuelle des hommes, propriétés, pouvoir judiciaire, relations sociales. Vois idem, p. 252-263.

¹⁸ *L'Ancien Régime...*, p. 260.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Un mot sur le concept de liberté chez Tocqueville. D'abord, il n'y a pas de liberté politique chez T., mais, ce qui est tout autre chose, des libertés politiques. La liberté politique n'est qu'un nom à caractère générique comprenant: liberté individuelle, liberté économique, religieuse, de la presse, électorale, d'association. Puis, la liberté politique devient une question très importante lorsqu'il s'agit de sociétés démocratiques, voire celles où le pouvoir politique est atteint à travers des élections, car c'est dans ces sociétés que la liberté et l'égalité se confrontent de la manière la plus grave: „l'égalité“, écrit Olivier Meuwly, „peut étrangler la liberté“; vois Meuwly, Olivier, *Liberté et société. Constant et Tocqueville face aux limites du libéralisme moderne*, Droz, Genève, 2002, p. 140. C'est lorsque l'égalité arrive à „étrangler“ la liberté qu'un nouvel ordre social s'installe: le despotisme démocratique.

²² *L'Ancien Régime...*, p. 262.

²³ *Ibidem*, p. 266.

²⁴ *Ibidem*, p. 194-204.

²⁵ *Souvenirs*, p. 765.

²⁶ *Ibidem*, p. 774.

²⁷ Les „hommes de parti“ renferment „seulement la faculté (...) de se créer de convictions passagères suivant leurs passions et leurs intérêt du moment“, vois Idem, p. 775.

²⁸ „Il y a eu des révolutionnaires plus méchants que ceux de 1848, mais je ne pense pas qu'il y ait eu de plus sots“, *Ibidem*, p. 782.

²⁹ *Ibidem*, p. 785-6.

³⁰ *Ibidem*, p. 825-6.

³¹ Pour celui-ci, il s'agit, il faut le préciser, d'une tentative échouée de s'évader.

³² *Ibidem*, p. 769.

³³ Manent, Pierre, *Histoire intellectuelle du libéralisme. Dix leçons*, Paris, Calman-Lévy, 1987, p. 238.

³⁴ Olivier Meuwly essaie de dégager la logique du phénomène: „L'autorité intellectuelle d'un autre homme se contractera en proportion de l'hypertrophie de la souveraineté que l'homme démocratique sera tenté d'octroyer à sa propre capacité à juger le monde et les individus“, vois Idem, p. 160.

³⁵ Manent y ajoute: „Parler de «despotisme doux» suggère peut-être une idée inexacte: on vivra sous le despotisme de la douceur“, *Ibidem*.

³⁶ Redier, Antoine, *Comme disait M. de Tocqueville*, Paris, Perrin, 1925, pp.46-8.

³⁷ Vois note 1.

File de istorie urbană. Tramvaiul cu cai în București

Alexandru Lancuzov

Originea cuvântului *tramvai* provine de la însuși inventatorul acestui mijloc de transport, Benjamin Outram, care a propus îngroparea șinelor în pavajul străzii, în 1775. Primele tramvaie cu cai au apărut la New York, în 1859. Timișoara a fost orașul românesc în care au fost folosite prima dată aceste mijloace de transport, în vara anului 1869.

Anul 1871 este cel în care Primăria Bucureștiului acordă concesiunea *drumului de fier american* lui Harry Hubert de Mervee Slade, reprezentantul unei societăți belgiene. Dreptul de construcție și exploatare se acorda pe timp de 45 de ani, urmând să expire în 1916. Dezbaterile în cadrul Consiliului Comunal existaseră încă din 1868, când mai mulți ofertanți solicitaseră această concesiune, dar nici una dintre cereri nu fusese finalizată.

Lucrările începute în 1871 au durat până în primăvara anului 1872, când prima linie a fost finalizată. Avea punctul de plecare la Bariera Mogoșoaiei și capătul la Calea Moșilor, trecea pe la Teatrul Național, Sf. Gheorghe și str. Romană. A doua linie pleca din șoseaua Bonaparte și se sfârșea în Calea Călărașilor, iar ultima avea traseul Sf. Gheorghe – Calea Văcărești. Cele trei linii aveau o lungime de aproximativ 20 km., costul construcției ridicându-se la 12.900 de lei.

Omnibusurile americane aveau conducători români, cu uniforme și șepci roșii, dar cu inspectori străini. Pe platforma imperialei se putea citi inscripția: *The Bucharest Tramways*. Numai pe timpul verii și pe linia care ducea la Târgul Moșilor existau vagoane cu imperială, dar fiindcă au fost intens solicitate, acestea s-au deteriorat în scurt timp și au fost scoase definitiv din uz. Populația Bucureștiului a fost foarte receptivă și bucuroasă la apariția tramvaielor, la început denumindu-le „traivan“ sau „trangavan“.

O descriere elocventă ne parvine de la Ulysse de Marsillac, un contemporan al primelor tramvaie: „sunt, într-adevăr, cu băncile lor din catifea roșie, de o rară eleganță și foarte confortabile, fără zguduituri, aluneci pe șine de fier, ceea ce este o voluptate când ești obișnuit cu scuturăturile birjei pe caldarâmul nostru“¹.

Societatea concesionară trebuia să anunțe Primăriei, la începutul fiecărui an, prețurile fixate, care nu le puteau depăși pe cele fixate de către Consiliul Comunal:

- pentru un singur călător, 0,20 lei pe km.; pe imperială taxa era de 0,13 lei ;
- militarii și angajații statului purtători de uniformă urmau să plătească 0,14 lei pe km., prețul fiind redus la jumătate, dacă mergeau pe imperială ;
- bagajele voluminoase urmau să fie taxate de la 1,50 la 2,50 lei pe km.

Tarifele percepute erau afișate în fiecare vagon și porneau de la 15 bani, pentru o stație, ajungând la 40 bani, pentru trei stații (bilet cu loc). Pentru biletul fără loc pe bancă prețul era puțin mai mic; la fel, prețul biletului era redus iarna, numai pentru țărani cu haine populare. Pentru copii de până la 6 ani nu era nevoie de bilet, dacă erau ținuți în brațe.

Cele mai multe probleme întâlnite în exploatarea tramvaielor cu cai erau cele de ordin tehnic și anume deraierile și sistemul deficitar de frânare. Deraierile se produceau în curbe și în pante, datorită faptului că nu exista o adâncime suficientă a cantului șinei metalice și din cauza greutatei relativ mici a vehiculului. Sistemul de frânare era compus dintr-un angrenaj cu roți dințate care, prin răsucirea unei manivele, presa frâna pe șină. Când tramvaiul staționa în pantă sau în rampă se punea o pană metalică, pentru blocarea roților².

Altă situație des întâlnită era cea în care, pentru urcarea unor pante cu un unghi mai pronunțat, se mai adăugau atelajului un cal sau chiar doi înaintași (cetlăiași). Străzi ca Mihai-Vodă, spre Calea Mogoșoaiei (Victoriei), pe lângă C.E.C., Podul Izvor spre Arhivele Statului și Uranus puneau, din acest punct de vedere, mari probleme. Cel mai cunoscut urcuș era cel unde strada Câmpineanu taie Calea Victoriei: „Cai cu coastele ieșite ca niște cercuri de butoi care, câte patru la ham, în răcnetele sălbatice sub codriști de bice, scăpărând scânteii din colții potcoavelor, cu ochi speriați și zăbalele pline de spumă, cu limbile scoase, urcau harabaua tramvaiului 1 din josul străzii Câmpineanu spre Târgul Moșilor”³.

Caii extenuați se schimbau la capătul liniei și, tot aici, vizitii se cinsteau cu câte o țuiculiță. Pentru reluarea traseului, vatmanul trecea în celălalt capăt al vagonului, iar pentru mutarea pe șinele de întoarcere, copii tocmiți special acționau manual un macaz. Pentru a struni caii, vizitiul avea la îndemână un bici cu care îi mai atingea pe aceia dintre ei care făceau mai greu față traseului.

Până la introducerea stațiilor fixe, călătorii care doreau să coboare trebuia să tragă de un șnur care acționa un clopoțel, atenționând astfel conductorul de intenția lor. Pentru urcare, călătorul semnaliza vizitiului cu mâna și acesta oprea vagonul, producând disconfort celorlalți călători.

Pe lângă cele trei linii inițiale au mai fost construite încă două, prima plecând din Piața Victoriei și sfârșind la Bufet, iar cea de-a doua de la Piața Sf. Gheorghe la Bariera Uliței Herăstrău (Calea Dorobanților). Depoul societății se afla pe strada Bonaparte.

Tramvaiele de vară, deschise, aveau aspectul unor platforme cu scânduri pe jos și erau dotate cu câte șase rânduri de bănci așezate transversal. Pentru urcare existau scânduri lungi, de fiecare latură a vagonului, așezate mai sus față de nivelul străzilor. Nu existau uși și de aceea urcarea și coborârea se făceau pe toate părțile. În locul ferestrelor existau perdele groase, cenușii, care culisau în caz de intemperii⁴.

Șinele erau așezate, de obicei, în axul străzii, dar dacă strada era prea îngustă se opta pentru soluția unei singure linii (spre exemplu, strada Smârdan). Ecartamentul șinelor era de 1,435 m. și distanța dintre cele două sensuri, de 1,965 m⁵.

Conform articolului 8 al actului de concesiune, întreținerea pavajului dintre șine și curățarea zăpezii cădeau în sarcina concesionarului. Din acest motiv, au existat numeroase neînțelegeri între Companie și Primărie. Întâlnim situația hilară în care Primăria este înștiințată că Societatea a curățat de zăpadă străzile pe unde circula tramvaiul, iar oamenii Primăriei aruncaseră zăpada pe linia tramvaiului. La rândul său, Primăria, prin Serviciul de Salubritate, somează Direcțiunea Companiei: „Subsemnatul, vă invit D-le Director să binevoiti a face ca, conform art. 8 din actul de Concesiune, să se curețe și să se ridice toata zăpada care vă privește”⁶.

Serviciul Drumurilor din cadrul Primăriei, întocmește un raport spre a fi prezentat inginerului-șef, în care arată cum Societatea de Tramvaie nu s-a preocupat de întreținerea pavajului dintre șine, care era într-o stare deplorabilă. Pe lângă aceasta, nici după ce timpul nefavorabil trecuse nu se făcuseră lucrări de corectare pentru cei 17 km. de pavaj care intrau în sarcina Societății. Pentru a remedia situația, s-a întocmit o comisie compusă dintr-un reprezentant al Societății, un inginer din Primărie, delegatul Ministerului Lucrărilor Publice și un reprezentant al Poliției. Comisia a constatat starea pavajului, în mare parte serios deteriorat, pe mari artere ca Moșilor, Academiei sau Văcărești. Concesionarului îi este cerut să extindă pavajul în afara șinelor, cu 25-30 cm., deoarece numai prezența șinelor și a tramvaiului era cauza acelor

deteriorări.

Datorită acestor neînțelegeri între Primărie și societatea concesionară, a existat un proces în 1883, în urma căruia s-a decis că *Direcțiunea Tramvaielor* era datoră să întrețină pavajul, să curețe și să ridice nu numai zăpada, dar și noroiul dintre șine. Se mai impunea Societății schimbarea vagoanelor care erau în stare proastă, cu unele noi ce urmau să aibă avizul Primăriei.

Ultima hotărâre a dat naștere unui alt conflict între Primărie și Direcțiune, pentru că acestea din urmă i se cerea construirea unor localuri de așteptare (chioșcuri), după modelul marilor capitale din Occident⁷. Această prevedere era stipulată și în actul de concesiune, dar nu se întreprinsese nimic pentru înființarea lor.

Primăria a trimis Societății o listă cu locurile unde aveau să fie înființate aceste chioșcuri:

I. Linia șoseaua Bonaparte – Calea Moșilor:

- 7 localuri, dintre care 3 de pe Calea Moșilor se vor închiria.

II. Linia Bonaparte – Călărași:

- 6 chioșcuri.

III. Linia Sf. Gheorghe – Văcărești:

- doar 3 stații, una fiind la „apele minerale”⁸.

Societatea de Tramvaie considera că cele 16 „locuri pentru adăstarea publicului” erau prea multe, în raport cu numărul de kilometri parcurși de liniile de tramvai, considerând că zece chioșcuri ar fi fost suficiente. Decizia arbitrilor a impus Societății construcția a 12 localuri.

Inginerului-șef al Primăriei i s-a adus la cunoștință că „chioșcul ce societatea de tramvai îl construiește în dosul Teatrului Național este o construcțiune destul de plăcută ochiului, dar nu poate scuti pe pasageri decât de ploaie, nefiind luate nici un fel de dispozițiuni în contra frigului”⁹.

O altă problemă care s-a ivit, în privința chioșcurilor, a fost aceea a materialului din care trebuia să fie construite. Deoarece construcțiile din scânduri erau interzise în București, Primăria a solicitat ca acestea să se realizeze din metal, fapt ce a stârnit reacția *Direcțiunii Tramvaielor*. Și pe drept cuvânt, după cum reiese din răspunsul acesteia: „sunt nepractice fiindcă vara se încing și nu vor putea să stea oamenii sub ele, iar iarna frigu va fi și mai mare”¹⁰.

La 12 octombrie 1883, Primăria a fost înștiințată că în trei luni toate chioșcurile aveau să fie terminate, neputându-se finaliza lucrările înaintea acestui interval.

Ținând cont că trecuseră mai bine de 10 ani de la lansarea primelor vagoane, *Direcțiunea Tramvaielor* a făcut demersurile necesare pentru înlocuirea celor uzate și sporirea parcului cu noi vagoane importate. În mai 1883, Primăriei i s-a cerut să accepte vagoanele fără imperială, pentru că acelea dotate cu așa ceva erau mult mai grele și pentru că oamenii se puteau urca pe platformă doar vara, nu și în anotimpurile răcoroase.

Primăria a acceptat oferta Societății, punând însă condiția interzicerii fumatului în vagoane, pentru că se primiseră mai multe reclamații. Răspunsul Societății a venit la scurt timp și aflăm că cele 13 vagoane au fost comandate, conform fotografiei, la Philadelphia, având un cost de 62.000 de franci și că erau pe drum. Dar, privitor la fumat, se spunea: „...este imposibil de a opri, pentru că lumea aicea s-a deprinsu cu aceste obiceiuri și noi nu putem să oprim publicu sub pedepsu de a avea conductorii maltratați pe fie care di”¹¹. Primul lot de 9 tramvaie din import a fost pus în circulație la sfârșitul lunii noiembrie și fiecare vagon putea primi 12 călători în interior, existând și șase locuri pe platforma din față, rezervele fumătorilor. Vagoanele noi, cu numere de la 52 la 60, au fost puse în circulație pe linia nr. 1: Podul Mogoșoaiei – Bariera Moșilor. Majoritatea acestor tramvaie au făcut, în medie, 9-10 curse pe zi.

Altă problemă care a măcinat relațiile dintre Primărie și Societate a fost aceea a prețului билетelor. Bineînțeles că Primăria dorea ca prețurile să fie cât mai mici, în timp ce Societatea își vedea amenințate câștigurile, dacă ar fi respectat cerințele Primăriei. Suma totală pe care un călător o plătea pentru două sau mai multe stații nu era mai mare de 40 de bani¹².

Ținând cont că, până în 1889, în București nu existau decât 20 de km. de linie și în ciuda

cererilor repetate ale Primăriei, de a se prelungi liniile mai ales până la cele două gări, tensiunea s-a accentuat. La procesul din 1883, Societatea nu fusese obligată de Comisia de Arbitraj să prelungească liniile, dar existau numeroase cereri ale publicului, în acest sens¹³. Refuzurile repetate ale companiei au determinat Primăria să o acționeze din nou în instanță, pentru pretențiile acesteia de monopol. Mai mult, în februarie s-a ținut o licitație publică, pentru a se încredința o nouă concesiune de linii de tramvaie.

Primarul Capitalei, Pake Protopopescu, a acordat o nouă concesiune. La licitație participaseră două societăți străine, una olandeză și alta belgiană. La 29 noiembrie 1890, reprezentanților celor două societăți, cavalerul I. Keun, fost ministru al Olandei în România și Adolf Otlet, antreprenor de tramvaie, le-a fost acordată concesiunea, pe timp de 26 de ani. Articolul 5 prevedea construirea și exploatarea a 4 linii de tramvai cu cai și a uneia electrice. A mai fost prezent la această licitație Ercole Grazia-Dei, delegat al consiliului de administrație al „drumurilor de fier”, reprezentantul bancherului din Constantinopol, Frederico Thalasso. Concesiunea nouă a luat numele de Societatea Anonimă pentru Exploatarea de Căi Ferate și Tramvaiuri¹⁴.

Concesionarii au propus Primăriei noile tipuri de vagoane, pentru vară și iarnă. Vagoanele de vară, asemănătoare unor trăsură deschise din toate părțile aveau cinci rânduri de banchete, așezate transversal, fiecare bancă având o lungime de 1.80 m., putând primi patru persoane. Banchetele erau confecționate din scânduri de lemn de nuc, distanțate între ele. Reazemul era mobil, pentru ca pasagerii să poată vedea parcursul. Pe platforma din față, lângă vizitiu, era prevăzut un loc unde puteau sta șase persoane în picioare, iar pe cea din spate puteau sta opt călători. Pentru a face călătoria cât mai confortabilă, era prevăzută suspensia pe arcuri. Există și un sistem de ventilație, în partea superioară și pe laturile vagonului, iar perdelele se trăgeau lateral. Vagoanele erau vopsite la exterior în albastru, galben și bronz, iar la extremități aveau inscripționată sigla Primăriei. În față, în spate și în lateral aveau inscripționat un număr de înmatriculare, iar în partea superioară era indicat parcursul.

Trăsurile de iarnă aveau la interior două banchete longitudinale, cu câte 6 locuri fiecare; la platforma vizitiului mai erau tot 6 locuri, în picioare, iar în spate mai erau 5 locuri.

Deoarece în actul de concesiune nu era specificat tipul de șine, concesionarul nu le-a prevăzut cu traverse sau longrime pentru fixare, ci cu tiranți de fier.

În ședința din 24 februarie 1891, Consiliul Comunal aproba planurile Societății și aducea unele observații și modificări:

- Nu a fost de acord cu linia dublă, cu excepția Bulevardului;
- Stațiile se puteau închiria, putând fi folosite și ca prăvălii; nu erau admise gheretele din lemn;
- Nu era aprobată arborarea siglei Primăriei, concesiunea fiind privată;
- Sistemul de șine era lăsat la aprecierea concesionarului;
- Vagoanele urmau să fie dotate cu tăblițe care să indice parcursul și cu iluminare interioară¹⁵.

Din grupul inițial al celor patru concesionari ai liniilor de tramvaie din București au rămas în conducerea concesiunii doar doi, respectiv Frederico Thalasso și Ercole Grazia-Dei, J. Keun și Adolf Otlet transferându-le primilor doi drepturile lor de concesiune: „... concesiunea sus-zisă privește numai pe d-l Frederico Thalasso și contele Grazia-Dei, toate drepturile trec asupra d-lui Frederico Thalasso, care împreună cu contele Grazia-Dei rămân absoluții și singurii proprietari pe acea concesiune...”¹⁶.

Ministerul de Finanțe anunța *Noua Societate de Tramwayuri* că va trebui să plătească o taxă de 50 bani pentru fiecare 100 lei din valoarea construcției¹⁷. Primăria a primit propunerea de furnizare a pietrei cubice pentru pavarea traseelor pe unde aveau să fie așezate noile linii. În schimb, Societatea se obliga să suporte costul manoperei și al nisipului. Pe lângă acestea, ministerul nu instituia nici o taxă comunală, timp de 10 ani, asupra materialelor care aveau să fie aduse prin Gara de Nord și Gara Filaret.

În iulie 1891, Primăria a fost anunțată că linia Teilor-Rahovei, în lungime de peste 4 km., urma să fie deschisă circulației. Datorită acestei construcții, aproximativ 50 de proprietari de pe Calea Rahovei, care își vedeau amenințate legăturile comerciale cu satele apropiate Bucureștiului, au adresat o petiție: „Prin faptul înființării acestei linii, nouă comercianților, schimbându-se circulația populației rurale din vecinătate, cu care lucrăm, pe o altă stradă, ne găsim actualmente într-o criză, vom fi dar și mai expuși la enorme pagube, atât materiale cât și morale¹⁸. Primăria a răspuns favorabil cererii comercianților, notificând hotărârea și Societății: linia de tramvai urma să fie construită până în dreptul străzii Justiției. În același timp, autoritățile s-au confruntat cu o situație delicată: peste 800 de locuitori ai Căii Rahovei au adresat și ei o cerere Consiliului, de a suspenda ultima hotărâre, pentru că linia de tramvai „înlesnea comunicația la un foarte important număr de locuitori, cari, cea mai mare parte sunt meseriași și lucrători, și au absolută și mare nevoie de vitesa unui drum, care să-i transporte mai în toate părțile orașului. Prin urmare deciziunea luată pentru construcția acestei linii de tramvai a fost aplaudată și binecuvântată de toți cei din partea locului, care așteptau cu nerăbdare începerea, terminarea și punerea ei în circulație — mai cu seamă după asigurările ce ați dat prin întrunirile publice și prin publicitate¹⁹”.

Noua Societate de Tramwayuri avea angajați 24 de rânđași, cu ziua, și 17 vizitii. Vizitii erau obligați să respecte un set de reguli impuse de Primărie:

- „- Conducătorii nu vor lăsa să se urce în vagoane decât numai atâția călători câte locuri sunt pe bănci și pe platforme;
- Conducătorii sunt datori: a nu lăsa să se urce în vagoane cei ce sunt îmbrăcați murdar sau care ar incomoda pe călători. A nu primi câini în vagoane;
- A nu lăsa pe cineva să se agațe de vagoane, fie chiar de scară, fiind foarte periculos. A nu lăsa să se urce vreun individ în stare de beție. A nu lăsa pe călători să fumeze în vagoanele de iarnă²⁰”.

Conducătorii erau obligați să oprească la stațiile indicate, dar și la solicitarea călătorilor, pentru urcare sau coborâre, oriunde cu excepția locurilor în pantă, rampă sau în curbe. Intra în obligația călătorilor să prezinte biletul pentru control. Taxa de călătorie varia de la 15 bani, pentru o stație, la 30 bani, pentru întreg parcursul.

Cumulând liniile Vechii Societăți cu cele ale Noii Societăți, observăm existența a 10 linii de tramvai cu cai:

- Nr. 1. Cimitirul Sf. Vineri — Gara de Nord — Bariera Moșilor. Pornirea se făcea din dreptul cimitirului, străbătea Calea Griviței, Câmpineanu, trecea prin fața casei lui Pake Protopopescu, prin Lipscani și, parcurgând toată Calea Moșilor, se oprea în locul actualului magazin Bucur Obor.
- Nr. 2. Bariera Călărășilor — Piața Victoriei. Pleca din Calea Călărășilor, parcurgea str. C.A. Rosetti și de la Romană ajungea în Piața Victoriei.
- Nr. 3. Piața Victoriei — Bufet. Străbătea șoseaua Aviatorilor, până în dreptul Monumentului, făcea stânga pe str. Ion Mincu, până la întretărirea cu Kiseleff.
- Nr. 4. Piața Sf. Gheorghe — Lânăriei Străbătea str. Decebal, Calea Văcărești, trecea podul V. Alecsandri și ajungea în str. Lânăriei.
- Nr. 5. Piața Sf. Gheorghe — Bariera Dorobanților Străbătea str. Colței, Rosetti și ajungea până în locul unde Șos. Ștefan cel Mare se întretaie cu Calea Dorobanților (la cinematograful Studio).
- Nr. 8. Oppler — Teilor. Pornea din dreptul fabricii de bere Oppler, parcurgea str. Izvor, traversa Bulevardul Elisabeta și, prin Brezoianu, Golescu și Romană, ajungea în str. Teilor, lângă Spitalul Colentina.
- Nr. 9. Bragadiru — Moșilor. Pleca de la Antrepozite, parcurgea toată Calea Rahovei, ajungea pe Smârdan, apoi trecea prin Piața C. A. Rosetti, Romană și de aici până la capătul liniei, în dreptul bisericii Sf. Ion-Moși.

Nr. 10. Piața Victoriei – Cimitirul Bellu. Pleca din Piața Victoriei, trecea prin Piața Matache, ajungea pe Brezoianu. Din Calea Victoriei trecea prin fața Poștei, o lua pe Bulevardul Carol, traversa Dâmbovița și mergea pe șerban-Voda, până la cimitir.

Nr. 11. Antrepozite – Dudești. Pleca de la Antrepozitele Comunale, parcurgea Calea 13 Septembrie, traversa Calea Victoriei, trecând prin fața bisericii Stavropoleos, ieșind în Smârdan. Capătul era la biserica Troița.

Nr. 12. Gara Filaret – Luter. Punctul de plecare era în fața Gării Filaret; străbătea str. 11 iunie, Calea Rahovei, trecea Dâmbovița pe podul din fața Tribunalului, ieșea în Calea Victoriei, intra pe Bulevardul Elisabeta trecând prin fața Cișmigiului. Ajungea în str. D. Golescu, Witing și Plevnei, până la șos. Basarab²¹.

În 1902, Primăria solicita celor două companii concesionare existente un plan cu intervalul de succedare a tramvaielor, pe liniile existente. Din statisticile trimise de concesionari, reiese o medie de maximum 10 minute, în funcție de traseu dar și de Societatea concesionară. Observăm că în cazul vechii societăți, pe linia nr. 5, Dorobanți – Sf. Gheorghe, media era de peste 15 minute și linia nu era foarte lungă. Un traseu într-adevăr lung îl avea tramvaiul cu nr. 12, Filaret – Luter, dar care avea o medie de frecvență de 8 minute. Linia electrică cu nr. 14 înregistra o medie de 7 minute.

Noua Societate făcea aproximativ 270.000 de curse, anual, iar numărul pasagerilor transportați atingea 6 milioane. Linia electrică a deservit 1 milion de călători, dar locul 1 îl ocupa linia Popa Tatu, cu 1,5 milioane. Liniile cele mai solicitate din punct de vedere al curselor făcute erau: Isvor, Rahovei, Popa Tatu (57.000), în timpul verii, maximum-ul înregistrat fiind în perioada iunie-august.

La sfârșit de secol XIX, Bucureștiul avea 46.000 metri liniari de șine pentru tramvai. Personalul care le deservea era compus din 350 de salariați: 90 de conductori; 90 de vizitii; 60 de pavatori; 10 controlori. Se întrebuițau, pe toate liniile, 49 de vagoane și 313 cai.

NOTE

¹ Ulysse de Marsillac, *Ghidul călătorului în București*, București, 1872, p.168.

² George Potra, *Din București de altădată*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 287.

³ Ioachim Botez, *Prin București, odinioară și azi*, Editura Tineretului, 1956, p. 16.

⁴ George Potra, *op. cit.*, p. 287.

⁵ Bogdan Alexandrescu, *Istoricul pavajelor bucureștene*, în „Ghidul călătorului în București”, p. 21.

⁶ Arhivele Statului, Primăria Municipiului București, Serviciul Tehnic, dosar 34/1883, f. 63.

⁷ Ibidem, f. 3.

⁸ Ibidem, f. 16.

⁹ Ibidem, f. 113.

¹⁰ Ibidem, f. 59.

¹¹ Ibidem, f. 53.

¹² Ibidem, f. 43.

¹³ Ibidem, f. 3.

¹⁴ *Buletinul Societății Politehnice București*, noiembrie 1931, vol. II.

¹⁵ Arhivele Statului, Primăria Municipiului București, Serviciul Tehnic, dosar 5 /1891, f. 13.

¹⁶ Ibidem, f. 44.

¹⁷ Ibidem, f. 23.

¹⁸ Ibidem, f. 43.

¹⁹ Ibidem, f. 57.

²⁰ Ibidem, f. 77.

²¹ *Monitorul Comunal al Primăriei București*, nr. 45/1890, p. 526.

De la uliță la stradă. Începuturile urbanizării în orașul Buzău

Marian Tudor

În trecere pe meleagurile noastre sau cu diverse treburi prin spațiul românesc, majoritatea călătorilor stăini constată „lipsa facilităților urbane”⁴¹. Veniți din diverse zone ale Europei, unde începuse un proces de modernizare a orașelor aceștia descriu orașele Țărilor Române ca pe niște târguri mari, cu multe grădini, străzi noroioase, întortocheate și case nealiniat.

Început timid, procesul de înnoire a orașelor noastre va avea o evoluție rapidă, fiind obiectul admirației stăinilor „...în fiecare zi capitala Valahiei se dezbracă de caracterul ei oriental pentru a lua aspectul orașelor din occident”⁴².

Cuvânt nou în literatura de specialitate, urbanismul³, își are originea în preocuparea de a se da orașelor o organizare rațională și, în special, de a se formula principiile și a se asigura mijloacele pentru realizarea unor planuri de sistematizare, adoptate dezvoltării tehnice și nevoilor vieții moderne⁴. Termen complex, urbanismul are ca axiome spațiile libere și cele clădite, regularitatea străzilor precum și serviciile care le întrețin — salubritatea, canalizarea și iluminatul.

În București, putem considera că procesul de modernizare a început în 1826, odată cu pietruirea primei porțiuni dintr-o uliță de către domnitorul Grigorie D. Ghica. Această înnoire va cunoaște pentru București și pentru celelalte orașe două perioade: etapa urbanizării ascunse, disimulate, între 1831-1878 și etapa modernizării active, de la 1878 la 1914⁵.

Etapă urbanizării ascunse se referă la inițiativele legislative din domeniul lucrărilor edilitare, la promotorii acestor reglementări care, din păcate, nu sunt puse în practică din cauza situației politice și economice în care se găseau Țările Române. Promotorii urbanizării în această primă perioadă sunt particulari, statul rezervându-și dreptul de a cere respectarea legislației în vigoare. Etapa modernizării active este perioada în care statul se implică în lucrări ample de urbanism, în crearea unui cadru legislativ și în respectarea acestuia.

Prima etapă a modernizării este caracterizată prin încercări timide de măsuri edilitare. Astfel, în Regulamentele Organice sunt menționate câteva măsuri pentru construirea de locuințe, iar pentru București se prevedea amenajarea râului Dâmbovița, delimitarea suprafeței sale și altele⁶. În 1847 Bucureștiul era împărțit în trei zone numite ocoale. În ceea ce privește condițiile construcțiilor, începând cu 1848 este adoptat „Regulamentul pentru aliniamentul clădirilor”. O importanță mai mare vor avea Legea pentru organizarea Consiliilor Comunale și Legea pentru expropriere pentru cauză de utilitate publică, din 1864.

Cea de-a doua etapă, 1878-1914, este marcată, pentru început, de entuziasmul pe care îl aduce cucerirea Independenței, fapt ce a marcat profund societatea românească. Imitând modelul francez, legile și măsurile luate de baronul Haussmainne la Paris⁷, sunt adoptate două norme de către Consiliul Comunal București, norme care vor avea o importanță deosebită în

evoluția ulterioară a orașelor românești: „Regulamentul pentru construcții și alinieri” și „Regulamentul pentru igienă și salubritate publică”, în 1878⁸. Aceste două norme vor fi reunite în 1881, rămânând în vigoare până în 1925, timp în care au fost aprobate și adaptate la nevoile fiecărui centru urban. Regulamentul a marcat evoluția orașelor pentru o jumătate de secol. În 1894 este aplicată experimental o nouă lege de organizare administrativă pentru București⁹, care ulterior se va întrebuița în unele comune urbane. Folosirea cu severitate a acestor legi a făcut ca în scurt timp capitala țării să-și schimbe înfățișarea, determinându-i pe călătorii străini să-l numească „Micul Paris”¹⁰. Dacă rezultatele utilizării acestor norme în Capitală considerăm că au fost remarcabile, este interesant de urmărit cum s-au aplicat în alte centre urbane.

Buzăul, vechi centru episcopal cu un important rol în comerțul de tranzit, cunoaște în secolul al XIX-lea o dezvoltare economică strâns împletită cu creșterea populației. În anul 1838 populația Buzăului era de 3.598 de locuitori, în 1852 ajunge la 9.027¹¹ locuitori, pentru ca în 1890 să crească la 17.300¹².

Primele măsuri edilitare sunt luate după instituirea Regulamentelor Organice și constau în iluminatul public cu lumânări de seu pe Ulița Mare. În 1837 erau 38 de felinare, în 1843 numărul lor crescând la 50¹³. La 1841 casele încep să fie construite „după reguli orășenești” și să se alinieze străzile. Din 1851, pentru prima dată pe străzile Buzăului apare o căruță cu boi a primăriei pentru transportul gunoaielor¹⁴. În 1859 în oraș se găseau 24 de case cu câte două caturi, 1.477 cu câte un cat și 70 sub pământ.

Inițiativele pentru modernizare continuă și din 1860 când se introduce pentru prima dată iluminatul străzilor cu lămpi de petrol. Localitatea este inclusă în categoria comunelor urbane. Se numerează casele, iar ulițele sunt pavate cu piatră de râu. Din 1877, ulița ia numele de stradă și apar plăci cu numele acestora. Cu toate aceste măsuri, în jur de 1870 starea orașului era jalnică. Continuau să existe cartiere supuse inundațiilor, cu bălți pline de țânțari. Apeductul de pe actualul bulevard Nicolae Bălcescu, plin de mortăciuni și gunoaie, devenise un focar de infecție. Străzi și piețe fără scurgere, aerul poluat din cauza rezidurilor „industriale”. Gunoaie pe străzi și în curți, multe locuințe fără geamuri mobile.

Primele măsuri concrete în a schimba această tristă imagine sunt legate de adoptarea și aplicarea unor măsuri de modernizare, după Regulamentul pentru construcții și alinieri al orașului București, din 1878. Din păcate, în arhive nu s-a descoperit până la această dată un plan de sistematizare sau un regulament local pentru construcții și alinieri. Permisuniile, aprobările pentru diferite construcții particulare, măsurile luate de autoritățile comunale ne vor ajuta în a „reface programul” urbanistic gândit de edilii acelor timpuri.

Modul prin care se puneau în practică aceste norme era foarte simplu: petiționarul venea cu „suplica” la secretariatul Primăriei, de aici era înaintată primarului care își punea avizul pe ea trimițând-o către „Comisarul Interior și Arhitectul șef, care vor lua măsurile legale și vor da răspunsul de este pentru a se da permisiunea”¹⁵.

Comisarul Interior este cel care verifică periodic proprietatea pe care urma să se construiască sau să se producă o lucrare indiferent de natura sa. Arhitectul orașului, șeful Biroului Tehnic din primărie, este cel direct responsabil de toate măsurile edilitare care se pot produce în oraș.

Pe scurt „Regulamentul pentru construcție și alinieri al orașului București din 1878”, adaptat la nevoile comunei Buzău, cuprindea prevederi despre lățimea străzilor care trebuiau să aibă cel puțin 12 metri, dimensiuni mai mici fiind admise numai în cazuri excepționale. Pe baza împărțirii orașului se stabilesc reguli de construcții pentru fiecare zonă. Astfel, pentru ocoalele centrale, proprietarul va prezenta un plan general al construcției și un plan pentru fiecare piesă din clădire. Pentru cartierele periferice nu este nevoie de un plan, ci doar de o descriere detaliată pentru fiecare lucrare în parte care urmează a fi construită.

Modul de construcție este de asemenea foarte bine stipulat în aceste norme. În cartierele centrale nu se pot face construcții decât din cărămidă acoperită cu tablă sau țiglă, căci „în afară

de uși și de ferestre orice altă lemnărie este oprită la fețada clădirii¹⁶. În zonele periferice sunt tolerate construcțiile în paiață, dar respectând linia despărțitoare a vecinilor precum și alinierea. Pentru a preveni incendiile încep să fie oprite construcțiile care au acoperișul din lemn, iar coșurile vor avea o grosime de o jumătate de cărămidă depărtare de orice lemn.

Înălțimea caselor este reglementată de zona în care se construiește, precum și de lărgimea străzilor. În București, pe stradă cu lărgime de până la opt metri, casele vor avea un singur cat cu maximum șase metri înălțime. Pentru străzile de 8-11 metri, casele vor putea avea două etaje, însumând maximum 14 metri. Numai pe străzile de peste 20 de metri lărgime se vor putea tolera 4 nivele cu până la 17 metri înălțime. De asemenea, era interzisă amplasarea în stradă de trotuare, stâlpi sau trepte, precum și construirea vreunei ieșiri în stradă din linia fațadei¹⁷.

Prin articolul 21 „toți agenții comunali și polițiștii sunt obligați a veghea la îndeplinirea întocmai a condițiilor specificate. Ei au dreptul a cere a li se prezenta permisiunea eliberată spre a se asigura de stricta îndeplinire a clauzelor. În caz de a se construi fără bilet de voie, vor opri lucrarea , încheind proces verbal, conform legii, iar în caz de abatere de la condițiile stipulate în bilet sau în regulament vor raporta îndată spre a se constata abaterea la fața locului de către arhitectul șef din oraș¹⁸.

Aceste sunt, pe scurt, unele din prevederile legii care a stat la baza procesului de urbanizare din orașul Buzău, dar și din alte orașe. Pornind de la câteva inițiative particulare, pe baza biletelor de permisiune și a măsurilor luate de arhitectul șef al orașului împreună cu membrii Consiliului Comunal, voi arăta cum s-au aplicat și adaptat la nevoile locale normele edilitare amintite mai sus .

Pentru reconstrucția unei case, precum și pentru împrejmuirea unei proprietăți în Coloarea Neagră¹⁹, pe strada Episcopiei, într-o zonă centrală, arhitectul orașului a dat următoarea permisiune: „Fiindcă D. Petiționar a prezentat înaintea Biroului Tehnic un plan asupra construcției ce voiește a face pe strada Episcopiei și fiindcă lucrările prevăzute în acest plan corespund condițiilor cerute de regula orașănească atât în privința siguranței contra incendiilor, i se poate elibera (biletul) cu următoarele moțiuni:

1. Alinierea despre strada Ilescu va fi întocmai paralelă cu bordurile trotuarului care să respecte lățimea de doi metri;
2. Idem despre strada Episcopiei paralel cu linia stabilită prin împrejuriri și case de peste drum, reprezentându-l în lărgime de 12 metri;
3. Zidăria va fi masivă și învelitoare cu țiglă sau fier iar aranjamentul încăperilor sau al tuturor pieselor clădirilor după plan, mai cu seamă în privința haznălei se va păzi strict cele prevăzute în plan, îngrijind de o bună ventilație prin așezarea unui burlan pe lângă țeava hornului până deasupra învelitoarei;
4. Podul casei va fi pavat cu cărămidă așezată pe lat deasupra unui strat de pământ și așternut cu mortar, asemenea pentru scopul siguranței focului se va tencui zidăria hoanelor chiar de la podul casei²⁰. Această permisiune este un caz fericit, unde solicitantul cunoaște normele edilitare, arhitectul punctând în biletul de voie doar unele date tehnice care probabil nu erau bine precizate în plan.

Altul este răspunsul când un solicitant dorește a-și „construi patru odăi²¹, în apropierea gării, zonă importantă pentru orașul Buzău, unde edilii urbei au în vedere să construiască un bulevard și o piață. Astfel, arhitectul orașului nu poate elibera permisiunea de construcție: „Locul D. Petiționar fiind vis-a-vis de gară și având fațada principală chiar la un viitor bulevard nu poate fi considerat altfel (decât) ca celelalte locuri din strada Elisabeta și din fața platoului. D. Petiționar va fi înștiințat că la asemenea locuri nu este tolerat a se face o lucrare ordinară și numai o clădire sistematică, fie și mică dar bine lucrat și ornat cu șicu! O asemenea casă, mai cu seamă la un colțu... opus (gării), nu se poate lucra fără vreun plan bine calculat căci va ieși o lucrare pocită și proastă. Pentru aceste considerente se va pune în vedere D. Petiționar că este absolut necesar a se face o lucrare sistematică bazată pe un plan examinat pe care va binevoi a-l depune la

Biroul Tehnic⁴²².

Grija membrilor Consiliului Comunal și în special arhitectului pentru a impune, regulile, normele în realizarea clădirilor o vedem și în răspunsul dat unui solicitant care dorește să-și învelească cu scânduri casa sa care însă nu respectă alinierea: „Fiindcă casa (sic!), în chestiune se află (cu) un colț ieșit în aleniarea stradei afară de acesta fiind asemenea această casă un obiect cu urâtă înfățișare, subsemnatul opinează că nu este admisibil o învelitoare din nou cu scândură, astfel va rămâne primăria în rezervă cu dreptul de a cere retragerea casei la linia convenită sau a cere prefacerea casei când va socoti de cuviință⁴²³”.

Într-o zonă apropiată centrului arhitectul va lua o măsură de compromis între o zidărie de cărămidă și o construcție de paiantă, dar cu respectarea normelor împotriva incendiilor și cu fațadă bine finisată. „În cazul dacă se tolerează construcția în paiantă, cu gardul se cere absolut necesar a se lucra peretele cu tencuială dreaptă și drișcuită ca și zidul cu mortar de nisip. Învelitoarea însă cu țiglă system de Marsilie (sic!) sau celor introduse noi în fabrica locală căci pe acea stradă nu este admis nicidecum a se înveli cu scânduri fie chiar înăuntrul curții asemenea se cere obligatoriu ca ridicarea de-mprejurul sobelor ,vetrelor sau hoarnelor să fie masivă de cărămidă și podul casei să fie pavat⁴²⁴”.

În zona centrală a orașului încep să se ridice clădiri cu două etaje. Inițiatorii acestor construcții sunt oameni cu un statut social mai ridicat: negustori meșteșugari, care cunosc normele de construcție, ei adăugând petițiilor și planul viitoarei clădiri. Arhitectul eliberează permisiunea dar cu observația: „ca lucrarea în ceea ce privește soliditatea construcției în detaliu este numai responsabilitatea D. Antreprenor însărcinat cu clădirea (construcția)⁴²⁵”.

La respectarea reglementărilor de construcții contribuie și populația orașului semnalând oficialităților locale toate neregulile.

Astfel un grup de șase orașeni înștiința primăria de nerespectarea regulilor de construcție de către un vecin de-al lor. Oameni întreprinzători, rezidenți într-o zonă centrală a orașului în care pulsează întreaga activitate meșteșugărească, cei șase petiționari sunt conștienți de avantajele pe care le aduc îndeletnicirii lor o stradă cu un spațiu larg pentru circulație, pentru etalarea mărfurilor, unde măsurile de curățenie și de „hygienă publică⁴²⁶”, se pot aplica mai ușor și cu rezultate mai bune.

Cunoscând aceste avantaje ale procesului de urbanizare ei recunosc „foloasele” legii de expropriere pentru cauză de utilitate publică din 20 octombrie 1864, chiar dacă, poate au fost „afecțați” de aceasta norma, apreciind eforturile „Autorității Administrative și Comunale care se silesc... ca străzile să nu fie niciodată încheseuite⁴²⁷”. Voiesc aplicarea legii, „când îi vorba pentru ulițe de comunicațiuni... astfel ca să aibă atât lărgimea suficientă cât și o direcțiune regulată⁴²⁸”.

Cei șase petiționari nu se opresc aici, ei doresc continuarea acestor măsuri de modernizare, astfel ca „toate stradele din acest oraș, cu timpul va avea lărgimea suficientă⁴²⁹”.

Interesant de urmărit sunt și etapele demersului. Depusă la secretariatul primăriei la 17 mai 1878 este înmănată primarului în aceeași zi. Acesta a luat imediat măsuri trimițând o notă poliției prin care le cere ca: „imedia(t) să dispozați propirea... din espusa lucrare⁴³⁰”. Dispoziție dusă la îndeplinire.

Un alt locuitor al orașului văzând că i se încalcă proprietatea de către un vecin printr-o construcție neautorizată se adresează primarului: „văzând că se construește o casă sau magazie, nu știu bine ce poate fi, cu care clădire mi se întunecă lumina casei, apoi mai atacă și proprietatea mea, lăsând scurgerea apei pe bătătura mea și după cât sunt informat numitul face această lucrare fără permisiunea onorabilei Primării și fără a se face vreo aliniere de către domnul arhitect al orașului⁴³¹”. Oficialitățile locale înștiințate despre aceste nereguli vor lua măsurile necesare pentru a împedica abaterile semnalate de petiționar.

Prima parte a urbanizării active este legată de inițiativele particularilor. Distanța mică de Capitală, facilitată și de calea ferată, îi pune în legătură cu realizările și noutățile de aici pe care le adoptă propriilor nevoi și statut social. Oficialitățile locale în primul rând prin Arhitectul

oraşului suprevighează aplicarea și respectarea legii.

De fapt în 1878 Buzăul, ca de altfel și Bucureștiul și alte cente urbane nu au sedii ale principalelor instituții ale statului ale primăriei, poliției, judecătoriei, nu sunt localuri de școli. Mecanismul pornit și exersat de inițiativele particulare va fi desăvârșit de administrația locală. Din 1881 au debutat marile proiecte edilitare, care au avut ca rezultat crearea de mari bulevarde, clădiri pentru instituții și alte facilități urbane.

NOTE

- ¹ Fernard Braudel, *Timpul Lumii*, București, Editura Meridiane, 1989, vol. 2, p.102.
- ² Dana Harhoiu, *Bucureștii, un oraș între orient și occident*, București, Editura Simetria Uniunea Arhitecților din România și Arcud, 1997, p. 58.
- ³ Termenul a fost creat în 1867 de către arhitectul spaniol Cerda, în a sa *Théorie générale de l'urbanisation*, Paris, 1979, apud Jean-Louis Harouel, *Istoria Urbanismului*, București, Editura Meridiane, p.5.
- ⁴ Alfred Cretzulescu, și I.G. Vântu, București, *Urbanismul juridic*, Atelierele Grafice Voievodul Mihail, 1939, Vol. 1, p.VII.
- ⁵ Nicolae Lascu, *Bucarest au XIX-eme siecle et l'urbanisme moderne*, în „București-materiale de istorie și muzeografie“, Nr. 12, 1997, p. 65.
- ⁶ ***, *Regulamentul Organic întrupat cu legiurile din anii 1831, 1832 și 1833 și adăugat la sfârșit cu legiurile de la anul 1834 împărțite pe fiecare an, precum și cu o scară deslușită a materiilor*, Tipărit la pitacul Karkaleki, tipograful curței, București, 1841, p. 594-625.
- ⁷ Georges Duby, sous la direction de, *Histoire de la France urbaine*, Paris, Seuil, 1983, p. 671.
- ⁸ Nicoleta Lascu, *op. cit.* p. 66.
- ⁹ *Ibidem*, p. 66-67.
- ¹⁰ Caselli Domenico, *Cum au fost bucureștii odinioară*, București, Silex, 1994, p. 4.
- ¹¹ Gh. Petcu (coord.), *Municipiul Buzău — Monografie*, Buzău, Editura Alpha, 2000, p. 58.
- ¹² *Marele Dicționar Geografic al României — alcătuit după dicționarele parțiale pe județe*, București, Stabilimentul Grafic, J. Usoceq, 1899, vol. II, p. 121.
- ¹³ Eugen M. Constantinescu, *Buzău — mică enciclopedie*, Buzău, Biblioteca Meosoios, 2000, p. 285.
- ¹⁴ Dimitri Gh. Ionescu, *Istoria oraşului Buzău din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, Editura Litera, 1979, p. 135.
- ¹⁵ Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Buzău (în continuare A.N.R.D.J. Bz.), dosar nr. 4/1878, fila 36.
- ¹⁶ Dimitrie D. Poltineanu, *Codicele Comunale Complete — coprind toate legile comunale și generale decretate de la 1878 până la finele sesiunii corpurilorlegiuitoare din anul 1883*, Bucuresci, Tipografia Modernă Grigorie Luis, 1883, p. 24.
- ¹⁷ *Ibidem*, p. 24-54.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 32.
- ¹⁹ Orașul Buzău era împărțit în patru culori-cartiere: Negru, Roșu, Galben, Albastru.
- ²⁰ A.N.R.D.J. Bz., dosar nr. 4/1878, fila 66, verso.
- ²¹ A.N.R.D.J. Bz., dosar nr. 4/1878, fila91.
- ²² A.N.R.D.J. Bz., dosar nr. 4/1878, fila 91 verso.
- ²³ *Ibidem*, fila, 15 verso.
- ²⁴ *Ibidem*, fila, 88 verso.
- ²⁵ *Ibidem*, fila, 115 verso.
- ²⁶ *Ibidem* fila, 123 verso.
- ²⁷ *Ibidem*.
- ²⁸ *Ibidem*.
- ²⁹ *Ibidem*, fila 124.
- ³⁰ A.N.R.D.J. Bz., dosar nr. 1/1878, fila 218.

Tache Rusescu sau sufletul comerțului cu vorbe – studiu privind reclama bunei dispoziții la sfârșitul secolului al XIX-lea

Marius-Florin Drașovean

Pentru omul de astăzi prins în stresul activităților cotidiene care-l solicită din ce în ce mai mult, timpul liber devine o prioritate mereu amânată și pe deplin consumată atunci când se produce. Atât societatea consumeristă și globalizatoare a începutului de secol XXI, cât și societatea sfârșitului de secol XIX, căreia de abia îi fusese eliberată rețeta consumului și care cultiva individualizarea prin intermediul națiunii, rețin fără rezerve legea fizicii conform căreia viteza reprezintă raportul dintre distanță și timp. Istoria a nuanțat cele trei variabile ale legii enunțate (d, v, t), determinându-le să varieze și mai mult în decursul secolului XX. Dacă astăzi, viteza este mult prea mare și timpul prea scurt, la sfârșitul secolului XIX coordonatele erau inversate: viteza era prea mică și timpul mult prea mare. În urma unui banal calcul matematic observăm că nu doar distanța trebuie revizuită și regândită, ci și activitățile omului, aspect valabil indiferent de perioada pe care am aduce-o în discuție. Chiar dacă astăzi utilizarea noțiunii de timp liber poate fi aplicată și locuitorilor din mediul rural¹, pentru sfârșitul secolului al XIX-lea, noțiunea este una exclusiv citadină.

Patru elemente își aduc aportul la identificarea noțiunii de timp liber la sfârșitul secolului al XIX-lea: memoriile și impresiile celor care au trăit la momentul respectiv², studiile elaborate în decursul timpului privind istoria și viața Bucureștiului de odinioară³, relatăriile călătorilor străini⁴ și reclamele cuprinse în paginile ziarelor⁵. Timpul liber în accepțiunea românească a termenului suferă însă anumite modificări, neputându-se identifica pe deplin cu accepțiunea termenului loisir din epocă⁶, dar nici cu cea de astăzi⁷. Chiar dacă pentru secolul al XIX-lea noțiunea este una exclusiv citadină, în interiorul acestui spațiu ea poate fi aplicată doar elitei. Pentru grupul social amintit timpul liber **nu reprezintă o necesitate**, o posibilitate de a „schimba decorul, aerul și poate chiar impresiile cotidiene”⁸, ci este privit mai degrabă ca **o obligație**, devenind conform opiniei exprimate de Thorstein Veblen⁹ în 1899, un „consum neproductiv de timp”¹⁰. Dar acest consum introduce bogăția simbolică determinată de necesitatea ostentației¹¹, iar de această regulă nu vor scăpa nici chiar cele mai sărace paliere ale societății¹². La șosea se întâlnea „tot Bucureștiul monden și elegant”¹³, venit aici cu „frumoasele birji și strălucitoarele milorduri”¹⁴. De ce șoseaua Kisseleff și de ce lumea bună? O lege nescrisă a timpului oferă răspunsul: „orice persoană care se respectă trebuie să vină cel puțin o dată pe zi, de la ora două la ora patru, în timpul iernii, și de la șapte la zece, în timpul verii”¹⁵. Așadar, o obligație, dar această obligație trebuie înțeleasă ca formă de acceptabilitate și consacrare socială. Pe fondul acestei „obligații” la București „lumea se distrează enorm (s.n.)”¹⁶, capitala oferind „promenade unice”¹⁷.

Această modificare a moravurilor cotidiene trebuie corelată cu faptul că orașul renunțase la obiceiurile sedentare de altădată devenind mult mai dinamic, fapt ușor de sesizat prin numărul

mare de cafenele, braserii, cabarete, restaurante, cofetării, grădini, reprezentații de teatru sau de circ în distribuția cărora erau incluse o serie de celebrități străine, baluri ale unor societăți sau pariuri la hipodrom, altădată necunoscute românului¹⁸. Pe acest fond se modelează **gustul** ca semn distinctiv și simbolic al unei grupări în sândul unei structuri sociale¹⁹.

Distracțiile nu lipsesc din viața Bucureștiului, în cadrul unor spații luxoase, poeți, scriitori, artiști, oameni politici sau intelectuali joacă biliard sau cărți, beau bere, ascultă muzică și discută despre artă, literatură și politică. În dorința lor de a privi, dar și de a fi privite, femeile elegante, cu un devotament neobosit, vin să-și etaleze toaletele splendide. În lunile de vară, aceeași lume „eleganță, mondenă și bogată, pornește spre locuri mai răcoroase în țară sau se împrăștie «în cele patru colțuri ale Europei»²⁰.

Din păcate toate aceste relatări aduc în discuție doar posibilitățile de petrecere a timpului liber al înaltei societăți, eludând timpul liber al celor de categoria a doua²¹. Prezența în paginile ziarelor a nenumăratelor reclame promovând serviciile teraselor și restaurantelor, a reprezentațiilor de circ sau alergărilor de la hipodrom unde erai invitat să-ți petreci timpul liber, confirmă încă o dată faptul că la sfârșitul secolului al XIX-lea, cel puțin în București, exista o intensă viață mondenă. Ca urmare a mutațiilor²² ce se produc doar la periferie mai întâlnim „cârciumi”²³ și „bodegi”²⁴, în zona centrală acestea fiind înlocuite de „birturi”²⁵, „baruri”, „cafenele”²⁶ și „restaurante”²⁷. Restaurantul devine astfel o posibilitate de petrecere a timpului liber. Conform informației preluate din reclame, existau mai multe stabilimente care prin intermediul ofertei, păreau a rivaliza cu succes. Printre restaurantele ale căror proprietari au înțeles să apeleze la reclamă pentru a-și difuza serviciile se numără²⁸: Restaurantul „La Vițele de Aur”²⁹, Grădina Rașca³⁰, Cafe Hugo³¹, Restaurantul și Cafeneaua „Collaro”³², Restaurant „Floreasca”³³, Herastreul Vechiu³⁴, „Cafeneoa și Cârciuma de la Hotel Nemțoaica”³⁵, Grădina „Furnica”³⁶, Birtul P.V. Criticos³⁷, Restaurantul „Bobinca”³⁸, Restaurantul R. Simion³⁹, Restaurant „Vila Rusescu”⁴⁰, Grădina și Restaurantul „Spiridon”⁴¹, „Vila Baicoianu”⁴², Restaurantul V.H. Cosma⁴³, Restaurant „Atena”⁴⁴, Restaurantul I. Georgescu⁴⁵ etc.

În demersul nostru ne vom axa doar pe acele reclame ce promovau serviciile lui Tache Rusescu. Considerentele care ne-au determinat să alegem reclama acestuia sunt multiple⁴⁶. În primul rând pentru faptul că această reclamă apărea doar în paginile „Adeverului” în anul 1892⁴⁷. Cel de-al doilea criteriu vizat este forma de prezentare. Dacă în materie de bijuterii exista Theodor Radivon care propunea un alt mod de a face reclamă și anume prin intermediul catrenelor, în promovarea serviciilor restaurantului său, Tache Rusescu propunea același model. Diferența constă în faptul că mesajul celui din urmă este însoțit permanent de un ton umoristic care „ajută la captarea și menținerea atenției, la crearea și întreținerea dispoziției pozitive față de produsul/serviciul promovat”⁴⁸ și de faptul că, spre deosebire de bijutier, Tache Rusescu își adapta constant reclama realităților timpului său. În aceste condiții, pe lângă serviciile oferite consumatorilor, holera, congresul studenților sau mișcarea Memorandumului devin subiecte pentru promovarea birtului său. De asemenea, reclama suprinde și modalitățile de utilizare a timpului liber în perioada respectivă, restaurantul său fiind adesea invocat de cei ce se află în excursii pe munte, la alergări la hipodrom sau în stabilimentele balneare, tocmai pentru a amplifica ideea unicității serviciilor furnizate de el. Un alt aspect ce se cuvine menționat este cel legat de amplasarea reclamei de fiecare dată aceasta putând fi localizată înaintea rubricii propriu-zise de inserții și reclame.

Pentru început ne vom îndrepta atenția asupra reclamei promovate de Iordache Ionescu deoarece calitatea superioară a serviciilor furnizate de Rusescu este datorată îndelungatei practici efectuate în subordinea acestuia, fapt de altfel recunoscut și menționat de Rusescu într-o serie de reclame. Iodache Ionescu pare a fi un punct de reper pentru mulți care intenționau să pătrundă pe această piață. Reclama promovată de Ionescu este pe cât de simplă, pe atât de concisă, menționându-se doar locația restaurantului („Strada Covaci nr. 3”⁴⁹) și faptul că în cadrul localului se poate audia „musica națională în toate serile”⁵⁰. În restaurant „intrați (...) aplecându-

te, dar mâncarea⁵¹ fiind foarte bună, era lume multă⁵². Pentru cei care asemenea lui Rusescu doreau să se impună pe piață, experiența dobândită ca subordonați ai lui Ionescu se poate constitui în garanția succesului, motiv pentru care acest fapt era frecvent menționat în reclamele promovate. Pentru unul dintre aceștia, cei zece ani de experiență în cadrul restaurantului lui Iordache Ionescu ar putea constitui „destule garanții ca onor. vizitatori”⁵³ să fi fost pe deplin mulțumiți în momentul când apelau la serviciile restaurantului „Grădina Furnica”, aflat în strada Gabroveni, în incinta Hotelului România⁵⁴. Chiar și Dumitru Enescu, cel care va lua în antrepriză Casino Petrovici, își promovează serviciile anunțându-și clientela că îndelungata „practică ce am făcut în afacerile D-lui Iordache N. Ionescu la restaurațiunile D-sale din strada Covaci No. 3 și hotelul Hugues me face a crede că întreprinderea îmi va fi încoronată de succes”⁵⁵.

Pentru a oferi o imagine cât mai exactă a modului în care Rusescu își promova serviciile și pentru a ușura identificarea a ceea ce poate interesa în acest studiu, vom prezenta reclamele pe baza subiectelor ce stau la baza conceperii lor.

LA RUSESCU SAU „GRĂDINA MODEL”⁵⁶

Pentru a se putea impune pe piață, Rusescu era conștient că publicul consumator trebuie să-i cunoască adresa și serviciile promovate. În acest sens, primele sale inserții se vor axa pe difuzarea unor mesaje informaționale credibile privind serviciile furnizate, în vederea formării unor atitudini favorabile acestor servicii. În aceste condiții cititorul „Adeverului” afla la mijlocul anului 1892 că

„În București e o grădină
Frumoasă 'ntocmai ca un rai
De mușterii e veșnic plină
Fiind c'acolo e de trai...
Mănânci ca bimbașa de bine
Și nu te costă mai nimic,
Ai lăutari de prima clasă
Ce cântece frumoase zic...
-Dar unde e astă minune?
Este la doi pași de teatru,
Este grădina lui Rusescu,
În Calea Plevnei numeru patru”⁵⁷.

Astfel, pe lângă faptul că se află aproape de centrul capitalei⁵⁸, restaurantul, un colț rupt din Rai, este frecventat atât datorită mediului ambiant, dar, în egală măsură, și pentru mâncărurile alese și ieftine. Oferta este pe larg prezentată într-o serie de reclame prin intermediul cărora aflăm că Rusescu s-a aflat la un moment dat în serviciile lui Iordache Ionescu:

„Pătlăgele împănate,
Numite inambaldi,
Așa bine preparate
Nicăeri nu vei găsi
Ca la birtul lui Rusescu
Care-a fost și sucursală
Lui Iordache Ionescu
Renunit în Capitală.
-Dar mâncăril-ale l'ante?
Ce cusur au ele iară?
- Au cusur că sunt **gustoase** (s.n.)
Și nu mai găsești spre seară”⁵⁹.

În același stabiliment mai puteai găsi

„Plăcute macmahoane
 Cu Dorna preparate,
 Mâncări **foarte gustoase** (s.n.)
 Cu sosuri minunate.
 Și mititei d'ăi prima
 Invenția lui Iordache⁶⁰.

Dacă mâncărurile realizate după rețetele „inventate” de Iordache sunt gustoase pentru simplul fapt că poartă eticheta acestuia, Rusescu punea la dispoziția clienților săi și alte mâncăruri la fel de „gustoase”⁶¹ și chiar „foarte gustoase”⁶², motiv pentru care era imposibil, ca simplu trecător pe lângă restaurant, „să nu te lingi pe buze”⁶³.

Birtul este de preferat stabilimentelor balneare, serviciile furnizate de acestea fiind replica în oglindă a celor promovate de Rusescu. În aceste condiții se înțelege de ce un „oare cine”⁶⁴ considera că

„De cât la băi să merg
 Să cheltuiesc parale
 Și să mănânc mai prost
 Ca niște pușlamale...
 De cât că cheltuesc
 Pe drum, pe locuință,
 Eu care n'am de loc
 Nici o suferință
 Mai bine la Rusescu,
 Lângă Hotel de Franța,
 Me duce de ospetez
 Seara și dimineața...”⁶⁵.

După cum se poate observa, acel loc numit „acasă” unde găsești de regulă mâncarea cea mai bună are corespondent în sfera publică birtul lui Rusescu. De aceea amicul Ionescu întrebând fiind unde se duce răspunde:

„ - Me duc să dejuniez acum
 La birtul lui Rusescu
 Căci este birtul cel mai bun
 Și cel mai căutat;
 Lângă Hotel de Franța
 De vale așezat...
 Găsești mâncări gătite fin
 Nemțește, românește;
 Și-ori ce legumă este întâi
 Aicea se găsește...
 Serviciul este minunat,
 Și de dorit nu lasă,
 Mănânci mai bine, să me crezi,
Mai bine ca acasă (s.n.)⁶⁶.

Dacă la Rusescu te simți **mai bine**, atmosfera generată de spațiul numit generic **acasă** trece automat în plan secund, explicându-se astfel de ce birtul este locul de unde pleci (menționarea micului dejun) și unde te întorci (menționarea cinei).

După cum se observă, Tache Rusescu se detașează de emulii săi prin „cântecile noi”⁶⁷ pe care „nici Ghebauer nu le are”⁶⁸, explicându-se astfel de ce grădina este mereu plină, de ce buna dispoziție predomină în rândul clientelei și de ce lăutarul Tache a devenit vestit. Mediul ambiant plăcut este întreținut și de alți „lăutari de prima clasă”⁶⁹ care, asemenea lui Rusescu, „cântece frumoase zic”⁷⁰. Pentru că în perioada avută în discuție igiena publică și cea privată erau adesea

printre principalele teme de discuții ale ziarelor, Rusescu se recomandă ca având și un „birt igienic”⁷¹, conform standardelor prescrise de doctorul Babeș⁷². În aceste condiții clientela nu poate fi decât una de primul rang, formată din studenți, „medici mulți și profesori”⁷³, „lume de afară”⁷⁴ și „mai cu seamă ofițerime”⁷⁵. Dacă și acești oameni cu școală, nicidecum ignoranți cu produsele pe care le consumă și care nu se lasă ușor manevrați de aparențe au ales acest birt în dauna altora, garantând astfel prin prezența lor calitatea serviciilor, de ce nu ar face aceeași alegere și ignoratul, credulul?

MIȘCAREA MEMORANDUMULUI

Atât evenimentele care preced, cât și urmările Mișcării Memorandumului sunt prezentate cu multă acribie în periodicele timpului, în cadrul acestora apărând articole ce menționează conflictele existente între unguri și români la sfârșitul secolului al XIX-lea în Transilvania⁷⁶. Acestui eveniment Rusescu îi dedică două inserții, care dacă nu ar menționa cântecele inserții prezentând calitatea serviciilor furnizate în birt. Ambele inserții se încheie însă cu menționarea cântecului-marș „Deșteaptă-te Române!” ce putea fi audiat doar la ore târzii din noapte. Se considera probabil că simpla intonare a acestui marș reprezintă o formă de solidarizare cu acțiunile românilor din Transilvania. Analiza textului acestor inserții vine să confirme acest fapt, putându-se sesiza, bucuria și plăcerea conferită clienților de audierea acestui marș:

„Și’ți cântă lăutarii...

S’ascuți zeu, până mâine(s.n.)...

- Ce cântă?

- Cântă marșul:

«Deșteaptă-te Române!»⁷⁷,

dar și interesul manifestat pentru acesta:

„Mulți ce vin de vreme

Până târziu rămâne(s.n.),

Ca să asculte marșul:

«Deșteaptă-te Române!»⁷⁸.

Cea de-a doua inserție, care menționează și cântecul „Dulcea Bucovina”, conferă muzicii răspunderea pentru faptul că birtul este mereu plin:

„Grădina lui Rusescu

E’n tot-d’auna plină

Căci lăutarii cântă”⁷⁹,

eludând complet calitatea serviciilor culinare oferite în cadrul birtului.

HOLERA

În condițiile în care pe prima pagină a ziarului „Adeverul” apăreau constant articole cu titlul „Holera” ce prezentau evoluția epidemiei de la Sankt Petersburg la New York, Rusescu abordează și această problemă în inserțiile sale. Grija manifestată de Rusescu față de posibilele urmări ale acestei epidemii are mai degrabă o tentă comercială, el păstrând același ton umoristic în prezentarea serviciilor sale. Nu era însă singurul care trata holera într-o asemenea manieră⁸⁰.

La sfârșitul lunii august 1892, titlurile unor inserții, cum ar fi „În vederea holerei”⁸¹, „La Rusescu”⁸², „O carantină plăcută”⁸³ sau „Consiliu”⁸⁴, prezintă singurul remediu posibil în tratarea acestei epidemii: vizita la birtul lui Tache Rusescu. Vizita devine îndreptățită din moment ce o serie de doctori, personaje în cadrul unor dialoguri fictive, o recomandă:

„Clientul: - Doctore, ce să fac eu să nu îmi pese de holeră?

Doctorul: - Citește instrucțiunile consiliului sanitar.

Clientul: - Le-am citit. Acolo spune că trebuie să mănânc bine. Unde ași putea să fac lucru

ăsta?

Doctorul: - Ce prost ești. Mănâncă la birtul lui Rusescu care e recunoscut ca cel mai bun⁴⁸⁵.

Ulterior asemenea doctori primesc și un nume, cum este în cazul doctorului Sică. Dacă dialogul prezentat mai sus era ceva mai intim, între un anumit doctor și un anumit pacient, dar în cadrul căruia oricine se putea regăsi în ipostaza clientului, de data aceasta îndemnul este adresat tuturor:

„**Voi** (s.n.) ce țineți la sănătate,
Pe când holera **ne** (s.n.) constrânge,
Mâncați la birtul lui Rusescu
Și n'o s'aveți de ceve plânge⁴⁸⁶.

Nu doar „medicii“ se întrec în a recomanda birtul, ci și mușterii și „mâncăcioșii“ care-și petrec constant timpul în acest birt. Conform relatărilor unui martor:

„De holeră speriat,
Un mușteriu se duse
Tocmai la birtul lui Rusescu
La masă chiar se puse
Dar după ce mănă puțin,
Sorbind și un pahar⁸⁷,
Strigă: Holeră, poți veni,
De tine n'am habar!⁴⁸⁸.

Mărturiile lor, în condițiile în care „vorbesc“ pe înțelesul potențialilor consumatori, devin astfel mai credibile, pentru simplul fapt că ei au testat produsele. Dacă ei au reușit, de ce nu ar reuși și ceilalți? Și de ce nu ar reuși aplicând același procedeu? Mai mult, în condițiile unei puternice difuziuni a epidemiei ar fi de dorit ca izolarea preventivă a celor care au intrat în contact cu un mediu contagios să se producă tot la Rusescu în birt. „Un mâncăcios⁴⁸⁹ era ferm convins că:

„Dac'ar fi pentru holeră
Să me ție'n carantină,
Aș voi numai'ntr'o parte
La Rusescu în grădină⁴⁹⁰.

Așadar, birtul nu este doar unul ieftin, cu muzică bună și mâncăruri alese, ci și sigur în condițiile în care nici măcar o epidemie de talia holerei nu putea aduce atingere celor care se aflau în interiorul acestuia.

SFATURILE MEDIUCLUI

Nu numai în materie de holeră, ci și în probleme legate de dietă sau igienă, sfaturile medicului erau prezente în insertiile lui Rusescu. Un anume doctor X recomanda celui care își dorea:

„Răcoare ca la munte
Ca la **Rucăr sau Predeal?**
Și mâncări cum nu se află
Nici la munte nici la deal
Vrei stomacul să ți'l vindeci
Să fii roșu și frumos?
Să ai bune dispoziții,
Să umbli trei poști pe jos?
Du-te zilnic de mănâncă,
Și ți arată **eleganța**
La terasa lui Rusescu,
Știi, lângă Hotel de Franța⁴⁹¹.

Insertia aduce în discuție o serie de aspecte asupra cărora se cuvine să ne îndreptăm atenția. Apare din nou ideea petrecerii timpului liber într-un alt spațiu, departe de stresul cotidian, mai exact la Rucăr sau Predeal. Chiar dacă insertia este publicată la sfârșitul lunii iunie⁹², ea nu promovează aceste spații, dimpotrivă, oferă alternativa. Pentru cei care nu au pășit în aceste locuri, dar și pentru nostalgicii acestora, birtul lui Rusescu devine spațiul ideal. Iar într-un spațiu ideal mâncarea nu poate fi decât foarte bună, așa cum nu se găsește „nici la munte nici la deal”⁹³, ci doar la câmpie, fiind astfel avertizat că te afli totuși în București, în ciuda atmosferei din local. Și pentru că ești în București, problema acceptabilității sociale revine prin posibilitatea etalării luxului și a eleganței în acest cadru select, determinat atât de calitatea serviciilor pomovate, dar și de amplasarea acestuia în imediata apropiere a Hotelului Franța.

Un dialog asemănător îl regăsim și într-o altă insertie⁹⁴ care prezintă în formă concretă rezultatele unui asemenea tratament. Un tânăr, „din fire prea anemic”⁹⁵, „dășirat și slab”⁹⁶, în urma respectării indicațiilor medicului de a se hrăni „numai la birtul lui Rusescu”⁹⁷, a dobândit o constituție robustă, motiv pentru care „nu’ncape nici pe ușă...”⁹⁸.

CONGRESUL STUDENȚILOR

La începutul lunii septembrie a anului 1892 urma să se desfășoare la Roman un Congres al studenților. În perioada 8-11 septembrie apar constant articole („Congresul de la Roman”⁹⁹, „Congesul Studenților”¹⁰⁰ etc.) prezentând evoluția dezbaterilor acestei întruniri¹⁰¹. Anticipând evenimentul, Rusescu îi dedică două insertii în intervalul 5-6 septembrie. În cadrul acestora îi regăsim pe studenți în postura de beneficiari ai serviciilor lui Rusescu:

„Duc cu ei pentru mâncare,
Într’un geamantan înfipt,
Un pachet de la Rusescu
C’un pui de găină fript...”¹⁰².

Calitatea serviciilor furnizate de Rusescu este garantată de această dată de cei care nu vor lua parte la eveniment, dar care susțin acest demers tocmai pentru că:

„De astă dată
Va fi fericite de studenți...”¹⁰³.

În condițiile în care, după cum am văzut, în birtul lui Rusescu „vine studențime”¹⁰⁴, era de așteptat ca acesta să susțină deplasarea acestora la Congres. Mesajul ce răzbate din aceste insertii este simplu: nu circulă numai ideile, circulă și mâncarea, și nu orice fel de mâncare ci aceea preparată în birtul lui Rusescu.

CE SPUN UNII — ROMÂNII, CE SPUN ALȚII — STRĂINI

Simbolurile naționale¹⁰⁵ sunt și ele pe deplin utilizate de Rusescu în elaborarea unor insertii. Acestea au menirea de a crea impresia că o dată intrat în birt fiecare posibil consumator se poate identifica cu națiunea a căreia îi aparține, națiunea putând fi comunicată și/sau vizualizată prin intermediul mâncărilor, băuturii, muzicii etc.

Într-una dintre aceste insertii, statuia lui Mihai Viteazul de „pe Bulevard”¹⁰⁶ devine element de identificare pentru consumatorii români, dar și element publicitar pentru Rusescu. Trecând peste faptul că poziționarea statuii face ca voievodul să indice o cu totul altă direcție decât aceea a birtului, gestică lui Mihai Viteazul este reinterpretată pentru a servi scopurilor sale comerciale:

„- Ce arată ăi Mihai Viteazu
Cu spada lui în mână?
- Arată birtul lui Rusescu
La nația Română!...”¹⁰⁷.

Lipsa celui alt perceput mereu diferit nu este deloc întâmplătoare și se datorează unui motiv cât se poate de logic: numai românul se poate identifica cu Mihai Viteazul.

Călătorii străini sunt o altă categorie de indivizi prezenți în reclamele lui Rusescu. Impresiile acestora, în urma degustării produselor comercializate în birt, sunt deosebit de relevante. Indiferent de etnia, naționalitatea sau confesiunea lor, aceștia par a se întrece în a promova serviciile cârciumarului nostru. Alteritatea în materie de comerț și profit se poate dovedi o acțiune ineficientă sub aspect economic, fapt de altfel cunoscut de Rusescu din moment ce în elaborarea acestor inserții preferă pentru referirile la adresa celui alt o ușoară tentă ironică, susținută de rima care nuanțează în primul rând diferențele de limbaj. În ciuda acestui debușeu, alteritatea rămâne însă parte componentă în structura inserțiilor fiind adaptată scopurilor comerciale.

Una dintre inserții, singura de altfel de acest gen, prezintă impresiile unui neamț, ale unui grec și ale unui român, fiind și singura publicată de trei ori la rând cu titlul „Plebiscit”:

„Eu într’o zi am întrebat
P’un neamț, P’un grec și P’un român
Să’mi spue mie adevărat:
Care e birtul cel mai bun
Neamțul response: Eu știu unul
Ce face șnițel bun – me mir!
Este gasthaus la Rusescu
În Plevnastrasse, numer fir...
Și eu cunosc response grecul,
Pe care’l îneca obida
Un birtu unde am mâncato
Cum n’am mâncat niți la Patrída
Țe șarmaluțe, țe pilafuri
Țe scordolele adelfe!
Țe patlagele împănate,
Țe baclavale, țe cafe!
La birtu asta io manîncu
În timpo verei, timpo ernei,
Sinto amic cu Kir Rusescu,
La tesaris, în strada Plevnei.
Rumânu zise: fleici mai bune
Ca la birtu-ăsta n’am găsit
Și ce potroace minunate!
Și ce mîncări! S’a isprăvit(s.n.)¹⁰⁸.

După cum se poate observa fiecare personaj își construiește argumentația pornind fie de la bucătăria națională, fie de la propriile gusturi. Însă toate aceste argumentații concură la crearea unei imagini favorabile lui Rusescu. În inserțiile care-l prezintă pe celălalt este reluată ideea aceluși loc numit „acasă”, de data aceasta prin „acasă” înțelegându-se patria, națiunea. Germanul se miră de calitatea șnițelului produs în România, iar grecul constată că asemenea mâncare n-a „mâncat niți la Patrída”¹⁰⁹. Interesant de asemenea este modul în care mesajul este construit în cadrul inserției: germanul este cel care indică locația, grecul prezintă oferta lui Rusescu, pentru ca românul să fie cel care dă verdictul la întrebarea lansată în prima parte a inserției: „și ce mîncări! S’a isprăvit”¹¹⁰.

În galeria personajelor care beneficiază de serviciile lui Rusescu, pe lângă greci, români sau germani, îi întâlnim și pe ruși, unguri. Reclamele care au ca actori principali pe cei din urmă evidențiază prioritățile care au stat la baza alegerii acestui birt. În ceea ce îl privește pe rus, raționamentul este simplu, dar vizibil marcat de alteritate: mîncă la Rusescu din „simpatie”¹¹¹, dar mai ales că „după nume pare Rus”¹¹². Același raționament, dar ceva mai nuanțat, este valabil și în prezentarea unгурului. Chiar dacă acesta renunță la serviciile unui co-național:

„Nu mai mergem
La birte ungurescu”¹¹³,
este suficient de precaut având grijă să-i confere lui Rusescu atributele unui ungar:
„Și ioțocat îi zicem
Lui baratom Rusescu...”¹¹⁴.

Spre deosebire de aceștia, germanului, căruia i se mai acordă statutul de personaj principal într-o serie de alte reclame, nu i se mai cere să comunice națiunea germană, ci doar să o vizualizeze pentru a o refuza. El este chemat să refuze locațiile în care și-ar putea întâlnii prietenii germani:

„Nu me duc nici la bierhaus,
Nu mai merg nici la popici”¹¹⁵,
simbolurile bucătăriei germane:
„Nu vreau să’mi dați atunci
Ca să mai prinz putere
Nici crenvirși cu hrean,
Nici halbă cu bere”¹¹⁶,

iar un „O du lieber Augustin!”¹¹⁷ cântat cu **lăutarii**(s.n.) este de preferat unui „obiribiraus”¹¹⁸ cântat cu co-naționalii. Mâncarea și vinul înlocuiesc așadar jocul de popici și berea, tocmai pentru că serviciile furnizate la Rusescu sunt caracterizate de promptitudine:

„La Rusescu’n birt
Îți frige puu’ntr’un minut”¹¹⁹,

nefiind nevoie să ți se strige „Gleich mereu”¹²⁰ deoarece „băieții’s spirt”¹²¹. Mesajul transmis prin intermediul inserțiilor care-l au pe german ca personaj central este simplu, putând fi rezumat în câteva cuvinte: la Rusescu găsești muzică, mâncare, servicii etc. **mai ceva** ca la germani!

Englezul este chemat și el să se pronunțe asupra calității serviciilor furnizate în birt. Punctând unicitatea localului prin afirmația

„Că’n Capitală e
O singură grădină”¹²²,

putem crede că este pe deplin mulțumit de servicii din moment ce:

„D’ar putea, cu el
Ar duce-o la Englezi”¹²³.

Nu numai englezii și-ar dori o sucursală a birtului lui Rusescu, ci și „comitetul Executiv din Chicago”¹²⁴ care a adresat o invitație proprietarului pentru a deschide un asemenea local pe teritoriu american. Din păcate nu știm care au fost acțiunile practice „întreprinse” de Rusescu în condițiile în care a „respuns că va aviza”¹²⁵ o asemenea cerere. Cert este că ulterior, această chestiune nu a mai fost adusă în discuție în vreo altă inserție.

„RABINUL” TACHE

Inseșiile comandate având ca personaj principal evreul prezintă o particularitate aparte. Una dintre acestea, cu implicații puternice în ceea ce privește postul, reinterpretează vorbele Rabinului, practicând mesajul de influențare în defavoarea celui informațional: „Sâmbăta ce vine e zi de post pentru Israeliti; un rabin le-a predicat că pot mânca în acea zi la birtul lui Rusescu, căci, a zis predicatorul, poți mânca toată ziua și seara par’că n’ai mâncat nimic – așa de bune sunt mâncările”¹²⁶. Nu putem ști care a fost reacția comunității evreiești la acest gen de reclame, dar bazându-ne pe faptul că, din principiu, comunitatea mozaică este una care respectă cu multă acribie preceptele impuse de credință, acest gen de inserții nu vor fi creat decât indignare în rândurile acestora. Incert rămâne însă și un alt aspect, acela că:

„După post, israeliții
Au pornit **cu toți**(s.n.) pe drum

Să mănânce la Rusescu

Și mănâncă și acum(s.n.)⁴¹²⁷.

Cu toate acestea, Rusescu pare să fi fost apreciat de comunitatea evreiască din moment ce „a primit cărțile de vizită cu felicitări a peste două sute israeliți pentru că gătește cușer”⁴¹²⁸.

DEPARTE DE BIRT, DAR CU GÂNDUL LA EL

Cei ce se aflau departe de birt, par să-i resimtă din greu lipsa din moment ce tonul care răzbate din acest gen de inserții este unul încărcat de regret și neputință, impresiile de călătorie relevând faptul că un birt ca cel al lui Rusescu este unic prin calitatea serviciilor oferite. Două inserții a căror acțiune se petrece în același decor:

„Frumos e la Sinaia,
Unde am fost ăst an,
Răcoare, brazi și aer
Și verful Caraiman”⁴¹²⁹

și

„Eram pe munte la Sinaia,
Pe verful Caraiman”⁴¹³⁰,

prezintă două atitudini distincte determinate de lipsa unor asemenea servicii. Dacă unii se limitează doar la a constata lipsa acestora:

„Unde-i grădina lui Rusescu
Cu vin, cu mititei?”⁴¹³¹,

ceilalți trec la fapte:

„D’aceia am plecat...
Și’n strada Plevnii iute,
Pe fugă eu m’am dus;
Pe bere și mâncare
În grabă m’am și pus”⁴¹³².

INVAZIA BIRTULUI

La un moment dat Rusescu își modifică stilul în care își promovează reclamele, prezentându-le sub forma unor telegrame, tonul umoristic păstrându-se însă. Printr-o asemenea telegramă lui Tache Rusescu i se aducea la cunoștință de către Tasache Mizileanu din Mizil că venea în Capitală cu familie numeroasă: „Eu, nevasta, bunica, soacrămea, opt copii, paisprezece nepoți, cinci veri, doi unchi, șase verișoare, nouă cumnați, zece fini, trei gineri, doi cuscri, opt cumetrii”⁴¹³³. Nu ne putem pronunța dacă a rezolvat sau nu problema cazării unui grup atât de numeros în Capitală, cert este că principala grijă a acestuia este mâncarea din moment ce adresează lui Rusescu întrebarea: „Ai mâncare destulă ca să ne dai?”⁴¹³⁴. Răspunsul la această telegramă, pe care îl regăsim sub textul acesteia, denotă faptul că Rusescu nu numai că a prevăzut, dar este și obișnuit cu asemenea situații: „Ba bine că nu! Puteți veni tot orașul. Mâncări și beuturi berechet”⁴¹³⁵. Putând face față unor asemenea „invazii” nu e de mirare că într-o altă reclamă proprietarul birtului nostru era convins că:

„Dac’ar năvăli o dată
Din Buzeu și din Ploești,
Din Craiova, Iași, Brăila,
Călători în București
Și-ar veni și cu o sete
Și o foame foarte mare”⁴¹³⁶,

numai el:

„Să’i hrănească e în stare”⁴¹³⁷.

ALERGĂRILE ÎN CAPITALĂ

Alergările de la hipodrom devin și ele subiect în inserții, modificându-li-se însă sensul. În inserțiile comandate de Rusescu aceste alergări duminicale sunt concurate de un alt gen de alergări deoarece „o sumă de consumatori s'au hotărât să facă o alergare la birtul lui Rusescu”¹³⁸. Motivul unei asemenea escapade este unul cât se poate de simplu și de pragmatic: cel „care va ajunge cel dintâiu va mânca mai curend și bine”¹³⁹.

APUSUL COMERȚULUI CU VORBE

Un anume domn Mihalache care semnează una dintre reclamele de la sfârșitul lui septembrie 1892, anticipează prin tonul melancolic din prima parte a inserției:

„Toamna vine, vântul bate

Vara pleacă și ne lasă”¹⁴⁰,

sistarea tipăririi acestor inserții în paginile „Adeverului”. Chiar dacă:

„Acu'i vremea de petreceri

La Rusescu, sub terasă...”¹⁴¹,

din păcate, de la începutul lunii octombrie a anului 1892, acest gen de reclame nu mai apare în paginile „Adeverului”. Ipotezele ce se conturează sunt numeroase¹⁴², cert fiind doar faptul că reclama având titlul „La Rusescu”¹⁴³, după ce va apărea de două ori consecutiv va consfinți sfârșitul demersului publicitar al lui Rusescu.

Reclamele sunt doar componente, este drept foarte importante, ale unui ansamblu mult mai cuprinzător, prezent în viața fiecăruia de zi cu zi, reprezentat de societatea de consum. În aceste condiții, scopul imediat al reclamei este acela de a atrage atenția consumatorului asupra unui produs sau serviciu, dorind influențarea lui în vederea procurării și utilizării acestuia. Pentru a fi percepută, reclama trebuie să se distingă în masa crescândă de publicitate cu care este confruntată populația, deci să contrasteze, să surprindă prin conținut și formă. Probabil că Tache Rusescu era conștient de aceste lucruri în momentul în care a comandat prima inserție. Fiind doar un mic comerciant induce inserției efect printr-o serie de avantaje vizibile, iar „dac'o fi știrea-adeverată”¹⁴⁴ este birtul **cel mai bun**, cu **cea mai** gustoasă mâncare, **cel mai** ieftin, lângă **Hotel de Franța** etc. Nu numai românii, dar și străinii (ceilalți) sunt chemați să garanteze calitatea serviciilor furnizate în birt. Alteritatea este investită cu alte valențe, în acest caz fiind folosită în scopuri comerciale. De data aceasta este nevoie de evreu sau de grec, selecția și proiectul de respingere fiind înlocuite de acceptarea celuilalt așa cum este doar pentru a conferi unicitatea lui Rusescu în breaslă. Rima inserțiilor lui Rusescu ar putea fi catalogată ca fiind una ieftină, însă, după cum s-a putut observa cuvintele nu sunt inserate întâmplător, fiecare contribuind la transmiterea unui anumit mesaj. Chiar dacă zilnic modifică textura inserției, setul de cuvinte de la bază este același (birt, Rusescu, Hotel de Franța, calea Plevnei etc.), abilitatea sa constând în a crea zilnic o altă poveste. Astfel, birt, terasă sau grădină, la Rusescu pot fi satisfăcute orice gusturi în materie de gastronomie sau muzică, el reușind să difuzeze acest mesaj către publicul-țintă explicându-i cum și în ce măsură serviciile furnizate de el pot oferi și satisface anumite dorințe, gusturi, nevoi sau aspirații.

NOTE

¹ În funcție de segmentul de vârstă dar și de diviziunea sexuală, timpul liber poate fi consumat de locuitorii spațiului rural în fața televizorului, în cadrul discotecii din localitate, în fața unei sticle de bere alături de câțiva amici sau chiar în fața porții, la stradă.

² Dintre lucrările de referință amintim aici, fără pretenția exhaustivității: D. Caselli, *Cum au fost Bucureștii odinioară*, București, Editura Silex, 1994; C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, 4 vol., București, Editura ziarului „Univer-

sul”, 1927-1932; D.R. Rosetti, *Trotuarul Bucureștiului*, București, Editura Librăriei Carol Müller, 1896; Gheorghe Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, București, 1899; Ion P. Licherdopol, *Bucureștii*, București, 1889 etc.

³ Nici în acest caz, enumerarea noastră nu are pretenția exhaustivității: Mircea Constantinescu, *Cum îndemul Bucureștii petreceau*, București, Editura Albatros; Nicolae Iorga, *Cum au fost și cu trebuie să fie Bucureștii*, Vălenii de Munte, 1932; Idem, *Istoria Bucureștilor. Ediția*

municipiului București, București, 1939; Moisil Constatin, *Bucureștii vechi. Schiță istorică și urbanistică*, București, 1932; N.I. Popescu-Lumina, *Bucureștii din trecut și de astăzi*, București, Editura Universul, 1935; Henri Stahl, *Bucureștii ce se duc. Cu 175 ilustrații originale de altă dată*, București, 1935; Constatin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București, 1966; Victor Biliurescu, *București și bucureșteni de ieri și de azi*, București, 1945 etc.

⁴ A se vedea în acest sens: Ulysse de Marsillac, *Bucureștii în veacul al XIX-lea*, București, Editura Meridiane, 1999; George Potra, *Bucureștii văzuți de călători străini (sec. XVI-XIX)*, București, Editura Academiei Române, 1992 (atenția ne-a fost reținută de relatările următorilor călători: Jean Lovedo – „unul dintre ultimii străini” care a vizitat Bucureștiul la sfârșitul secolului al XIX-lea (p. 260-265), artileristul suedez Roos – a vizitat România în două rânduri, în 1883 și 1885, publicându-și ulterior memoriile de călătorie sub pseudonimul Topchi. „Introdus în cercurile înaltei societăți, fiind prezentat suveranului și frecventând elita bucureșteană, ofițerul suedez a avut prilejul de a intra în contact și a cunoaște protipendata mondenă și politică, schițând în cartea sa portretele multora dintre figurile marcante ale vremii” (p. 250-255) și Roberto Fava – în calitate sa de ziarist a participat la procesul memorandiștilor de la Cluj, redactând zilnic rapoarte ziarului care l-a delegat (p. 255-260).

⁵ A se vedea în acest sens „Universul”, „Adeverul”, „Epoca”, „Constituționalul” etc. În elaborarea studiului nostru ne vom axa însă atenția pe „Adeverul” anului 1892.

⁶ *Loisir-ul este considerat un „moment de libertate, răgaz // adv. a loisir, după poftă, îndelete”* (Mariu Șăineanu, *Dicționar Franceso-Român*, Craiova, Institutul de editură Ralian și Ignat Samitea, 1897, p. 407); dacă urmărim explicarea termenului „îndelete (pe-)” în alte dicționare observăm că el ne re-aduce la termenul „loisir” enunțat mai sus: „a l'aise, comnodement, a loisir, sans se presser, a son temps” (Frederic Dame, *Nouveau Dictionnaire Roumain-Français*, Bucarest, Libraires-editeurs SOCEC, 1905, p. 273.); de asemenea, presupune libertatea de a dispune de propriul timp; timp acordat pentru a face ceva; timp disponibil pe lângă alte ocupații ordinare; a te ocupa de lucruri mărunte sau de lucruri care nu te privesc (Paul Auge (coord.), *LaRousse du XXe Siecle*, tom IV, Paris, Librairie LaRousse, 1931, p. 504).

⁷ Astăzi, loisirul este privit ca acel timp de care cineva poate să dispună după bunul plac în afara ocupațiilor ordinare; termenul înglobează și distracțiile din timpul liber (*Le Petit Larousse*, Paris, Larousse, 2004, p. 604).

⁸ Mircea Constantinescu, *op. cit.*, București, Editura Albatros, p. 190.

⁹ Thorstein Veblen, *The theory of leisure class*, Paris, Gallimard, 1970.

¹⁰ Apud Roselyne Dartevelle, *Methodologie des loisirs; aspects multidisciplinaires*, Bruxelles, Presses Universitaires de Bruxelles, p. 29.

¹¹ *Ibidem*, p. 29.

¹² *Ibidem*, p. 30.

¹³ George Potra, *op. cit.*, p. 264.

¹⁴ *Ibidem*, p. 264.

¹⁵ Ulysse de Marsillac, *op. cit.*, p. 150.

¹⁶ *Ibidem*, p. 254.

¹⁷ *Ibidem*, p. 261.

¹⁸ Timpul liber cunoaște multe forme: „prezență cu pariri la hipodrom, audiție la Ateneu sau preumblare agre-

mentată cu conversație subțirică, participare la vernisaj sau deconectare prin vilegiatură, bal masche sau circărie, exuberanță de varieteu sau de fotoliu teatral, ifose și spiritualitate de cafenea sau amor subtilizat de șlagărul preferat și țâșnit aerian din discurile gramofonului,” (Mircea Constantinescu, *op. cit.*, p. 8).

¹⁹ Roselyne Dartevelle, *op. cit.*, p. 115.

²⁰ George Potra, *op. cit.*, p. 264.

²¹ Chiar dacă acest subiect este adus în discuție în multe lucrări, el este tratat superficial și numai pentru a demonstra că posibilități de distracție erau și pentru cei mai puțin avuți (ex: „Cine rămânea în București se mulțumea cu grădinile Stavri și Rașca dacă era din **lumea bună** (s.n.), sau cu Giaferul, Grădina cu cai, Leul și Cârnatul, dacă era de **a doua mână** (s.n.)” (C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. I, București, Editura Eminescu, 1987, p. 71.).

²² Pentru că în cadrul prezentului articol vom opera cu termeni cum ar fi „birt”, „cârciumă”, „terasă”, „restaurant” etc. se cuvine o scurtă prezentare a lor așa cum i-am putut identifica în dicționarele epocii. După cum se va observa nu există o delimitare strictă, clară între termeni, ei fiind interșanjabili (a se vedea notele 22, 23, 24 și 25).

²³ Cârciama este acel „local (popular, de obicei în sate și în mahalalele orașelor) în care se bea (și se vinde cu amănuntul) vin, țuică și alte băuturi spirtoase, și în care adesea se află spre consumare sau vânzare și alte mărfuri (cf. prăvălie) și unde une-ori se poate și mânca (cf. birt, ospătărie), mai rar și mânea (cf. han, fâgădău)” (*Dicționarul Limbii Române întocmit și publicat după îndemnul și cheltuiala Maiestății Sale Regelui Carol I – citat în continuare: Dicționarul Carol I –*, tomul I, partea a II-a, București, Tipografia ziarului „Universul”, 1940, p. 135-136.); Diaconovich nu face distincția între cârciumă sau birt, considerându-le pe ambele ca „localul în care se vend beuturi spirtoase și eventual și de ale mâncării” (C. Diaconovich, *Enciclopedia Română*, vol. I, Sibiu, Editura și tiparul lui W. Krafft, 1898, p. 724); pentru cârciumă o altă accepțiune este cea de tavernă (Henry L. Lollit, *Dictionar englez-român*, vol.II, Bucuresci, Tipografia Gutenberg, 1898, p. 597-598).

²⁴ „Pivniță de vin, ospetărie” (C. Diaconovich, *op. cit.*, p. 513).

²⁵ Frederic Dame face distincția între birt ca restaurant și birt ca loc depravat – birt prost, gargote (Frederic Dame, *op. cit.*, p. 71), cel din urmă termen definind astfel fâgădăul, cârciuma în care se mănâncă prost (Mariu Șăineanu, *op. cit.*, p. 327.); alte accepțiuni ale birtului sunt acelea de restaurant, auberge, hotellerie sau chiar ospătărie, cu mențiunea că termenul ospătărie definește acea locație „ceva mai bună decât cârciuma și mai puțin bună decât restaurantul”. Acest sens al birtului ca ospătărie este însă indicat prin intermediul unui semn distinctiv - o cruce - ca fiind „ieșit din uz” (*Dicționarul Carol I*, tomul I, partea I, București, Librăriile SOCEC&Comp și C. Sfetea, 1913, p. 567).

²⁶ Pentru „cafenea” lucrurile sunt ceva mai simple, definind localul unde se bea cafea și „se produc cântăreți” (C. Diaconovich, *op. cit.*, p. 660) sau locul „public de întâlnire și de consumație în care se bea odinioară cu deosebire cafea (turcească), azi și alte băuturi (la unele putându-se lua și mâncări), în care se citește jurnale și se joacă biliard, cărți, etc (*Dicționarul Carol I*, tomul I, partea a II-a, București, Tipografia ziarului „Universul”, 1940, p. 23).

²⁷ Accepțiunea termenului „restaurant” diferă de la o

sursă la alta: „birt, locandă“ (Adolphe Steinberg, *Cel mai nou dicționar de bozunar pentru talmăcirea cuvintelor radicale și dicerilor streine din limba română*, București, Tipografia Academiei Române, 1886, p. 205.); o altă accepțiune pentru restaurant, pe lângă cea de birt, este și cea de „întăritor; leac întăritor“ (Constantin Șăineanu, *Dictionnaire Francais-Roumain*, Bucarest, 1939, p. 692); în alte dicționare „restaurant“ are o singură accepțiune: restaurant, cu mențiunea că este „neologism“ (Frederic Dame, *op. cit.*, p. 445).

²⁸ Oferim doar trimiteri din ziarul „Adeverul“ chiar dacă aceste reclame apar și în celelalte periodice ale timpului, pentru a evidenția și mai mult unicitatea reclamelor promovate de Tache Rusescu.

²⁹ „Adeverul“, nr. 167/1889, p. 3.

³⁰ „Adeverul“, nr. 211/1889, p. 3.

³¹ „Adeverul“, nr. 359/1889, p. 3.

³² „Adeverul“, nr. 375/1889, p. 3.

³³ „Adeverul“, nr. 484/1890, p. 4.

³⁴ „Adeverul“, nr. 798/1891, p. 3.

³⁵ „Adeverul“, nr. 803/1891, p. 3.

³⁶ „Adeverul“, nr. 873/1891, p. 3.

³⁷ „Adeverul“, nr. 903/1891, p. 3.

³⁸ „Adeverul“, nr. 941/1891, p. 3.

³⁹ „Adeverul“, nr. 998/1891, p. 3.

⁴⁰ „Adeverul“, nr. 1072/1892, p. 3.

⁴¹ „Adeverul“, nr. 1225/1892, p. 3.

⁴² „Adeverul“, nr. 1255/1892, p. 3.

⁴³ „Adeverul“, nr. 1363/1892, p. 3.

⁴⁴ „Adeverul“, nr. 1516/1893, p. 3.

⁴⁵ „Adeverul“, nr. 1620/1893, p. 3.

⁴⁶ Am luat în considerare periodicele în care era promovată reclama, perioada de promovare, amplasarea în pagină și structura inseratului.

⁴⁷ O explicație plauzibilă ar fi aceea că Tache Rusescu a încheiat un acord cu administrația ziarului „Adeverul“.

⁴⁸ Maria Moldoveanu, Dorina Miron, *Psihologia reclamei – Publicitatea în afaceri*, București, Editura Libra, 1995, p. 53.

⁴⁹ „Adeverul“, nr. 976/1891, p. 3.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 3.

⁵¹ Cunoscutul umorist Nae T. Orășeanu a compus o listă de bucate în stilul propriu: „Pâinea era numită o abondență. Gheața: cremă de Siberia. Scobitoarea: o baionetă. Tacâmul: un regulament. Țuica: o idee. Socoteala: protocolul. Cârnații mici: mititei. Cârnații mari: patricieni. Un ardei roșu: o torpilă. Varza acră: origină de Belgrad. Sticluța de vin: o pricină. Ocaua de vin cu borviz la răcitoare: o baterie. Apa: o naturală. Paharele pentru vin: semi-plutoane. Cafeaua neagră turcească: un taifas etc. etc.“ (C. Bacalbașa, *op. cit.*, p. 68).

⁵² C. Bacalbașa, *op. cit.*, p. 68.

⁵³ „Adeverul“, nr. 873/1891, p. 3.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 3.

⁵⁵ „Adeverul“, nr. 1332/1892, p. 3.

⁵⁶ „Adeverul“, nr. 1220/1892, p. 3.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 3.

⁵⁸ Dacă urmărim harta Institutului Artistic G. Freytag & Berndt din Viena reproducă de Diaconovich în *Enciclopedia Română*, observăm că numărul patru de pe calea Plevnei nu se afla chiar „la doi pași de teatru“, ci intersecta la timpul respectiv Bulevardul Elisabeta în actuala Piață Kogălniceanu. Bineînțeles, rima „teatru-patru“ își are rolul ei aici, Rusescu poziționându-și astfel localul într-o zonă mult mai centrală: pe Calea Victoriei. De asemenea, proximitatea teatrului, dar și a Hotelului de Franța conferă o oarecare acceptabilitate socială lui

Rusescu. Mesajul său devine astfel mult mai clar: serviciile oferite în cele trei locații (teatru, hotel sau birt) sunt caracterizate de **calitate**, aceasta fiind la rândul-i determinată de **artă**. Iar pentru Rusescu, arta de a juca teatru nu este cu nimic superioară artei de a trata oamenii cât mai bine cu putință în cadrul localului său.

⁵⁹ „Adeverul“, nr. 1222/1892, p. 3.

⁶⁰ „Adeverul“, nr. 1228/1892, p. 3.

⁶¹ „Adeverul“, nr. 1222/1892, p. 3.

⁶² „Adeverul“, nr. 1228/1892, p. 3.

⁶³ „Adeverul“, nr. 1269/1892, p. 3.

⁶⁴ „Adeverul“, nr. 1219/1892, p. 3.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 3.

⁶⁶ „Adeverul“, nr. 1225/1892, p. 3.

⁶⁷ „Adeverul“, nr. 1283/1892, p. 3.

⁶⁸ „Adeverul“, nr. 1224/1892, p. 3.

⁶⁹ „Adeverul“, nr. 1220/1892, p. 3.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 3.

⁷¹ „Adeverul“, nr. 1290/1892, p. 3.

⁷² În „Adeverul“ perioadei, un anume Dridri îi dedica un instantaneu doctorului Babeș, prezentându-l ca „scurt și gros cu mers merunt. Per negru amestecat cu câte-va fire albe, ochi mari și sperioși; buzele și dinții eșiți puțin afară, o caracteristică a familiei. E de 32 de ani. Ca student la facultatea de medicină din Budapesta, a fost mult oropsit de colegii sei, pe cari nu-i însoțea nici odată la chefuri. Retras și gânditor tot-d-a-una, a avut noroc ca ministrul instrucției Trefort, cel mai teribil românofag, l'a remarcat adese-ori și l'a trimes la Paris și Berlin ca să și completeze studiile. A revenit savant de sub protecția savanților Cornil, Pasteur și Koch; guvernul unguresc nu i-a dat însă ce i-a trebuit, nici leafă mare, nici liasiasmează bogat; deci a venit în București. Și-a creat mulți vrăjmași; mereu același cântec: lumina se izbește de ignoranță. Prin munca sa titanică și prin o cheltuială foarte restrenșă de imaginații a trântit însă, pe vrăjmașii sei. Vorbește românește ca și Dr. Felix. Fricos ca și iepurii indiani din institutul seu. Când își vede numele prin jurnale, tremură. Numai înjurăturile lui Pester Lloyd și Egetertes îi surd, caci îl numesc ingrat și trădător. Se entusiasmează foarte ușor. Amic intim al miliardelor de microbi, dar un amic foarte periculos, despre care microbii cu drept cuvenit pot sa zică: Feriți-ne Doamne de amici, căci de dușmani ne ferim noi“ („Adeverul“, nr. 1285/1892, p. 1).

⁷³ „Adeverul“, nr. 1290/1892, p. 3.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 3.

⁷⁵ „Adeverul“, nr. 1217/1892, p. 3.

⁷⁶ „Ungurii și Românii“ („Adeverul“, nr. 1265/1892, p. 1);

„Presa maghiară și cestiunea Română“ (*Ibidem*, p. 2);

„Ungurii și Transilvania“ („Adeverul“, nr. 1266/1892, p. 1);

„Fuziunea forțată a Transilvaniei“ („Adeverul“, nr. 1267/1892, p. 1);

„Nimicirea culturai naționale“ („Adeverul“, nr. 1272/1892, p. 1) etc.

⁷⁷ „Adeverul“, nr. 1218/1892, p. 3.

⁷⁸ „Adeverul“, nr. 1263/1892, p. 3.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 3.

⁸⁰ „De luni întregi, toate ziarele din țară și streinătate publică notițele cele mai fantastice asupra holerei precum și instrucțiunile cele mai greșite emanate de la consiliile medicale în privința precauțiilor ce trebuiesc luate spre a ne feri de acest flagel. Crez că a venit ceasul să spuși și eu publicului cine este holera și ce viață trebuie să duci ca să scapi de dinsa. Holera se aseamănă cu cașcavalul de Penteleu. Precum există cașcaval de Penteleu care nu este adevărat cașcaval de Penteleu, tot asemenea există și holera care nu este adevărată holera. Adevărata holera, profitând de biletele circulare și

prețurile reduse, pleacă dintr-o localitate îndată ce încep căldurile. Biletul ei de călătorie e valabil pentru 60 de zile cu dreptul de prelungire și fără îndatorire de a viza biletul la fie-care stație. Holera e scutită de pașaport la graniță.

Dînsa călătorește *incognito* întocmai ca Principii, Regii, împerații, sub numele de *Asiatica* sau *Nostras* sau *Dysenteria*, și alt porecle mai ciudate. Îndată ce plecarea holerei dintr-o localitate este anunțată prin «Agenția Havas», toate guvernele se grăbesc să'i facă o primire în raport cu rangul ce ocupă în societate: așa spre exemplu la noi în țară, d-rul Felix a fost însărcinat s'o întâmpine la graniță și diferite detașamente militare au fost înființate pretutindeni spre a'i presenta armele îndată ce vor da ochii cu dînsa. Holera avînd obiceiul să călătorească *incognito*, neobositul doctor Felix este nevoit să alege mereu de la un punct al țerei la cel-alt pentru ca nu cum-va holera să treacă granița neîntîmpinată de un reprezentant al guvernului ceea-ce ar putea da naștere unui conflict diplomatic. Unele societăți medicale au emis greșita părere că frica produce în timpul holerei mai multe victime de cât epidemia. Eroare adîncă. Proverbul românesc zice: «Frica păzește pepele» prin urmare dacă te păzești de pepene – fie numai de frică – ești ferit și de holeră – căci pepenele produce numeroase cazuri de holeră. Regulă generală, dacă ai ocazia să faci cunoștință cu holera, apărăți burta – căci dînsa (holera nu burta) a luat de mult timp mitocănescul obicei de a'ți zice bună ziua, atingânduți burtica în semn, de prietenie. Bunacuvîință cea mai elementară cere ca atunci când cineva îți vine în casă să'l poftești să șadă; față cu holera, aceste principii nu trebuesc îndeplinite. Dacă dînsa vine să'ți facă vizită, poți foarte bine să'i trimiți răspuns prin servitor că ești dus la țară, și nu te întorci de cât pe la sfîrșitul lui Septembrie. Această procedare, față cu o persoană streină a cărei cunoștință nu ții cătuși de puțin să o faci, nu are să pară nemenui greșită. Să poate însă foarte bine întîmpla ca toate aceste povețe să fie zadarnice. În cazul acesta, dacă holera trebuie neapărat să ve ia și să ve ducă spre țermuri necunoscute, mîndriți-ve cel puțin că ve așteaptă un sfîrșit demn numai de capetele încoronate: aveți să muriți *pe tron* (D.R. Rosetti, *Trotuarul Bucureștiului*, București, Editura Librăriei Carol Muller, 1896, p. 98-101).

⁸¹ „Adeverul”, nr. 1276/1892, p. 3.

⁸² „Adeverul”, nr. 1277/1892, p. 3.

⁸³ „Adeverul”, nr. 1278/1892, p. 3.

⁸⁴ „Adeverul”, nr. 1282/1892, p. 3.

⁸⁵ „Adeverul”, nr. 1276/1892, p. 3.

⁸⁶ „Adeverul”, nr. 1282/1892, p. 3.

⁸⁷ În condițiile în care apa putea fi infestată, vinul și celelalte băuturi deveneau, iar bețivul caricaturizat de D.R. Rosetti era conștient de acest aspect: „în apă nu mai are încredere de când cu microbii și cu doctorul Babeș. Doamne ferește! Te pomenești cu holera în pînțele! Cel puțin vinul are un lucru bun, îneacă microbii necazului! Apa trebuie să o fierbi, vinul e fiert gata!” (D.R. Rosetti, *op. cit.*, p. 75).

⁸⁸ „Adeverul”, nr. 1277/1892, p. 3.

⁸⁹ „Adeverul”, nr. 1278/1892, p. 3.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 3.

⁹¹ „Adeverul”, nr. 1215/1892, p. 3.

⁹² Pe 23 iunie 1892.

⁹³ „Adeverul”, nr. 1215/1892, p. 3.

⁹⁴ „Adeverul”, nr. 1270/1892, p. 3.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 3.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 3.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 3.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 3.

⁹⁹ „Adeverul”, nr. 1288/1892, p. 1.

¹⁰⁰ „Adeverul”, nr. 1289/1892, p. 1.

¹⁰¹ Dezbaterile din cadrul acestor congrese studențești – Congresul de la Roman era al XII-lea – urmăreau soluționarea revendicării din programul „Ligii pentru unitatea culturală a tuturor românilor”.

¹⁰² „Adeverul”, nr. 1285/1892, p. 3.

¹⁰³ „Adeverul”, nr. 1286/1892, p. 3.

¹⁰⁴ „Adeverul”, nr. 1217/1892, p. 3.

¹⁰⁵ Eroi, mâncare, băutură, muzică, diferențele de limbaj etc.

¹⁰⁶ Titlul reclamei din 25 august 1892.

¹⁰⁷ „Adeverul”, nr. 1274/1892, p. 3.

¹⁰⁸ „Adeverul”, nr. 1271/1892, p. 3.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 3.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 3.

¹¹¹ Titlul inserției din 2 septembrie 1892.

¹¹² „Adeverul”, nr. 1284/1892, p. 3.

¹¹³ „Adeverul”, nr. 1288/1892, p. 3.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 3.

¹¹⁵ „Adeverul”, nr. 1289/1892, p. 3.

¹¹⁶ „Adeverul”, nr. 1294/1892, p. 3.

¹¹⁷ „Adeverul”, nr. 1289/1892, p. 3.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 3.

¹¹⁹ „Adeverul”, nr. 1223/1892, p. 3.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 3.

¹²¹ *Ibidem*, p. 3.

¹²² „Adeverul”, nr. 1303/1892, p. 3.

¹²³ *Ibidem*, p. 3.

¹²⁴ „Adeverul”, nr. 1297/1892, p. 3.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 3.

¹²⁶ „Adeverul”, nr. 1296/1892, p. 3.

¹²⁷ „Adeverul”, nr. 1301/1892, p. 3.

¹²⁸ „Adeverul”, nr. 1291/1892, p. 3.

¹²⁹ „Adeverul”, nr. 1262/1892, p. 3.

¹³⁰ „Adeverul”, nr. 1264/1892, p. 3.

¹³¹ *Ibidem*, p. 3.

¹³² „Adeverul”, nr. 1262/1892, p. 3.

¹³³ „Adeverul”, nr. 1280/1892, p. 3.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 3.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 3.

¹³⁶ „Adeverul”, nr. 1227/1892, p. 3.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 3.

¹³⁸ „Adeverul”, nr. 1304/1892, p. 3.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 3.

¹⁴⁰ „Adeverul”, nr. 1302/1892, p. 3.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 3.

¹⁴² Potrivit celor observate de noi, o serie de factori pot explica sistarea acestor apariții: fie devenise într-atât de cunoscut încât nu mai avea nevoie de publicitate, fie Rusescu s-a reprofilat pe alt gen de activități, fie posibilul acord cu cei de la „Adeverul” a încetat dintr-un motiv necunoscut, fie a renunțat la serviciile creatorului de reclamă în ideea că un asemenea creator a existat, fie lipsa unei inspirații în elaborarea textului în condițiile în care rareori s-a întîmplat ca aceeași inserție să fie publicată de două ori etc.

¹⁴³ „Așa cânta niște tineri /Prin dreptul lui Rusescu: /Hai la birtul lui Rusescu! /Hai la birtul lui Rusescu-cu!”

(„Adeverul”, nr. 1313/1892, p. 3).

¹⁴⁴ „Adeverul”, nr. 1286/1892, p. 3.

Relațiile regimului autoritar al lui Carol al II-lea cu opoziția. Studiu de caz: arestarea conducerii Mișcării Legionare

Ilarion Jiu

Represiunea statului contra oponenților din Mișcarea Legionară a fost un proces relativ scurt, însă autoritățile au dorit să se respecte parcursul legal privind condamnarea acestora. Corneliu Codreanu și principalii colaboratori au fost obiectul unor procese în care erau acuzați de subminarea siguranței statului. Ei nu au putut să se apere democratic, așa cum avuseseră anterior anulul 1938. Majoritatea avocaților și martorilor au fost arestați, iar oricine dorea să le apere punctul de vedere putea deveni la rândul său arestat. Tot acest proces a culminat cu asasinarea lui Corneliu Codreanu în noiembrie 1938, după care condițiile detenției s-a mai îmbunătățit, iar regimul autoritar a încercat să-și asocieze foștii adversari în vederea obținerii legitimității politice.

PROCESUL INTENTAT DE NICOLAE IORGA LUI CORNELIU CODREANU ÎN APRILIE 1938

Anterior decretului de desființare a partidelor politice (21 martie 1938), apropiații regelui începuseră atacurile asupra Mișcării Legionare, atât în presă, cât și la nivel administrativ. Prin ordinul nr. 746 din 6 martie 1938, ministrul de Interne a dat dispoziție tuturor prefecturilor de poliție și pichetelor de jandarmi să-i urmărească pe legionari, iar în cazul în care nu respectau noua legislație să-i aresteze. De asemenea, conform acestui document, funcționarii statului care erau prinși că fac propagandă legionară urmau să fie destituiți¹. Perchezițiile ulterioare dispoziției au fost sumare, iar orice fel de material legionar găsit era considerat atentat la siguranța națională. Pentru a se crea o stare de incertitudine, angajații Ministerului de Interne au tipărit și distribuit circulare false emise de liderii partidului, care de multe ori nu corespundeau cu limbajul folosit în mod curent, dar care aveau incluse lozinci compromițătoare: „Trăiască moartea!”. Presa a contribuit la accentuarea stării de debusolare a opiniei publice, prin amplificarea importanței descoperirilor făcute la respectivele percheziții. În cele din urmă, persoana lui Corneliu Codreanu a intrat și ea în atenția propagandei oficiale, iar prin discursuri radiofonice se susținea că nu este român. Până în 1938, numele său de Zelea nu ridicase nici un fel de îndoială privind apartenența la națiunea română, iar pentru prima dată, în acel moment, s-au făcut speculații susținute. De fapt, acest aspect a fost îndelung dezbătut atât la procesele din prima jumătate a anului 1938, cât și la nivel public, deoarece se puneau problema dacă un străin poate fi un naționalist veritabil.

Cele mai importante atacuri la persoana lui Corneliu Codreanu au fost proliferate în publicația „Neamul Românesc”, editată de Nicolae Iorga. În martie 1938, deoarece era consilier regal în Consiliul de Coroană, Nicolae Iorga avea statut de înalt funcționar public, iar orice fel de afirmații împotriva lui intrau sub incidența noii legislații. Corneliu Codreanu nu a ținut cont de aceste realități și printr-o circulară din 26 martie 1938 l-a acuzat pe consilierul regal că este

„incorect“ și „necinstitit sufletește“ când afirmă faptul că, prin comerțul legionar, tinerii naționaliști extremiști susțineau financiar acțiuni violente împotriva demnitarilor statului. Principala argumentație pe care liderul legionar a adus-o a fost că însuși Nicolae Iorga i-a încurajat pe tinerii naționaliști să facă comerț, pentru a face concurență evreilor și a rezolva „problema evreiască”². În esență, afirmațiile lui Corneliu Codreanu erau veritabile, dar nu și în împrejurările în care au fost făcute. Nicolae Iorga a depus plângere împotriva lui Corneliu Codreanu, iar în baza acesteia, Tribunalul Militar al Corpului II Armată a emis la 29 martie 1938 un ordin de urmărire. Acuzația adusă a fost aceea de ultraj în baza unei scrisori de amenințare trimisă printr-un curier³.

Imediat după intentarea procesului, principalii lideri ai Mișcării Legionare: prof. Grigore Cristescu, col. Gheorghe Furdui, Traian Cotigă, Gheorghe Clime au fost convocați la „Casa Verde“ (reședința lui Corneliu Codreanu) pentru a studia atitudinea politică ce trebuia adoptată. Liderul legionar le-a recomandat apropiaților să nu ia nici un fel de atitudine dacă va fi condamnat la mai puțin de șase luni închisoare. În acel moment a menționat că dorește să fie închis în urma unui astfel de proces, evident politic, pentru a da un exemplu de demnitate. Mesajele din teritoriu erau excelente, deoarece cuiburile funcționau perfect și aduceau fonduri la casieria centrală⁴. Corneliu Codreanu credea că prin arestarea sa, legionarii nu-și vor pierde moralul și vor rezista mai puternic presiunii autorităților locale. După respectiva întâlnire și-a anunțat adepții că așteaptă în orice moment percheziția autorităților la „Casa Verde“, căreia nu i se va opune. Totuși, pentru a evita atacuri neprevăzute din afara autorităților statului, avea în vedere să mobilizeze o gardă de 20-30 de persoane, care să fie în permanență prezente la reședința sa⁵.

Valul de arestări început în martie la nivelul județelor a atins la jumătatea lunii aprilie și cele mai importante cadre ale Mișcării Legionare. În noaptea de 16 spre 17 aprilie, Corneliu Codreanu alături de alți 44 de lideri legionari au fost ridicăți de poliție, fără nici o înștiințare prealabilă. Autoritățile au studiat atent momentul acțiunii, deoarece doreau ca efectul să fie maxim, în sensul că trebuia ca toți să fie la domiciliu. Sera de 16 spre 17 aprilie a precedat în anul 1938 duminica Floriilor, astfel că nimeni dintre cei vizați nu se afla în altă parte decât în familie. Corneliu Codreanu a fost internat la sediul Prefecturii Poliției Capitalei până în sera de 19 aprilie, când a fost mutat la Jilava, unde urma să stea până judecarea procesului în cazul plângerii lui Nicolae Iorga. La început, condițiile de detenție nu au fost deloc ușoare, fiind închis singur într-o celulă în care pereții erau umezi. Cu toate că primăvara era mai degrabă o iarnă târzie, nu a primit decât o rogojină și două pături uzate, astfel încât frigul i-a afectat sănătatea⁶. Pentru restul deținuților, condițiile nu au fost cu nimic mai bune, deoarece în plin anotimp umed au fost duși până la Mănăstirea Tismana. Transportul s-a făcut în camioane, iar în județul Gorj în anul 1938 drumurile erau extrem de precare, iar mulți dintre cei arestați aveau probleme de sănătate. Aici au fost internați principalii colaboratori ai lui Corneliu Codreanu: prof. Ion Zelea Codreanu, Gheorghe Clime, prof. Grigore Cristescu, Virgil Ionescu, Nicolae Totu, Gheorghe Istrate, Radu Budișteanu, dr. Paul Craja, Traian Cotigă, Mihail Polihroniade, Sima Simulescu etc. Cu toate că erau deținuți la o mănăstire, regimul a fost extrem de aspru, și au trăit izolați⁷. După arestarea acestora, șefii de județe și regiuni au intrat în atenția autorităților, unii reușind să scape și să acționeze în ilegalitate⁸. Celor din urmă li s-a stabilit domiciliul obligatoriu la Mănăstirea Dragomirna și la Miercurea Ciuc, într-un lagăr, însă în realitate aveau regim de detenție⁹. În septembrie 1938 a fost înființat lagărul de la Vaslui¹⁰, în care au fost mutați în special liderii de eșalon secundar ai Mișcării Legionare, în condițiile în care cei mai importanți fuseseră transferați de la Miercurea Ciuc la Râmnicu Sărat.

Procesul s-a judecat la 19 aprilie, iar Corneliu Codreanu a fost privat de multe dintre drepturile cetățenești constituționale. El a acuzat tribunalul că îl judecă în stil „bolșevic“, deoarece nu i s-a oferit posibilitatea să facă nici un fel de apreciere, și că era nevoit să se mulțumească cu apărarea făcută de avocați. De asemenea, nu i s-a permis să angajeze avocații

pe care îi dorea, deoarece mulți dintre aceștia fuseseră incluși în valul de arestări. Apărarea a fost făcută de Sebastian Radovici și Lizeta Gheorghiu, alături de alți zece avocați legionari provinciali, fără experiență în astfel de procese. Corneliu Codreanu era de părere că nu a adus ofensă autorității, întrucât a trimis scrisoare lui Nicolae Iorga în calitatea acestuia de ziarist și nu de consilier regal. De asemenea, apărarea a făcut aprecieri asupra onestității lui Nicolae Iorga, care a reușit să treacă de cenzură respectivele articole, cu toate că în mod normal ar fi fost respinse. Deși Corneliu Codreanu a apreciat corect că Nicolae Iorga a folosit cenzura în favoarea sa¹¹, în complicitate cu autoritățile statului, aceasta nu i-a ajutat la nimic, fiind condamnat la șase luni de închisoare.

Cu toate că la sfârșitul lunii martie Corneliu Codreanu își dorea să fie condamnat pentru a da un exemplu legionarilor, după această sentință îi venea din ce în ce mai greu să iasă din mecanismul represiunii statului. La câteva ore după anunțarea sentinței, Consiliul de Miniștri a decis să intenteze un nou proces lui Corneliu Codreanu, pentru atentat contra siguranței publice¹². În fața noilor acuzații, liderul legionar nu avea foarte multe argumente de apărare, deoarece putea fi acuzat practic de orice, iar principalii colaboratori se aflau în detenție ca și el. La nivel local, moralul legionarilor a scăzut după sentință și valurile de arestări, iar conducerea o asigurau unele cadre rămase în libertate insuficient pregătite. Membrii cuiburilor au primit dispoziții să distrugă orice fel de material venit de la centru după citire, pentru a nu intra sub incidența legilor dacă ar fi fost descoperite¹³. Moralul legionarilor era extrem de scăzut în aprilie 1938, iar liderii rămași în libertate trebuiau să întreprindă unele acțiuni organizatorice dacă doreau să asigure continuitatea mișcării.

CONDAMNAREA LUI CORNELIU CODREANU PENTRU „ÎNALTĂ TRĂDARE“

După sentința din procesul intentat de Nicolae Iorga, condițiile de detenție ale lui Corneliu Codreanu s-au îmbunătățit. Autoritățile aveau garanția că cel puțin pentru o perioadă deținutul se află legal sub supraveghere permanentă, așa că aveau timp pentru a formula noi acuzații, pentru un proces care trebuia să-l lichideze ca om politic. Începând cu 1 mai lui Corneliu Codreanu i s-a adus la cunoștință că unele acuzații mai vechi vor fi reactivate, inclusiv din procesul asasinării lui I.G. Duca. Acesta s-a aflat într-o mare stare de confuzie, pentru că nu putea lua contact cu avocații săi, dar nici cu legionarii apropiați. Abia la 5 mai a luat cunoștință de noul proces, în care era acuzat de înaltă trădare, moment în care și-a dat seama de natura actului juridic care urma să se desfășoare¹⁴.

Ordonanța definitivă pentru trimiterea în judecată a lui Corneliu Codreanu în procesul de înaltă trădare a fost dată la 16 mai 1938 și a avut șapte capete de acuzare: 1. crearea de organizații în rândul elevilor; 2. emiterea unor circulare cu instrucțiuni și îndemnuri la violență; 3. organizarea unor exerciții de tir; 4. organizarea unui serviciu de informații particular; 5. deținerea de acte secrete; 6. legături cu organizații străine; 7. crima de răzvrătire¹⁵. Prima întâlnire cu avocații a avut loc la 19 mai, prilej cu care le-a transmis că se simte obosit din cauza regimului detenției, dar că personalul închisorii se poartă bine cu el. Corneliu Codreanu a spus că se simte trădat, deoarece marii avocați au refuzat să îl apere și astfel a fost pus în postura de a fi apărat de avocați fără experiență: Lizeta Gheorghiu, Horia Cosmovici, Alexandru Borcea, Nicolae Șeitan, Paul Iacobescu sau Nicolae Andreescu. La aflarea acuzațiilor s-a simțit ofensat de strategia autorităților. El a susținut că dacă s-au găsit în județul Ilfov arme personale ale legionarilor nu însemna că Mișcarea Legionară deținea mari arsenale. Acuzația privind organizarea de servicii secrete a fost de asemenea respinsă, întrucât informațiile despre acțiunile politice le lua de la ziaristii care stăteau mai toată ziua la *Café Corso* sau la *Café Royal*, fără a-i înregimenta în structuri ostile statului. Ulterior a descoperit chiar că unii dintre acești ziaristi îl spionau, la solicitarea autorităților. Corneliu Codreanu nu recunoștea de asemenea nici că s-a pus în slujba unor puteri străine, relația sa cu Adolf Hitler constând doar într-o singură telegramă de felicitare, pe care recunoștea că a trimis-o¹⁶. Respectiva felicitare a fost transmisă telegrafic la 12 martie 1938 cu ocazia anexării Austriei¹⁷, iar Corneliu Codreanu a afirmat că nu a

fost redactată de el, ci de un avocat legionar în numele său. De altfel, statul german nu luase nici o poziție față de procesul lui Corneliu Codreanu la nivelul Legației de la București. Adolf Hitler îi recomandase lui Wilhem Fabricius să nu se amestece în această problemă internă a României, dar să urmărească desfășurarea procesului și să trimită rapoarte periodice¹⁸.

În preajma declanșării procesului, legionarii aveau în vedere informarea membrilor din teritoriu prin radio și astfel au pregătit instalarea unui post clandestin de radio-emisie¹⁹. Procesul s-a deschis la 23 mai 1938 la Tribunalul Militar al Corpului II Armată, Secția I-a, iar dezbaterile au durat până pe 27 mai. În cele din urmă cele șapte capete de acuzare au fost reduse la numai trei: 1. trădare prin deținere și reproducere în public de acte interesând siguranța statului; 2. uneltire contra ordinii sociale; 3. răzvrătire²⁰. Pentru apărarea lui Corneliu Codreanu s-au înscris circa 200 de avocați, însă mulți dintre ei au fost arestați sau constrânși să renunțe²¹. Este și cazul unuia dintre fondatorii Mișcării Legionare, Corneliu Georgescu, care scăpase de primul val de arestări. Deoarece fusese inclus de Corneliu Codreanu pe lista apărătorilor, fiind avocat, s-a prezentat la Tribunalul Militar, moment în care a fost arestat și dus la Miercurea Ciuc, unde se aflau liderii legionari arestați odată cu șeful organizației, după mutarea de la Mănăstirea Tismana²². În final lista avocaților a cuprins doar 78 de persoane²³, dintre care nici un nume important. Corneliu Codreanu adresase solicitarea de a-l apăra atât lui Istrate Micescu, cât și lui Grigore Iunian, dar ambii au refuzat. Avocații au fost împiedicați să se documenteze pentru proces, deoarece abia pe 21 mai au avut acces la dosarele acuzării, iar cererea de expertiză grafologică a documentelor incriminate a fost refuzată²⁴. Apărarea nu a avut la dispoziție nici toți martorii pe care îi solicitase. Dintr-un total de 120 de persoane convocate, 30 se aflau cu domiciliu obligatoriu la Miercurea Ciuc, printre care cei mai importanți: prof. Ion Zelea-Codreanu, Mihail Polihroniade, col. Gheorghe Zăvoianu, Traian Cotigă, prof. Dragoș Protopopescu, Vasile Cristescu, Nicolae Totu, prof. Nae Ionescu, Gheorghe Clime, Alexandru Cantacuzino, Vasile Iașinski, prof. Radu Demetrescu-Gyr, prof. Sima Simulescu etc.

Cel mai semnificativ nume care a pledat pentru apărarea lui Corneliu Codreanu la procesul din mai 1938 a fost generalul Ion Antonescu, un vechi sfătuitor al lui liderului legionar. Cu toate că au fost refăcute listele de martori, soarta procesului nu a putut fi schimbată: pentru acuzația de deținere de acte secrete, interesând siguranța statului, acuzatul a fost condamnat la zece ani de muncă silnică și trei ani de degradare civică; pentru acuzația de reproducere în public de acte care interesau siguranța statului a fost condamnat la zece ani de muncă silnică și la trei ani de degradare civică; pentru acuzația de uneltire contra ordinii sociale, a fost condamnat la cinci ani de închisoare corecțională, 10.000 lei amendă penală și cinci ani de interdicție corecțională; pentru acuzația de răzvrătire a fost condamnat la opt ani de detenție riguroasă și la trei ani de degradare civică. Tribunalul Militar a decis ca acuzatul să execute numai pedeapsa de zece ani muncă silnică și șase ani degradare civică. Pentru cheltuielile privind organizarea procesului, Corneliu Codreanu urma să plătească suma de 2.000 lei²⁵.

Era evident faptul că pedeapsa primită de Corneliu Codreanu în acest proces era una politică, și nu penală. De asemenea, la fel de evident era faptul că inculpatul nu va duce la îndeplinire întreaga perioadă de detenție. Soarta lui Corneliu Codreanu a depins din acel moment numai de evoluțiile interne, dar mai ales de cele internaționale și nu de sentința Tribunalului Militar al Corpului II Armată.

În timpul procesului, Corneliu Codreanu a fost ținut sub o pază extrem de severă²⁶, cu toate că nimeni nu a încercat să reacționeze în vreun fel. Singurii care s-au agitat în preajma Tribunalului Militar au fost comuniștii, care doreau ca în timpul procesului să strige lozinci favorabile motivațiilor acuzării²⁷. În țară, legionarii erau foarte dezorientați deoarece conștientizau că liderul lor nu mai poate scăpa și de această dată de închisoare²⁸. Corneliu Codreanu reprezenta pentru aceștia un mit, era singurul șef pe care-l avuseseră vreodată — „Căpitanul“. Însă autoritățile nu puteau lua în seamă numai acesta, iar uneori au întreprins acțiuni pripite. Circulau zvonuri că în ajunul pronunțării sentinței, comandantul închisorii Jilava a fost arestat,

deoarece se descoperise că participa la un complot care pregătea evadarea acuzatului²⁹. Într-adevăr, în februarie 1938 s-a pus la cale un plan de evadare al lui Corneliu Codreanu de la Jilava prin înlocuirea sa cu o persoană care-i semăna fizic, dar în luna mai 1938 organizația București era foarte slăbită de valul de arestări ca să mai întreprindă o astfel de acțiune. Nici populația nu mai era impresionată de cauza legionară deoarece autoritățile organizaseră o campanie propagandistică anti-legionară bine pusă la punct. În preajma procesului, au fost distribuite mai multe copii ale unei variante a genealogiei genealogiei lui Corneliu Codreanu, cu caracter ofensator. Conform acesteia, familia Zelea-Codreanu provenea dintr-o mixtură de naționalități central și est europene: rușii, ucraineni, germani, români, cehi, iar majoritatea ascendenților fuseseră delincvenți, sau avuseseră un caracter violent³⁰. Atitudinea populației în contextul acestor dispute a fost de nepăsare, iar societatea civilă mai degrabă s-a bucurat de rezultatul sentinței³¹, deoarece dorea să vadă rezolvată această problemă.

CONSECINȚELE CONDAMNĂRII LUI CORNELIU CODREANU

După anunțarea sentinței Tribunalului Militar, Mișcarea Legionară a intrat într-un mare con de umbră. În primul rând, populația nu mai manifesta simpatie pentru cauza naționaliștilor extremiști deoarece considera că tensiunile din timpul procesului puteau crea instabilitate la nivel național. Această situație a fost favorizată în primul rând de poziția fostelor partide politice democratice față de proces³². Legionarii spuneau că cei mai interesați de condamnarea lui Corneliu Codreanu erau liberalii, deoarece Gheorghe Tătărescu dorea ca potențialul său adversar la funcția de prim-ministru să fie eliminat din calculele politice. Național-țărăniștii, prin tradiție, nu apreciau extremismul Mișcării Legionare. Primii care au luat în serios ameliorarea dezvoltării organizației legionare au fost național-țărăniștii Virgil Madgearu și Armand Călinescu. Virgil Madgearu chiar a avut de suferit repercursiuni, fiind atacat la moșia sa de un grup de legionari, organizați după toate probabilitățile de la centru. Negocierile dintre Corneliu Codreanu și Iuliu Maniu din anul 1937, finalizate cu pactul electoral, nu au fost primite cu deplină satisfacție de membrii ambelor grupări, fiind mai degrabă o înțelegere politică între șefii acestora. În teritoriu, liderii național-țărăniști și liberali nu numai că au primit cu satisfacție arestarea liderilor legionari, ba chiar au apreciat că pedeapsa dată lui Corneliu Codreanu era prea mică³³.

Legionarii din provincie au fost profund dezorientați de cursul evenimentelor. Cei mai radicali dintre ei fuseseră arestați, iar noua legislație spunea că orice material de propagandă legionar putea deveni obiect delict. Presiunea asupra lor a devenit mult mai mare după publicarea Jurnalului Consiliului de Miniștri nr. 46.645 din 24 mai 1938, prin care a fost introdusă pedeapsa cu moartea³⁴. Autoritățile locale aveau toate motivele să se teamă de extremismul legionarilor. În campania electorală din 1937 existaseră numeroase abuzuri ale propagandiștilor Partidului „Totul pentru Țară”, care de multe ori umblau înarmați. Existau numeroase plângeri ale bătrânilor satelor că nu mai exista respect al tinerilor pentru bătrâni deoarece gărzile legionare și cuziste deveneau violente dacă nu li se răspunde la salaturile proprii. De asemenea, mai ales după anunțarea rezultatelor alegerilor din 20 decembrie 1937, violențele dintre gărzile legionare și cuziste erau foarte dure, în condițiile în care adepții LANC se credeau îndreptățiți să preia „controlul străzii” deoarece guvernul era condus de partidul lor. La jumătatea lunii ianuarie, Senatul Legionar, prin vocea lui Corneliu Codreanu, a fost nevoit să intervină și să recomande liniște, pentru a nu se da argumente guvernului să înăsprească tratamentul față de Mișcarea Legionară.

Cu toate că la nivel general legionarii erau resemnați, după condamnarea lui Corneliu Codreanu organizarea a fost preluată de elemente extremiste dispuse să nu ia în seamă riscul. Astfel că, unele grupări neorganizate de la centru au decis individual să pregătească evadarea din închisoare a liderului legionar³⁵, dar fără a întreprinde acțiuni concrete. Așa cum s-a precizat mai sus, exista un plan de evadare a lui Corneliu Codreanu încă din februarie 1938, dar care era

cunoscut de autorități. Deoarece paza deținutului era bine pusă la punct, iar conducerea de la București a Mișcării Legionare dezorganizată, aceste planuri de la sfârșitul lunii mai au dus cel mai probabil la arestarea inițiatorilor.

După finalizarea procesului și emiterea sentinței, Corneliu Codreanu a fost mutat din închisoarea Jilava la Doftana, în județul Vâlcea. Cu toate că era condamnat la zece ani muncă silnică, nu a efectuat nici o oră de muncă fizică, fiind doar în regim de detenție³⁶. Din informațiile pe care le-a trimis Corneliu Codreanu în afara, reiese că a fost ținut singur în celulă, fără a putea avea acces la presă sau alte surse de informații politice. Încă de la început le-a recomandat legionarilor să nu întreprindă acțiuni de protest și să aștepte ca evenimentele să aducă rezolvarea stării lor de fapt. Corneliu Codreanu a fost dintotdeauna adeptul utilizării justiției, astfel că imediat după comunicarea sentinței a anunțat că va face recurs. Personal el nu credea în eficiența unui plan de evadare și le-a comunicat legionarilor să se abțină de la astfel de activități extreme. Pentru recurs, avocații lui Corneliu Codreanu au formulat 15 motive de casare a sentinței, printre care: faptul că apărarea nu a avut acces la toate dosarele incriminării, faptul că nu s-a acceptat în instanță citarea avocatului Rădulescu-Thamir, cel despre care spuneau că a redactat scrisoarea de felicitare către Adolf Hitler etc³⁷. Până în toamnă, avocații liderului legionar au formulat mai multe astfel de contestații ale sentinței, dar toate au fost respinse de Tribunalul Militar.

Condițiile de detenție din închisoarea Doftana au fost bune, iar Corneliu Codreanu nu s-a plâns de tratament, dimpotrivă, a apreciat modul în care se poartă personalul închisorii cu el. Rudele de gradul întâi i-au putut face frecvent vizite și i-au adus și pachete. Acestora le-a transmis că are aer, că i se face tratament medicamentos etc.³⁸ și că legionarii trebuie să se abțină de la orice tentativă care ar putea provoca reacția autorităților, deoarece îi încurcau socotelile. El mai spunea că împrejurările internaționale nu permiteau reorganizarea și recomanda aceluia care nu sunt dispuși să aștepte că pot să părăsească mișcarea³⁹. Cu toate acestea, informațiile care ajungeau în teritoriu erau contradictorii, mai ales în luna august, când se spunea că este tratat foarte sever⁴⁰. Campania de dezinformare s-a legat de strategia noii echipe de conducere de la nivel național, care în vară se consolidase și pregătea acțiuni violente. În general, au fost recrutați legionari recunoscuți ca extremiști, sau membri noi, dispuși la sacrificiu. Conducerea închisorii de la Doftana a fost nevoită în aceste condiții să înăsprească măsurile de securitate. În primul rând, paza pe timp de noapte a fost serios consolidată și au fost solicitate reflectoare electrice mai puternice. Au fost reangajați mai mulți jandarmi care terminaseră stagiul militar, motivați de plăți peste medie. Rațiile de hrană și soldele au fost dublate, verificările în rândurile personalului au fost înăsprite, iar jandarmii nu aveau voie să intre în contact cu deținuții. Pentru intimidare, conducerea închisorii a primit ordin să facă exercițiile de tragere în apropierea zidurilor, iar fiecare jandarm trebuia să aibă în dotare în permanență 100 de cartușe⁴¹. Deși nu au fost semnalate tentative de evadare, toate acestea măsuri de precauție atestă faptul că autoritățile cunoșteau noile intenții ale legionarilor și nu erau dispuse să riște.

Aceste eforturi de reorganizare s-au limitat doar la segmentul radical al Mișcării Legionare, deoarece membrii din teritoriu au fost din nou demoralizați de sentința în procesul foștilor conducători ai Partidului „Totul pentru Țară”. După ce au fost duși o perioadă la Mănăstirea Tismana, în aprilie 1938 ei au fost mutați la Miercurea Ciuc. Deoarece nu li se judecase procesul, aveau statut de persoane cu domiciliul obligatoriu, sub paza jandarmilor. După finalizarea procesului lui Corneliu Codreanu, în vară s-a organizat și pentru ei un proces, tot la Tribunalul Militar al Corpului II Armată. Inițial autoritățile au încercat să obțină de la foștii lideri ai Partidului „Totul pentru Țară” declarații de fidelitate față de noul regim⁴². Tentativa nu a avut efect în acest moment, deoarece ei credeau, ca și Corneliu Codreanu, că evoluțiile internaționale le va îmbunătăți situația. Procesul a început la data de 25 iulie 1938, după ce au fost aduși de la Miercurea Ciuc la închisoarea Jilava. Sentința le-a fost comunicată acuzaților la 1 august: Alexandru Cantacuzino și Vasile Cristescu au primit, în lipsă, deoarece evadaseră în timpul

transportului, câte 9 ani de închisoare, Gheorghe Clime, Alexandru Christian Tell, Gheorghe Istrate, Mihail Polihroniade, dr. Paul Craja, Traian Cotigă, prof. Sima Simulescu, Virgil Ionescu, Bănică Dobre, col. Gheorghe Furdui, dr. Șerban Milcoveanu, Nicolae Totu și Radu Budișteanu, câte 7 ani de închisoare, Gheorghe Apostol, Eugen Ionică și Aurel Serafim câte 5 ani închisoare, iar preotul Nicolae Georgescu-Edineț, 1 an închisoare⁴³. Era evident că nici ei nu vor ajunge să execute pedeapsa pentru care au fost condamnați, iar evoluțiile internaționale urma să le regleze statutul. După proces, au fost mutați de la Miercurea Ciuc la închisoarea de maximă siguranță Râmnicu Sărat. Acolo ei nu mai aveau statut de reținuți cu domiciliul obligatoriu, fiind deținuți pentru pedepsele pe care trebuiau să le execute. La Miercurea Ciuc, condițiile de securitate nu au fost cele mai vigilente, iar unii legionari au reușit să evadeze. Este și cazul unui important lider, Victor Silaghi, care în noapte de 30-31 iulie a reușit să fugă, fiind dat în urmărire generală⁴⁴.

În cele din urmă, Corneliu Codreanu a fost adus și el la Râmnicu Sărat, fiind transferat de la Doftana în noaptea de 15 septembrie. Conducerea închisorii de la Doftana s-a arătat profund mulțumită de decizia venită de la București deoarece se temea de o evadare a deținutului⁴⁵. Conform unor informații, Corneliu Codreanu a apreciat pozitiv acest transfer și le-a transmis legionarilor că în curând va ieși din închisoare. Cu toate că și la Râmnicu Sărat stătea singur în celulă și nu putea să ia legătura cu ceilalți legionari aflați acolo, el afirma că are condiții mai bune ca la Doftana, ceea ce-l făcea să creadă că situația lui se va ameliora⁴⁶. La scurt timp după transfer, Corneliu Codreanu se pare că ar fi primit vizita generalului Ion Bengliu, șeful Inspectoratului General al Jandarmeriei, ceea ce a condus la ridicarea moralului lui Corneliu Codreanu pentru că oficiali ai statului l-au contactat. Informațiile acestea au ajuns prin șefii de județe la legionarii din teritoriu, cu scopul de a le ridica moralul⁴⁷. Prin soția sa, Corneliu Codreanu le-a transmis legionarilor să se abțină de la excese și să aștepte un context favorabil.

Însă în septembrie 1938 noua structură de conducere legionară deja se consolidase și se pare că dispunea și de armament⁴⁸. Mesajele lui Corneliu Codreanu, care se afla în detenție, nu mai aveau aceeași valoare ca și atunci când era liber și putea coordona activitățile legionarilor. Pregătirile din vara anului 1938 privind evadarea lui Corneliu Codreanu erau deja avansate, și, ceea ce este cel mai important, erau coordonate la nivel central. Unul dintre planuri prevedea evadarea lui Corneliu Codreanu din închisoarea de la Râmnicu Sărat, urmată de trecerea peste graniță în Germania. Planul a fost pus cu bine pus la punct, încât autoritățile nu au aflat despre existența sa. Organizatorii evadării au procurat acte false și un pașaport pentru Corneliu Codreanu, care urma să părăsească țara în caz de reușită pe la granița cu Ungaria. Organizațiile locale de pe raza itinerarului Râmnicu Sărat-Arad au avut responsabilitatea de a constitui echipe de câte trei legionari, care urmau să-l escorteze pe distanțe mici, pentru a nu fi descoperite. Au fost stabilite parole de recunoaștere, distanțele pe care trebuiau să le parcurgă echipele etc. Nu se poate ști cât de eficient ar fi fost planul, însă nu a fost pus în aplicare, datorită refuzului lui Corneliu Codreanu de a se supune riscului. După cum s-a afirmat anterior, încă din aprilie șeful legionarilor recomandase liniște membrilor din teritoriu. Conform spuselor unor contemporani, Corneliu Codreanu refuza să mai creadă că poate scăpa cu viață în urma detenției și că ar fi intrat într-o fază mistică, deoarece credea că este trimis de Dumnezeu ca să se sacrifice pentru salvarea națiunii⁴⁹. În scrierile sale memorialistice, Corneliu Codreanu a făcut numeroase trimiteri la divinitate în ascensiunea legionarilor, însă este greu de crezut că ar fi intrat într-o astfel de stare de asceză. Informația apare la mai mulți memorialiști, încât înclinăm să credem că ar fi existat o opoziție a lui privind planurile de evadare.

În toamna anului 1938 starea generală de spirit a legionarilor se îmbunătățise față de primăvară. De asemenea, contextul internațional le era favorabil, întrucât puterea Germaniei creștea, fără ca marile state democratice să acționeze. După ce în martie statul nazist realizase *Anschluss*-ul, la 29 septembrie, o nouă încălcare a dreptului internațional le-a creat germanilor satisfacții, prin deciziile Conferinței de la München. Speranțele legionarilor s-au intensificat după

Dictatul de la Viena privind Cehoslovacia, de la 2 noiembrie. Mulți dintre aceștia au crezut că este vorba despre contextul internațional la care făcuse apel Corneliu Codreanu și s-a creat un sentiment general de speranță. Noua conducere organizatorică a încercat să forțeze mâna regelui, distribuind unele manifeste de amenințare⁵⁰.

Cu toate acestea, concluzia generală este că prin condamnarea lui Corneliu Codreanu, Mișcarea Legionară a primit o puternică lovitură de imagine și de forță. Nivelul electoral atins în decembrie 1937 a fost practic anulat de valul de arestări și condamnări din primăvară și vară. Populația în general era și ea nemulțumită de sistemul partidelor politice, al luptelor și promisiunilor electorale etc. Regele a fost susținut conștient și sincer de corpul cetățenesc la începutul perioadei de regim autoritar. Legionarii, care vorbeau de un deceniu despre ineficiența sistemului parlamentar, au fost în 1938 victimele propriei propagande. Membrii veniți în 1936-1937, care reprezentau majoritatea, s-au resemnat cu ideea desființării Partidului „Totul pentru Țară” și au aderat la îndemnul regal de contribuție la efortul comun de redresare economico-socială a României. Latura extremistă a organizației, care s-a mobilizat după primăvara anului 1938, nu a fost o mișcare de 15,56% din electorat, ci una de adepți ai violenței, pe fondul unei convingeri ideologice foarte stabile. Cu toate că în 1927 Corneliu Codreanu a înființat Mișcarea Legionară drept o organizație spirituală, în care aveau loc numai cei care credeau în valorile ei, după 1936 a fost nevoit să accepte sistemul *membership*-ului, ocazie cu care s-a integrat perfect în sistemul politic de tip liberal. Cei care au aderat la Partidul „Totul pentru Țară” datorită charismei liderului Mișcării Legionare, sau datorită discursului naționalist, au plecat primii după arestarea liderilor, iar mulți dintre ei au devenit funcționari fideli noii structuri statale. Nu numai foștii membri ai Partidului „Totul pentru Țară” au făcut aceasta, ci și membrii celorlalte partide foste parlamentare: PNL, PNT, PNC etc.

NOTE

¹ Zamfirescu, Dragoș, *Legiunea Arhanghelul Mihail. De la mit la realitate*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 250.

² *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu*, vol. II, ed. Radu-Dan Vlad, București, Editura Majadahonda, 2000, p. 25-31.

³ *Ibidem*, p. 33-34.

⁴ *Ibidem*, p. 32-33.

⁵ *Ibidem*, p. 32.

⁶ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare ANIC), Fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 252/1938, f. 17-20.

⁷ *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu*, p. 45-47.

⁸ Chioreanu, Nistor, *Morminte vii*, Iași, Institutul European, 1992, p. 33.

⁹ Palaghiță, Ștefan, *Garda de Fier spre reînvierea României*, București, Editura Roza Vânturilor, 1993, p. 105.

¹⁰ Sima, Horia, „La un an de la moartea lui Ilie Gârneață”, în *Țara și Exilul*, an VIII, nr. 7-8, mai-iunie 1972, p. 2.

¹¹ *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu*, p. 42-43.

¹² Heinen, Armin, *Legiunea „Arhanghelul Mihail”. Mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional*, București, Editura Humanitas, 1999, p. 355.

¹³ *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu*, p. 34-35.

¹⁴ ANIC, Fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 252/1938, f. 20-21.

¹⁵ *Ibidem*, dosar nr. 278/1938, f. 9.

¹⁶ *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu*, p. 53-54.

¹⁷ Zamfirescu, Dragoș, *op. cit.*, p. 250.

¹⁸ *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu*, p. 47-48.

¹⁹ *Ibidem*, p. 56-57.

²⁰ *Ibidem*, p. 58.

²¹ ANIC, Fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 15/1938, f. 138.

²² Sima, Horia, „Mari existențe legionare. Corneliu Georgescu”, în *Țara și Exilul*, an I, nr. 11, 1 septembrie 1965, p. 27.

²³ *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu*, p. 58-59.

²⁴ ANIC, Fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 15/1938, f. 139.

²⁵ *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu*, p. 68-85.

²⁶ ANIC, Fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 252/1938, f. 24.

²⁷ *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu*, p. 117-118.

²⁸ *Ibidem*, p. 94.

²⁹ *Ibidem*, p. 96-97.

³⁰ *Ibidem*, p. 106-113.

³¹ *Ibidem*, p. 96-97.

³² *Ibidem*, p. 97-98.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, p. 99.

³⁶ Heinen, Armin, *op. cit.*, p. 357.

³⁷ *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu*, p. 120-121.

³⁸ *Ibidem*, p. 132-133.

³⁹ ANIC, Fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 15/1938, f. 69.

⁴⁰ ANIC, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 54/1939, f. 67.

⁴¹ *Ibidem*, dosar nr. 49/1938, f. 10-20.

⁴² ANIC, Fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 15/1938, f. 133.

⁴³ *Ibidem*, dosar nr. 262/1940, f. 86.

⁴⁴ ANIC, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 54/1939, f. 124.

⁴⁵ Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu, p. 135.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 137.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 137-138.

⁴⁸ ANIC, Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 54/1939, f. 129.

⁴⁹ Chioreanu, Nistor, *op. cit.*, p. 36; Dumitrescu-Borșa, Ion, *Cal troian intra muros. Memorii legionare*, București, Editura Lucman, f.a., p. 266.

⁵⁰ Heinen, Armin, *op. cit.*, p. 358.

Trăsăturile ideologiei și declinul lui Nasser

Cristina Nedelcu

Revoluția din 23 iulie 1952 nu a apărut din neant. Revolta a fost împotriva venalității, corupției și ineficienței clasei politice, dar și a sistemului democrației liberale, care s-a constituit și a funcționat în Egipt în perioada 1805-1952, considerat de „Tinerii Ofițeri” ca sursă principală a declinului țării. Alcătuirea grupului contestatar a fost graduală și favorizată de însăși evoluțiile societății egiptene din perioada menționată mai sus. Apariția și legitimarea curentului politic propus de Nasser a fost posibilă datorită interacțiunii factorilor locali și globali, ce au avut în fundal desfășurarea procesului de modernizare, iar momentul 1952 a reprezentat o izbucnire în urma acumulărilor din epocile anterioare. Acești factori au fost: arabismul, Primul război mondial, independența formală a Egiptului din 1936 și războiul arabo-israelian din 1948. Astfel, în iulie 1952 puterea politică în Egipt a trecut din mâinile clasei tradiționale în cele ale armatei și aliaților ei. Perioada tumultuoasă a luptei pentru putere nu s-a sfârșit în 1952, ci a continuat până în 1955, când Nasser l-a înlăturat de la putere pe generalul Neguib.

În acest articol ne interesează raportul stabilit între trăsăturile ideologiei sale și declinul său. Este posibil ca sursa declinului său să fie tocmai ideologia sa.

I. PROBLEMA PRELUĂRII PUTERII ȘI A LEGITIMĂRII

Nasser a preluat ușor puterea, însă adevărata problemă a constituit-o legitimarea sa. Condiția esențială în acest sens era aceea de a propune un sistem de idei pe măsura nevoilor și așteptărilor populației. În cazul politicii interne acest sistem și-a găsit expresia în „socialismul arab”, iar pan-arabismul, naționalismul arab și neutralitatea față de conflictul dintre cele două Superputeri au determinat acțiunile sale din politica externă.

Proveniți din păturile sociale de jos, noii deținători ai puterii după Revoluția din 1952 au fost în principal interesați de reformarea domeniului social, mai ales de reforma agrară. Tendința lui Neguib de a pune pe un plan secund aspectul social și preocuparea lui de a monopoliza scena politică, declarându-se adeptul revenirii la sistemul parlamentar de model occidental, care era considerat de masele egiptene ca fiind corupt — a suspendat Constituția din 1923 și a amânat alegerile pentru o perioadă de 3 ani — a provocat înlăturarea sa de un grup de „Tineri Ofițeri”, condus de Nasser. Spre deosebire de predecesorii săi, Nasser a înțeles preocuparea poporului său pentru trecut și că elementul cel mai important pentru păstrarea puterii era să dețină controlul Armatei. Ca să păstreze puterea, el trebuia să aibă sprijinul maselor și să își asigure loialitatea armatei.

Preluarea puterii a fost ușor de realizat în cazul lui Nasser și pentru că a beneficiat de un moment prielnic. În lumea arabă, anii '50 au fost o adevărată decadă a loviturilor de stat, inițiată în 1949 în Siria de acțiunea în forță a colonelului Za'aim. Cei care preluau puterea făceau parte

din rândul Armatei, sau aliați cu ea, și erau membrii generației ajunsă la maturitate în anii '30-'40, exclusă din viața politică de către cei pe care acum îi înlăturau prin acțiuni violente¹. Alianța cu Armata era absolut necesară pentru că accesul la putere presupunea folosirea forței, iar Armata, instrumentul necesar pentru acțiune, era și simbolul demnității și al mândriei naționale, elemente necesare în procesul ulterior de legitimare în fața maselor. Armatele naționale erau elemente noi în societățile arabe. În Egipt, până la al Doilea război mondial militarii de origine egipteană aveau un statut inferior în structurile Armatei, funcțiile înalte fiind ocupate de ofițeri englezi, și, ca o consecință, erau situați din punct de vedere al statutului la periferia societății.

Însă, în urma Revoluției din 1952, ei au devenit centrul vieții social-politice. Nasser și-a asigurat sprijinul Armatei prin proveniența sa din structurile sale și prin promovarea în funcțiile de conducere a foștilor colegi din timpul studiilor de la Academia Militară: Abdul Hakim Amer, Abdul Latif Baghdadi, Anwar el-Sadat, Hussein esh-Shafei, Zacharia Mohieddin și frații Gamal și Salad Salem. Accesul în structurile armatei l-a obținut după deschiderea porților Academiei Militare și claselor sociale de jos. Independența obținută în 1936, chiar dacă formală, a obligat Egiptul să își lărgescă structurile militare, în rândul ofițerilor pătrunzând tineri însuflețiți de idei naționale. În cazul Egiptului a început să se vorbească în cercurile oficiale despre eventualitatea unui serviciu militar obligatoriu spre sfârșitul anului 1935, însă, *întreaga clasă* [prin „clasă“ reprezentantul diplomatic român înțelegând toți tinerii egipteni apti pentru serviciul militar] *a fost recrutată sub drapel începând din februarie 1936, guvernul egiptean fiind dispus să acorde orice credite pentru sporirea armamentului*². Printre acești tineri s-a aflat și Gamal Abdel Nasser, descendentul unei familii modeste — tatăl lui era funcționar poștal — care în 1937 a fost acceptat la Academia Militar din Cairo, iar în 1938 a fost trimis la unitatea militară de la Mankabad ca locotenent de infanterie.

Nasser a obținut sprijinul maselor făcând apel la gloriosul trecut arab, declarându-și intenția de a-l restaura. După 7 ani de la Revoluție, el spunea egiptenilor că poporul și armata sunt cei care „într-un timp așa de scurt au realizat pagini glorioase în istorie“ printre care: „expulzarea regelui care împrăștiase corupția în țară, expulzarea imperialiștilor“ și mai ales au pus „fundațiile gloriei, libertății și demnității“³. Nasser pretindea în discursurile sale că acționează pentru popor și de aceea a obținut susținerea și entuziasmul maselor.

I. 1. Politica internă

Pe plan intern, prin principiile „socialismului arab“ (alături de idei precum egalitatea tuturor „claselor“ sociale, îmbunătățirea legislației muncii, politici sociale), Nasser a stimulat ideea de progres, bazat pe modernizarea tehnică și înlăturarea „feudalismului“ din structurile societății rurale.

Socialismul era un fenomen nou în Orientul Mijlociu, iar cel arab reprezintă o adaptare a ideologiei la nevoile Egiptului. Înainte de anii '60, ideologia a fost prezentă numai în rândul intelectualității, pentru că principala problemă cu care se confrunta eșichierul politic era independența, pe un plan secund figurând starea internă a societății. Socialismul era atractiv pentru tinerii ofițerii din armată care au preluat puterea, deoarece ei proveneau din familii din clasele de mijloc sau de jos, categorii ignorate anterior de liderii politici. În Egipt, acești ofițeri au observat corupția democrației liberale și fanatismul islamic prezent în acțiunile și preceptele „Frăției musulmane“ în perioada interbelică, și au considerat că o soluție poate fi o nouă ideologie, care, din punctul lor de vedere, susținea adevărata democrație și justiție socială. Pentru ei socialismul era:

- simbolul independenței reale față de puterile occidentale; întrucât, companiile europene continuau să domine economia țărilor din Orientul Mijlociu și după obținerea independenței, naționalizarea și stabilirea economiei socialiste planificate a îndreptățit aceste noi guverne să își declare din nou independența politică și economică;
- un simbol al modernității; era vorba de o ideologie ce nu mai fusese încercată până

atunci, de aceea se considera că era o dovadă că țara nu mai era înapoiată;

- afirmare a unui nou set de valori specific lumii arabe: egalitate, împărțirea bunurilor, cooperare, care este considerat superior celui capitalist unde este accentuat individul⁴.

Barajul de la Aswan, industrializarea și reforma agrară sunt exemplele pe care Nasser le considera cele mai importante contribuții ale regimului său, în vederea îmbunătățirii condițiilor de viață ale populației. Ele au fost necesare pentru a se legitima în fața maselor în postura de lider al poporului, care acționează în interesul și pentru bunăstarea sa. Interesul lui Nasser pentru starea societății egiptene a fost real, însă dimensiunea realizărilor sale este discutabilă. Dacă în discursurile sau interviurile ce urmau să fie difuzate în interiorul țării, Nasser vorbea mai întâi despre aspecte ale politicii externe, în interviurile date corespondenților de presă occidentali accentul cade pe problemele interne ale societății egiptene, iar în al doilea rând pe politica externă. Într-un astfel de interviu acordat lui Robert Stephens în ianuarie 1967, Nasser a declarat că problema cea mai presantă pentru el era „faptul că alți 175.000 de oameni se vor naște în țară în acea lună, iar ei trebuie hrăniți⁴⁵”, prin urmare, el conștientiza situația precară a economiei egiptene.

Nasser nu putea să prezinte în cadrul discursurilor ținute în fața populației din Egipt situația reală a țării - problemele economice, dependența de sprijinul financiar extern pentru realizarea proiectelor sale de modernizare — pentru că „revoluția socială” pe care o înlăptuise în 1952 și apoi în 1955 își pierdea substanța. Mai mulți factori, printre care menționăm creșterea demografică rapidă și evoluțiile din sistemul politic și economic mondial, au făcut ca măsurile sale să aibă un impact redus.

Când populația devenea neîncrezătoare în realizările regimului, Nasser făcea apel la două teme pentru a le explica persistența problemelor sociale: simultaneitatea celor două revoluții și dușmanul din exterior. În lucrarea „Filosofia revoluției”, el pleacă de la premisa că orice popor din lume traversează două revoluții: o **revoluție politică** ce îl ajută să-și recâștige dreptul la autogovernare din mâinile unui despot care l-a subjugat...și o **revoluție socială**, un conflict de clasă care se încheie până la urmă prin realizarea dreptății sociale pentru toți locuitorii țării⁶. Egiptul întâmpina greutăți pentru că trebuia să susțină cele două revoluții în paralel. Deși, Nasser le vorbea de marile realizări — eliminarea feudalismului, privilegiilor, corupției — putem trage concluzia că necesitatea acestor revoluții demonstrează conștientizarea rolului periferic al Egiptului în relația sa cu sistemul mondial. Un lider care consideră că statul său trebuie să mai treacă printr-o revoluție ca să ajungă din urmă celelalte state își percepe poziția ca fiind una de inferioritate în raport cu ierarhiile sistemului mondial. Nasser a îmbrăcat scopul său (obținerea unui nivel de bunăstare pentru societatea egipteană comparabil cu cel din societățile occidentale) într-o exprimare sofisticată, cu conotații nobile, specifice mentalității arabe, pentru că dacă ar fi prezentat un discurs similar cu cel al liderilor occidentali și-a fi pus în primejdie legitimitatea în lumea arabă.

Problema socială cu diversele ei aspecte — creșterea demografică rapidă, lipsa hranei, a serviciilor sociale și de sănătate, numărul redus al locurilor de munca etc. — a stat la baza modelării politicii interne. Întrucât, provenea din segmentul inferior al societății, Nasser știa că există o gravă problemă socială în Egipt: sărăcia și înapoierea. El s-a străduit să o rezolve, dar, mai ales, să nu o complice, pentru a nu adăuga și societății egiptene o caracteristică, specifică majorității societăților arabe din Orientul Mijlociu: clivajul social pe criterii religioase, economice sau de clan. Intenționând să prevină apariția unor linii de clivaj a recurs la teoria existenței unui dușman extern, împotriva căruia masele arabe trebuiau să se unifice, (solidaritatea și unificare arabă reprezintă esența pan-arabismului), toți urmând să se ralieze în jurul unui centru. Teoria dușmanului extern a fost asimilată cu ușurința de societatea egipteană, care considera ca tot răul din prezent se datora dominației britanice din secolul al XIX-lea. În postura „dușmanului” a rămas Occidentul, perceput ca fiind de o agresivitate crescândă după proclamarea statului Israel în 1948. Nasser propunea ca modalități de luptă împotriva „amenințării” externe conceptul de

solidaritate, atât internă cât și regională (arabă), Egiptul transformându-se în centrul de rezistență al lumii arabe.

Ideea de solidaritate aplicată în interiorul țării presupunea coagularea întregului popor în jurul liderului, tradusă în practică prin centralizarea puterii. Treptat toate pârgurile puterii au fost preluate de Nasser, iar partidele politice, considerate de el ca posibili constituenți de linii de clivaj, au fost desființate, preferând să creeze un partid unic (acesta a avut diverse denumiri: Adunarea Națională de Eliberare, Uniunea Națională, Uniunea Socialistă Arabă) al cărui scop era mobilizarea politică a maselor arabe.

I. 2. Politica externă

Politica externă a lui Nasser a fost structurată pe trei principii: pan-arabismul, naționalismul arab și neutralitatea. Acestea sunt interdependente și se susțin reciproc. Așa cum pan-arabismul nu ar fi putut funcționa fără naționalismul arab, pentru că el îi dă elementul central, acela de națiune, nici neutralismul nu ar fi avut succes fără pan-arabism, pentru că a fi neutru în relația cu două ideologii (comunistă și democrația occidentală) presupune un vid ideologic, care trebuia umplut cu un curent de gândire propriu, specific unei anumite culturi.

Pan-arabismul a reluat principiile arabismului de secol XIX referitoare la evidențierea lumii arabe în raport cu restul lumii, cărora li s-a adăugat personalitatea unui lider charismatic, precum cea a lui Nasser. În secolul al-XIX-lea, sistemul arab se bazase pe o unitate culturală stabilită printr-o densă rețea de comunicații, relații de familie și de apariția germenilor unei conștiințe culturale comune, evidențiată de preceptele arabismului⁷.

Solidaritatea manifestată pe plan extern gravita în jurul ideii de pan-arabism / nasserism. Se impune o observație referitoare la terminologia utilizată: în interiorul Egiptului, Nasser a vorbit despre pan-arabism, însă în lumea arabă a fost mai des utilizat termenul „nasserism” pentru a descrie curentul promovat de liderul egiptean. Arabismul de secol XIX apăruse și se dezvoltase în Levant, în aceeași perioadă când Egiptul era condus de Muhammad Ali, care considera că Egiptul trebuie să fie beneficiarul unui statut privilegiat (dar nu stat independent) în relațiile cu Imperiul Otoman și cu restul lumii arabe. Nasser a fost atras de ideile referitoare la **solidaritatea și unitatea lumii arabe** promovate de arabism cu jumătate de secol în urmă și folosite de el ca bază pentru structurarea curentului pan-arabist. Spre deosebire de predecesori (Muhammad Ali și regii Faruk și Fuad), el a înțeles că succesul doctrinei poate fi obținut prin îndeplinirea a două condiții:

1. dacă ideile menționate mai sus sunt promovate de cei care dețin efectiv puterea; în secolul al XIX-lea arabismul circulase în rândurile oamenilor de cultură, precum profesori de la Academia din Beirut, sau politicienilor lipsiți de o legitimare solidă în lumea arabă, precum regii Feisal și Abdullah;
2. dacă obține sprijinul maselor arabe; mobilizarea maselor în sprijinul pan-arabismului a realizat-o promovând în discursurile sale tema pericolului reprezentat de Israel; proclamarea statului Israel în 1948 i-a servit lui Nasser în două sensuri: pe de o parte a demonstrat populației ineficiența vechii clase politice, justificându-și intervenția de preluare a puterii cu forța, iar pe de alta a transformat pan-arabismul într-un curent politic viabil, întrucât, însăși existența statului Israel demonstra că există un pericol extern, în lupta cu care era necesară toată forța lumii arabe și un lider care să o ghideze.

Naționalismul arab a venit în sprijinul pan-arabismului. Curentul presupunea unificarea lumii arabe, posibil de constituit datorită existenței aceleiași limbi, culturi și a unei majorități religioase (credința islamică). Planuri în această direcție fuseseră elaborate încă din perioada interbelică, multe dintre ele gravitând în jurul Siriei. „Promisiunea” făcută de britanici șerifului Hussein⁸ – Siria Mare independentă – a fost percepută de Egipt ca o lovitură dată prestigiului de care se bucura în lumea arabă, condamnându-l la un statut și mai servil în relația cu Marea Britanie și cu lumea arabă de est, decât avusese pe parcursul secolului al XIX-lea⁹, de aceea Nasser trebuia să

găsească și să utilizeze toate mijloacele necesare Egiptului pentru a ei legitima cu statutul de lider regional.

Nasser a fost influențat de arabism și de activitatea din perioada interbelică a grupării „Tânărul Egipt” (Misr al-Fatah), care susținea necesitatea câștigării, într-o primă fază, a independenței națiunii egiptene, urmată, apoi, de cea a întregii lumi arabe. Triumful obținut după negocierea Acordului de retragere a trupelor britanice de pe teritoriul Egiptului (1954), cumpărarea de armament de la Cehoslovacia (1955), participarea la Conferința de la Bandung (1955) și naționalizarea Canalului Suez, l-a transformat în eroul lumii arabe. Din această postură, Nasser a putut susține că există o singură lume arabă, care trebuia unificată și al cărei prestigiu trebuia restaurat.

În viziunea sa, puterea națiunii arabe provenea din trei surse: tradiția arabă comună, poziția geografică strategică și petrolul. Lumea arabă nu era ruptă de planul global, ci avea o strânsă legătură cu Africa. Al treilea spațiu de definire al lumii arabe este Islamul. Pentru Nasser, pelerinajul la Mecca avea putere politică, manifestându-se ca o „conferință politică periodică la care șefii tuturor statelor islamice – lideri de opinie, oameni de știință, industriași de vază, oameni de afaceri cunoscuți – se adună în acest parlament islamic mondial pentru a trasa liniile de ansamblu ale politicii țărilor lor și pentru a stabili principiile care să le asigure o colaborare strânsă până la următoarea lor întrunire¹⁰. Principiile Islamului au fost puse în slujba pan-arabismului, iar pan-arabismul a fost în opinia sa expresia neutralismului, dacă ne raportăm la teoria bipolaristă a relațiilor internaționale. Nu era suficient să susțină că dorește să nu fie implicat în lupta celor două Superputeri pentru sfere de influență, și trebuia să ofere o alternativă, o ideologie proprie, așa că a prezentat un ideal și o cale de urmat pentru lumea arabă.

Atitudinea lui față de Israel servea scopurilor sale politice. Nixon susține că dacă Israelul nu ar fi existat, Nasser ar fi inventat ceva care să-i țină locul. Unitatea arabă avea nevoie de o cauză comună, iar distrugerea Israelului a devenit obiectivul care a umplut acest gol¹¹.

Nasser a încercat să folosească „problema Israel” și pentru a soluționa unele aspecte economice interne. El era conștient de gravele probleme economice ale Egiptului, iar pentru o lume tot mai tehnologizată, petrolul era vital. Barajul de la Aswan oferise agriculturii noi suprafețe de teren arabil, însă exploatarea lor presupunea utilaje mecanizate, implicit combustibil. Egiptul nu avea nici puterea financiară ca să cumpere petrol de pe piața internațională, dar nici resurse interne suficiente. Până în 1967 Nasser a privit petrolul ca pe un bun al tuturor arabilor¹², al căror lider se dorea a fi. El dorea să folosească petrolul arab pentru dezvoltarea internă a Egiptului, pentru că unui stat productiv din punct de vedere economic îi este mai ușor să joace rolul de lider. Nasser a pretins că resursele trebuie utilizate în lupta cu Israelul, pentru *frații palestinieni*, de aceea a cerut ca tranzacțiile să fie puse sub controlul său direct, acțiune care a dat naștere unor dure comentarii în rândul statelor arabe ce dispuneau de resurse însemnate, aflate și ele la rândul lor în căutarea independenței politice și a unei poziții avantajoase în sistemul arab.

Contextul global i-a permis lui Nasser să susțină că exista un pericol extern. Confruntarea dintre Superputeri l-a determinat să pretindă în public că existența lumii arabe era în pericol datorită amenințărilor Israelului / Occidentului sau comunismului. Una dintre problemele enunțate de istoriografia lumii arabe privește raporturile lui Nasser cu ideologia comunistă. În opinia noastră, Nasser a folosit factorul sovietic în planurile sale. El nu a fost simpatizantul comunismului, pe care îl considera incompatibil cu lumea arabă, sau al ideii de dominație sovietică în lumea arabă. Din punctul său de vedere, eliberarea de sub dominația străină era cea mai importantă realizare a sa și a poporului egiptean. Faza luptei de eliberare era, conform mărturisirilor sale, „cea mai gravă din istorie...” ea (*n.n.*) „a permis poporului egiptean să se descopere pe sine, capacitățile și potențialul său¹³. Numai după eliberarea de sub dominația străină Nasser s-a preocupat de aspectul economic al Egiptului. El considera că adevărata

eliberare a fost adusă de Revoluția din 1952, pentru că atunci au fost înlăturate vechile elite exploatoare, în viziunea lui ne-egiptene. Tot răul din societatea egipteană se datorase unor străini (dinastia instaurată de Muhammad Ali era de origine albaneză), de aici dorința de a evita o poziție de inferioritate în relația cu un alt stat.

Nasser a militat pentru minimalizarea intervențiilor străine în Orientul Mijlociu. Comunismul a fost considerat un pericol comparabil cu Sionismul. Într-un discurs ținut la 17 martie 1953, cu ocazia semnării Tratatului de ajutor tehnic și financiar dintre URSS și Irak, Nasser a declarat: „campania noastră împotriva comunismului este menită să apere țara noastră de o nouă formă de imperialism, și să reconstruiască țara noastră pe o fundație națională eliberată de imperialism”¹⁴. Din punctul lui de vedere, sprijinul sovietic era binevenit în diverse domenii, însă, în sfera politicului, relațiile sovieto-egiptene trebuiau să conduse de pe poziții de egalitate deplină.

Totuși, atitudinea lui Nasser din 1956 a dat ocazia URSS să devină un factor important în jocul diplomatic din Orientul Mijlociu¹⁵. Afirmția de mai sus este valabilă dacă analizăm situația din perspectiva raporturilor Vest-Est, pentru că, după acest moment, sovieticii au pătruns efectiv în sistemul arab, iar influența franco-britanică s-a diminuat considerabil. De remarcat este faptul că Nasser nu a permis comuniștilor egipteni sau sovietici să preia controlul politicii externe egiptene. În 1956, Moscova a sprijinit Egiptul, dar primele comentarii, favorabile liderului egiptean, care procedase la naționalizarea Suezului, le-a făcut după 36 de ore de la declanșarea blocadei.

Nasser a respins ideologia comunistă din pricina a două considerente: se opunea naționalismului arab și preceptelor religiei islamice, în spiritul căreia fusese educat atât el, cât și majoritatea societății egiptene / arabe. El a declarat: „accept faptul unei vieți materiale. Dar cum a fost creată viața? Poate că sunt gata să accept și teoria evoluției ei. Dar spune-mi cum a fost creat pământul și universul? Până atunci o să cred în Dumnezeu”¹⁶.

Nu se poate spune despre Nasser că a fost tentat să acorde Islamului un statut special în structurile statului, dar nu a riscat să se rupă total de tradiția islamică pentru a nu pune în pericol sprijinul din partea unui considerabil segment al societății. Când „Frăția Musulmană” a devenit un factor de constrângere suplimentar la adresa planurilor sale politice, Nasser a interzis organizația și a ordonat arestarea membrilor ei, fără să țină cont că, în anii când căuta să se legitimizeze, apelase la sprijinul lor. El s-a comportat în public ca un bun credincios musulman, mărturie stând finalul discursurilor sale unde făcea apel la numele lui Dumnezeu, dar a refuzat să fie fanatic în credința sa.

Ostilitatea manifestată față de lumea occidentală a fost și mai evidentă. În ochii săi, și fără îndoială și în cei ai majorității arabilor, Marea Britanie și Franța erau fostele puteri coloniale, sursa umilinței poporului din ultimul secol, iar în acest context războiul din 1956 a fost considerat ca o nouă declarație de independență. Statele Unite au avut un statut privilegiat pentru că și ele luptaseră împotriva colonialismului, se opuseseră intervenției franco-britanice din 1956 și au promis sprijin financiar pentru construirea barajului de la Aswan. Decizia SUA de a-și retrace oferta de finanțare a Aswanului și presiunile exercitate asupra lui Nasser pentru a adera la Pactul de la Bagdad, l-au determinat să le includă în grupul statelor „imperialiste”, în care nici un lider arab nu trebuia să aibă încredere. Valorile democrației occidentale (accentul pus pe individ, pe proprietatea privată și pe competiție) și stilul de viață din Vest erau considerate amenințări la adresa societăților arabe.

Poziția lui față de confruntarea dintre Superputeri a fost exprimată prin **politica nealinierii**, susținută de liderii Lumii a III-a la Conferința de la Bandung (1955). Nasser a dorit să facă din lumea arabă și cea afro-asiatică un *corpus separatum* în relațiile internaționale, iar alianța cu Nehru l-a ajutat în legitimarea sa în postura de lider al segmentului arab. Criza Suezului i-a oferit prilejul să demonstreze lumii arabe și opiniei publice internaționale că neutralismul și pan-arabismul erau atitudini care rezistaseră în confruntarea cu mediul extern. Respingerea Pactului

de la Bagdad și ceea ce Nasser a considerat că a fost „victoria sa în războiul din 1956” au reprezentat adevărate declarații de independență ale arabilor. Prestigiu pe care l-a obținut după 1956 a netezit calea spre unificarea Egiptului cu Siria în 1958, primul pas din noul proiect de constituire a unei lumi arabe unitare.

Treptat, noul set de valori pe care l-a introdus în lumea arabă s-a transformat într-un factor de constrângere. Nivelul dezvoltării palierului politic și economic a rămas redus, de aceea, Nasser a putut instaura o conducere centralizată și s-a bucurat de puteri depline. Cu trecerea timpului entuziasmul maselor a scăzut și a apărut riscul constituirii unor posibile centre rivale liderului. Ca să mențină entuziasmul maselor, liderul / Nasser a fost obligat să inițieze acțiuni dramatice, ce trebuiau să fie cel puțin la nivelul unei acțiuni anterioare încununate cu succes, în cazul nostru cea din 1956, naționalizarea Suezului. Deși, pe câmpul de lupta Egiptul a fost înfrânt, Nasser a transformat, ajutat și de contextul istoric al anului 1956, războiul din Sinai într-o adevărată victorie politică, cauză principală a prestigiului de care s-a bucurat ulterior în rândul arabilor. Mijlocul anilor '60 a reprezentat un moment de scădere a entuziasmului maselor, și, de aceea, Nasser s-a văzut obligat să acționeze în 1967, sperând într-o reitereare a momentului '56.

Concluzionând, constrângerile pentru liderul politic în practicarea politicii externe egiptene în intervalul 1955-1967 erau date de:

- ❶ lipsa resurselor; economia egipteană era dependentă de subsidiile primite de la alte state (nu neapărat arabe);
- ❷ creșterea demografică rapidă; tinerele generații erau din ce în ce mai sărace, nu aveau locuri de muncă suficiente, prin urmare, erau și mai intolerante și greu de controlat de un lider care ar fi dus o politică pe măsura așteptărilor lor;
- ❸ prezența în mentalul colectiv egiptean, dar și în cel arab, a ideii unui trecut glorios, care trebuie restaurat.

Elementele care pot fi utilizate în favoarea sa, de către liderul politic în acțiunile sale din politica externă pot fi:

- ❶ poziția geografică (valea Nilului), care încă din cele mai vechi timpuri necesita o conducere centralizată, care să planifice utilizarea sistemului de irigații; această realitate geografică a determinat ca în mentalul egiptean să se poată impune ușor un lider puternic, chiar dictatorial;
- ❷ societatea omogenă din punct de vedere etnico-religios, și nivelul scăzut de cultură politică face ușoară acțiunea de mobilizare și manipulare a maselor;
- ❸ în unele situații, mediul internațional a fost favorabil: Războiul rece, perceput în interiorul Egiptului ca element amenințător la adresa stabilității zonale, pentru că presupunea existența unui posibil cuceritor (imperialismul occidental sau comunismul), împotriva căruia liderul trebuia să lupte, iar masele să îl sprijine necondiționat;
- ❹ trecutul colonial identificat în mentalul colectiv arab cu o epocă a asupririi și umilinței, situații față de care arabii au manifestat dintotdeauna o sensibilitate sporită; liderul poate oricând să facă recurs la ideea unei amenințări și să mobilizeze societatea în jurul lui și alianțelor alese de el.

II. DECLINUL LUI NASSER. CAUZE ȘI FORME DE MANIFESTARE.

În ciuda manifestațiilor populare de pe străzile orașului Cairo, nederijate de sus, desfășurate în iunie 1967, care cereau reînțoarcerea lui Nasser la conducerea statului, perioada 1967-1970 este cea a declinului său. Trei elemente i-au subminat poziția în lumea arabă:

- ❶ percepția avută de lumea arabă în cazul deznodământului războiului din 1967;
- ❷ implicarea comunității internaționale în reglementarea diferendului dintre părți;
- ❸ resurgența naționalismului palestinian.

II. 1. Percepția avută de lumea arabă în cazul deznodământului războiului din 1967.

Principala cauză a declinului lui Nasser o constituie percepția negativă a deznodământului războiului din 1967 de către lumea arabă. Dimensiunea nemilitară a conflictelor reprezintă un aspect semnificativ în rândul consecințelor războiului din 1967, printre care, menționăm schimbarea profundă și ireversibilă a sistemului arab post-1967. Războiul a provocat o „criză morală”, care a culminat cu o perioadă de auto-criticism, a cărui principală victimă a fost nasserismul (pan-arabism, naționalism arab, neutralitate, socialism arab).

Primele semne ale declinului au apărut în primii ani din deceniul șapte: în 1961 a avut loc secesiunea siriană, iar în 1962 a început războiul din Yemen. Confruntarea dintre facțiunile yemenite a avut o dimensiune dramatică pentru prestigiul lui Nasser în lumea arabă, pentru că a semnat constituirea unui pol rival, reprezentat de Arabia Saudită.

Implicarea lui Nasser în confruntarea cu Israelul din 1967 era inevitabilă, dacă dorea să rămână liderul lumii arabe. Politica sa externă după jumătatea anilor '60 a fost precară, iar discursurile sale incendiare trebuiau să se materializeze. Preocupat mai ales de prestigiul său, Nasser a ales să provoace Israelul, având speranța că o eventuală confruntare cu acesta va semăna cu cea anterioară (războiul din 1956), fără să ia în calcul situația producerii unei escaladări a ostilităților, imposibil de controlat. Nasser credea că Superputerile, speriate de o posibilă degenerare a conflictului, vor interveni la momentul potrivit, iar el va putea să prezinte maselor arabe această intervenție ca pe un vot de susținere dat politicii sale.

În 1967, când a avut loc cea mai umilitoare înfrângere a arabilor, Nasser nu a avut intenția să declanșeze un război, mărturie stând lipsa unor planuri concrete de atac. Pentru Sinai nu era pregătit nici un plan, întrucât Nasser nu considera că tensionarea situației va duce, în mod obligatoriu, la deschiderea ostilităților¹⁷. În urma atacului israelian, luate prin surprindere, unitățile egiptene din Sinai, al căror comandant tocmai se întorcea de la o petrecere, au început retragerea dezordonată și, așa cum au arătat imaginile din publicațiile vremii, și-au abandonat bocancii în deșert pentru a putea fugi mai repede.

Nasser a luat contact cu problema palestiniană în 1948, în urma participării sale în războiul declanșat de arabi împotriva Israelului. Eșecul de atunci l-a pus pe seama clasei politice corupte și ineficiente și a dependenței armatei egiptene de cea britanică. Din următoarea confruntare — în 1956 — a ieșit învingător în ochii opiniei publice arabe, așadar a preferat să ignore realitatea prezentată pe câmpul de luptă, așa cum în 1967 nu a dat atenția cuvenită sfatului primului ministru, Suleiman Sidqi, conform căruia, Egiptul nu era pregătit de război pentru că tocmai inițiasse un set de reforme economice. Ca politician, Nasser a devenit liderul întregii lumii arabe, dar ca militar nu a reușit să anticipeze și să controleze în 1967 escaladarea conflictului sau să organizeze eficient o coaliție a armatelor arabe.

Acest gen de reacție (nu ține cont de sfaturile consilierilor săi sau de realitățile politice și militare) arată un Nasser iritabil, nerăbdător, dictatorial, stăpânit de ambiții mărețe, care nu au ținut seama de nevoile primare ale poporului său¹⁸. Dimensiunile catastrofei din 1967 l-au surprins pe Nasser, care s-a simțit umilit, responsabil și a decis să se retragă din politică. El a fost nemulțumit că i s-a ascuns dezastrul aviației egiptene și că generalii au decis evacuarea Sinaiului fără să-l consulte, creând în teren o stare de confuzie, care a ușurat semnificativ înaintarea trupelor israeliene.

Se pare că la sfârșitul războiului, conform textului lui Mohammed Heikal, colaborator apropiat, Nasser ar fi spus: „dacă oamenii mă găsesc vinovat și decid să mă spânzure în Piața Libertății, cred că au tot dreptul să o facă” și și-a dat demisia¹⁹.

Mulțimile adunate pe străzile orașului Cairo l-au convins să-și retragă demisia. Decizia lui a însemnat un punct pus unei scurte perioade de pragmatism politic. După reluarea atribuțiilor prezidențiale s-a întors la practica disimulării, oficial punând dezastrul pe seama unei conspirații occidental-israeliene, însă neoficial a înlăturat majoritatea generalilor aflați în 1967 la conducerea Armatei, acțiune care ne îndreptățește să afirmăm că nici el nu credea cu adevărat

în „teoria unei conspirații israeliano-americane“.

Nasser a avut succes în epoca luptei pentru eliberare pentru că a vorbit direct maselor, rupându-se categoric de modelul utilizat de generația anterioară de politicieni (liderii tradiționali), care ignoraseră dorințele și așteptările maselor. Legătura dintre declinul său și războiul din 1967 constă în faptul că în pregătirea conflictului s-a bazat exclusiv pe retorică, fără să alcătuiască o strategie consistentă de dezvoltare și aplicare a planurilor sale.

II. 2. Diplomația comunității internaționale

Implicarea comunității internaționale în reglementarea conflictului reprezintă o lovitură dată prestigiului de care se bucura el în lumea arabă, întrucât, el nu a mai fost privit ca în 1956: liderul independent care a impus termenii unui armistițiu favorabil arabilor (a obținut retrocedarea peninsulei Sinai), ci, ca omul politic, care în 1967, a provocat cea mai umilitoare înfrângere din istoria lumii arabe. Comunitatea internațională i-a subminat poziția, preluându-i prerogativele de conducător și organizator al politicilor lumii arabe. Intervenția sa concretă a constat în adoptarea Rezoluției nr. 242, document deosebit de important în evoluția ulterioară a evenimentelor.

În planul politico-diplomatic au avut loc semnificative mutații prilejuite de acest conflict. Pe plan global (internațional) cele mai semnificative evenimente s-au desfășurat în cadrul organismelor ONU: Consiliul de Securitate și Adunarea Generală.

Acest teritoriu a oferit Marilor Puteri posibilitatea unei confruntări: URSS și-a concentrat din nou eforturile în Consiliul de Securitate, în sensul obținerii unei condamnări a acțiunilor Israelului și retragerea trupelor sale din teritoriile recent ocupate. În ciuda protestelor sale, numai alte trei state – Bulgaria, Mali și India – au mai votat paragraful din schema rezoluției de condamnare a Israelului. Evenimentele de pe scena internațională au oferit prilejul arabilor să acuze din nou SUA că era aliata Israelului, permițând nașterea credinței în rândul lor în ipoteza unei acțiuni concertate americano-israeliană, ce avusese ca obiectiv amânarea desfășurării lucrărilor Consiliului de Securitate, până când Israelul avea să obțină însemnate succese teritoriale.

În sprijinul ipotezei de mai sus, politicienii arabi au citat declarațiile de presă ale oficialilor americani – printre care și pe cea a Secretarului de Stat american, Dean Rusk – în care se susținea că sunt „mulțumiți“ că Israelul a câștigat războiul²⁰. La rândul său, Israelul a acuzat URSS că a sprijinit tabăra arabă la toate nivelele: diplomatic, economic și militar (a acoperit pierderile de armament ale arabilor), ceea ce, în mediile politice israeliene, era considerată a fi o alterare a echilibrului regional. Dintr-o telegramă a legatului român la Tel Aviv către Ministerul Afacerilor Externe RSR, din 23 iunie 1967, aflăm că „în cercurile politice și în presa [din Israel] se desfășoară o acțiune organizată pentru prezentarea Uniunii Sovietice drept principal sprijinitor al conflictului în Orientul Mijlociu și dușmanul păcii“²¹.

Încetarea formală²² a ostilităților nu a atras după sine detensionarea situației, tocmai de aceea, intervenția Organizației Națiunilor Unite s-a dovedit deosebit de importantă. După o vară tumultuoasă, în cadrul dezbaterilor Adunării Generale și Consiliului de Securitate, în noiembrie 1967, Consiliul de Securitate ONU a adoptat cel mai important document pentru evoluția ulterioară a conflictului în palierul politico-diplomatic. Rezoluția, numerotată 242, a stabilit principiile ce urmau să ducă la soluționarea conflictului din ultimele două decenii. În Rezoluție se stabilea că „este inadmisibilă achiziționarea de teritorii în urma războiului și că este necesar să se lucreze pentru o pace dreaptă și de durată, prin care toate statele din zona să trăiască în securitate“.

Rezoluția lega problema păcii de retragerea israelienilor din teritoriile ocupate: „... realizarea unei păci drepte și de durată“ presupunea „retragerea forțelor armate israeliene din teritoriile ocupate în recentul conflict... respectarea suveranității, integrității teritoriale și independenței politice a tuturor statelor din zonă și dreptul lor de a trai în pace în cadrul unor granițe sigure

și recunoscute...²³.

La prima vedere, documentul adoptat de Consiliul de Securitate al ONU în 22 noiembrie 1967, la propunerea Lordului Caradon, nu stabilește soluții concrete pentru problemele de fond ce determinaseră apariția conflictului dintre părți, tocmai de aceea reacțiile în urma adoptării Rezoluției nr. 242 nu au întârziat să apară.

În răspunsurile date în chestionarele, pe care reprezentantul special ONU, Gunnar Jarring, le-a înmânat guvernelor Israelului, Egiptului, Iordaniei și Libanului, primul a declarat că acceptă principiile expuse în Rezoluția nr. 242 și cerea ca pacea să fie realizată prin tratate bilaterale încheiate între Israel și fiecare stat arab²⁴.

În chestionarele înmânate de Gunnar Jarring Egiptului, Iordaniei și Libanului, cele trei state arabe au declarat că acceptă principiile Rezoluției nr. 242, și că, în opinia lor, Israelul voalează conținutul documentului amintit, pentru că în urma unei agresiuni a decis să păstreze teritoriile ocupate²⁵.

Dacă părțile beligerante au căzut de acord, în principiu, în privința conținutului unui document oficial menit să rezolve disputa, întrebarea firească este ce anume a împiedicat punerea în aplicare a prevederilor Rezoluției nr. 242 și soluționarea conflictului? Unul din neajunsurile documentului, privit din punctul de vedere al subiecților săi arabi, a fost considerat neintroducerea în textul Rezoluției a mențiunii „toate teritoriile ocupate după recentul conflict”. Arabii considerau că acest text va permite Israelului să păstreze teritoriile, care să satisfacă principiul granițelor sigure și recunoscute — principiu considerat a fi exprimat prea vag —, iar, când statele arabe au declarat că susțin Rezoluția nr. 242, au subînțeles în textul acesteia particula **toate** (în varianta în limba engleza **all**) pentru a satisface în viziunea lor principiul „păcii drepte și de durată”.

Înainte de votul din Consiliul de Securitate, Lordul Caradon a declarat că „textul Rezoluției este unul echilibrat. A adăuga sau a scoate ceva înseamnă să se distrugă echilibrul... Trebuie să fie considerată un tot unitar așa cum este”²⁶. Mediile politice internaționale nu au dorit să aducă nici o modificare textului documentului, după cum a arătat în declarația sa din 6 decembrie 1969 Michael Stewart, Secretarul de Stat pentru Afacerile Externe și ale Commonwealth-ului: „absența cuvântului **toate** din fața cuvântului **teritorii** este deliberată”²⁷.

În opinia noastră, cuvântul **toate** lipsește din cel puțin două motive: 1. includerea lui însemna transformarea unui document internațional, menit să soluționeze conflictul, într-un dictat pentru una dintre părți; 2. prin Rezoluția nr. 242 comunitatea internațională a urmărit în principal deschiderea dialogului între beligeranți. Principiile expuse în document sunt destul de laxe tocmai pentru a putea oferi părților interesate prilejul de a începe tratativele.

În rândul mediilor politice internaționale frontierele din zona Orientului Mijlociu erau percepute ca fiind încă în mișcare. Lyndon Johnson a declarat pe 10 septembrie 1968: „noi nu suntem cei care să spunem altor națiuni unde să traseze granițele dintre ele, astfel încât să le asigure cel mai înalt grad de securitate. Oricum, este clar că întoarcerea la situația din 4 iunie 1967 nu va aduce pacea. Trebuie ca granițele să fie sigure și recunoscute. Asemenea granițe trebuie stabilite de cei implicați...”²⁸. Atitudinea lui Johnson nu poate fi considerată ca una de refuz față de implicarea în rezolvarea disputei. În primul rând, poziția adoptată de Lyndon Johnson denotă că a ascultat și a decis să țină cont de aspirațiile de independență, frecvent menționate în discursurile lui Nasser. Atitudinea președintelui american poate fi interpretată ca un vot de încredere dat politicianilor arabi, care prin negocieri puteau împinge granițele cât mai departe, însă Nasser nu a speculat acest vot de încredere, amânând deschiderea unor tratative concrete.

În al doilea rând, poziția adoptată de Johnson marchează o modificare a atitudinii față de Liga Arabă. În condițiile în care legea internațională modernă este văzută de arabi ca rezultat al experienței Europei Occidentale, iar juriștii ne-occidentali au protestat, mai ales în privința articolului 38 din Statutul Curții Internaționale de Justiție, conform căruia Curtea aplică

„principiile generale ale legii recunoscute de națiunile civilizate”⁴²⁹, putem constata un progres al dreptului internațional, întrucât Rezoluția nr. 242 acordă statut de egalitate arabilor cu restul lumii, declarând inadmisibilă achiziționarea de teritorii prin războaie și lăsându-i să găsească **singuri** soluțiile concrete și convenabile pentru rezolvarea diferendului cu Israelul.

Poziția sovietică față de Rezoluția nr. 242 a fost exprimată de Vasili Kuznetsov: „...fraze precum «granițe sigure și recunoscute». Ce înseamnă?... Ce fel de granițe sunt acestea? Sigure, recunoscute — de cine, pentru ce? Cine va judeca cât de sigure sunt ele? Cine trebuie să le recunoască?... aici este loc de interpretări... israelienii ar putea obține dreptul să stabilească noi frontiere și să își retragă trupele numai până la liniile pe care le consideră conveniente...”⁴³⁰. Declarația sovietică ilustrează diferențele existente între cele două sisteme — comunist și occidental — în cazul modalităților de acțiune și de percepere a relațiilor internaționale. În Occident, sintagma „granițe sigure și recunoscute” cuprinde în sine și ideea de negocieri, de acorduri semnate în urma unor discuții. Pentru sovietici sintagma este goală de conținut. În mentalitatea — și practica lor din acele vremuri — „granițe sigure și recunoscute” pot fi la fel de bine și cele impuse cu ajutorul forței, și, totuși, ei să le vadă ca legale.

Pe termen scurt, consecința Rezoluției nr. 242 se reduce la acceptarea de către Israel, Egipt, Iordania și Liban a unor principii, pe baza cărora urma să se negocieze soluționarea diferendelor. Prin acceptarea documentului, Egiptul a intrat în „rândurile” lumii arabe, producându-se egalizarea sa cu restul componenților și încetând să mai fie reprezentantul lor neoficial în lumea diplomatică.

Pozițiile reticente exprimate de Siria — în viziunea noastră, Siria este unul dintre statele din primul cerc de implicare în conflictele arabo-israeliene — și de Organizația de Eliberarea a Palestinei (O.E.P.) permit formularea afirmației că, pe termen scurt, Rezoluția nr. 242 nu a avut impactul dorit de Consiliul de Securitate al ONU. Organizația de Eliberarea a Palestinei (O.E.P.), în declarația din 23 noiembrie 1967, considera că Rezoluția nr. 242 reprezenta o „expresie a intențiilor puterilor internaționale”, iar Consiliul de Securitate ignora existența populației palestinienilor și a drepturilor lor, pierzându-se din vedere caracterul arab al Palestinei³¹.

Analizat din punct de vedere al consecințelor sale pe termen lung, documentul reprezintă o primă manifestare internațională productivă în direcția pacificării Orientului Mijlociu. Scopul Consiliului de Securitate a fost să provoace discuții între cei implicați în conflict. Într-o primă fază, discuțiile au fost stârnite de conținutul rezoluției, ulterior negociindu-se și problemele de substanță ale conflictului arabo-israelian. Rezultatul acestor negocieri a luat forma primului tratat de pace (între Israel și Egipt), semnat în 1979. Instituțiile internaționale mai jucaseră rolul de mediatori între beligeranți, însă până în 1967 atenția lor a fost îndreptată doar asupra găsirii unor formule, care să ducă la încetarea cât mai rapidă a ostilităților. Pentru prima dată în cazul dinamicii relațiilor arabo-israeliene, Rezoluția nr. 242 stabilea niște principii, care în viitor să aibă forța de a structura un *modus vivendi*, din care violența să fie exclusă.

Diferența dintre poziția adoptată de O.E.P și trio-ul Egipt-Iordania-Liban față de Rezoluția nr. 242 nu poate fi caracterizată ca o disensiune gravă apărută în sistemul Ligii Arabe în perioada 1967-1970. Sistemul arab a rămas unitar în jurul ideii ca încă nu sosise momentul păcii. La Summitul arab de la Khartoum, acțiune din planul politico-diplomatic regional, desfășurat în perioada 29 august-1 septembrie 1967 s-a formulat consensul arab, care a caracterizat politicile externe față de Israel ale celor opt state arabe participante, până în prima parte a anilor '70. La Khartoum, de asemenea o manifestare a diplomației, de această dată regională, care a acționat tot în direcția subminării poziției lui Nasser în lumea arabă, s-a stabilit că „pământurile ocupate sunt arabe, iar povara recuperării lor revine **tuturor statelor arabe**” (*sublinierea ne aparține*). Agresiunea din 5 iunie a obligat statele arabe să adopte față de Israel politica celor 3 NU. Lumea arabă a spus **nu** păcii cu Israelul, recunoașterii diplomatice și negocierilor cu acest stat. S-a mai stabilit să se insiste asupra drepturilor, pe care palestinienii le au în propria țară³². Schimbarea din cadrul sistemului arab constă în faptul ca soarta Palestinei și a palestinienilor a fost trecută

din mâinile Egiptului în cele ale tuturor statelor arabe, Nasser pierzându-și poziția de unic reprezentant al problemei.

II. 3. Resurgența naționalismului palestinian

Naționalismul palestinian a însemnat apariția unui al doilea pol ideologic ce rivaliza cu Nasser (primul fiind dat de Arabia Saudită), a cărui dezvoltare a fost rapidă și imposibil de controlat.

După umilitoarea înfrângere din 1967, lumea arabă a fost zguduită de un val de autocriticism. Chiar și persoanele cu educație superioară considerau că fuseseră înșelate și atrase în această situație de propagandă și minciunile liderilor politici. Singura alternativă, aflată la îndemâna politicianilor pentru a-și conserva pozițiile, a fost să adopte o atitudine intransigentă față de Israel, reflectată în conținutul Rezoluțiilor de la Khartoum. Apelul la unificarea lumii arabe a avut succes, mai ales că în fundal fusese lansată ideea conspirației occidentalilor împotriva arabilor, iar pentru o scurtă perioadă de timp, sistemul arab nu a mai fost supus vreunei fragmentării interne violente.

Războiul din 1967 a produs două curențe în lumea arabă:

- **acomodaționist**, ce urmărea restabilirea ordinii politice stabile și integrarea arabilor în sistemul economic mondial;
- **revoluționar**, promovat în special de mișcările palestinieni de rezistență. Curentul urmărea să creeze o nouă lume; masele arabe care s-au adunat în jurul rezistenței palestinieni credeau că situația revoluționară creată după 1967 va lansa un nou tip de revoluție, post-nasserist, care, nu numai că va elibera Palestina, dar se va confrunta și cu dominația Occidentală și va crea o nouă societate arabă independentă, din punct de vedere politic și economic³³.

Acest curent este specific stării de șoc care a traversat lumea arabă imediat după război. Măsura de contrapondere lansată de Nasser a fost „Războiul de uzură”³⁴, prin intermediul căruia spera să poată împinge granița egipteano-israeliană dincolo de Suez, pentru a crea arabilor sentimentul că nu au fost înfrânți și că, de fapt, războiul nu s-a încheiat. Totodată, spera că, fie în urma confruntării directe din perioada 1967-1970, fie în urma solicitărilor de încetare a focului venite din partea organizațiilor internaționale, însoțite de unele referitoare la retragerea din teritoriile cucerite, Israelul va ceda presiunii și, astfel, se va re-edita situația din 1956. Întrucât, rezultatele strategiei sale întârziu să apară, iar după înfrângerea din 1967, statele arabe din vecinătatea Palestinei s-au confruntat cu grave probleme economice, ceea ce a făcut ca atenția liderilor acestor țări să fie orientată spre situațiile interne și problema palestiniană să treacă pe un plan secund în agendele lor, grupările palestinieni au găsit momentul prielnic pentru a obține unui grad sporit de autonomie politică. Curentul revoluționar din lumea arabă post-1967 este cel mai bine evidențiat prin structuralizarea și radicalizarea naționalismului palestinian.

În războiul din iunie, efectivele palestinieni au acționat alături de celelalte trupe arabe, însă, prestigiul obținut de conducătorii palestinienilor s-a datorat prestației de la Karameh, nu celei din timpul conflictului propriu-zis. Dimpotrivă, liderii palestinieni s-au simțit trădați și umiliți de statele arabe, care luptaseră în 1967 pentru că, încă o dată, nu își respectaseră promisiunea de a-i arunca pe evrei în mare, astfel încât ei să se poată întoarce la casele lor.

Dacă în viziunea arabilor războiul din 1967 era echivalentul rușinii, bătălia de la Karameh (un sat iordanian din apropierea graniței cu Israelul), din 21 martie 1968, a simbolizat recuperarea demnității. Însuși cuvântul „karameh” înseamnă în arabă demnitate, de aceea, lupta dintre palestinieni (ajutați și de trupe iordaniene) și israelieni a căpătat simboluri speciale în mentalul colectiv palestinian³⁵.

În memoriile sale, Moshe Dayan mărturisește că „victoria palestinienilor de la Karameh a constat în retragerea trupelor israeliene din zonă, după ce pierduseră peste 100 de oameni, dar când au revenit, israelienii au provocat moartea a peste 200 de teroriști palestinieni”³⁶.

Dacă într-adevăr a fost o victorie sau nu, s-a dovedit a fi puțin important pentru palestinieni. În urma luptei de la Karameh, Arafat și Fatah au fost propulsați la conducerea O.E.P., care este

o organizație umbrelă, alcătuită din nouă grupuri de rezistență ce variază ca putere și orientare ideologică. O.E.P. a fost înființată de Liga Statelor Arabe, iar Nasser a impus la conducerea ei în primii săi ani de funcționare pe Ahmed Shukayri, în speranța că astfel va controla întregul curent naționalist palestinian. Din aceleași considerente, Siria a finanțat și susținut Saiqa, Frontul Popular de Eliberare a Palestinei — Comandamentul General și Frontul Popular al Luptei Palestiniene, iar Irakul, Frontul Arab de Eliberare și Frontul Palestinian de Eliberare, toate organizații membre din cadrul O.E.P.³⁷, de aceea, de la formarea sa în 1964, până în 1969, O.E.P. a rămas dominată de elemente palestinie tradiționaliste, iar individualismul a predominat, făcând imposibilă stabilirea unui program politic și militar de acțiune eficientă³⁸.

Lupta de la Karameh s-a dovedit utilă grupării Fatah, asigurându-i legitimarea în postura de lider al O.E.P., dar a semnat și o *declarație de independență* a grupărilor palestinie față de statele arabe, mai ales față de Nasser, care se considerase până atunci reprezentantul oficial al palestinienilor. Independența a fost de scurtă durată: din 1968 până în 1970, cu alte cuvinte în intervalul cuprins între Karameh și Septembrie Negru, apoi revenindu-se la starea de autonomie limitată și condiționată, impusă de lipsa cadrului teritorial și a resurselor financiare, însă ea a coincis din punct de vedere cronologic cu perioada declinului lui Nasser.

Perioada de independență a fost sinonimă și cu radicalizarea pozițiilor față de Israel, reflectată cel mai bine în textul Convenției Naționale Palestiniene din 1969, unde în articolul 9 se stabilea că: „lupta armată este unicul mod de a elibera Palestina”³⁹. Septembrie Negru, numele acțiunii de expulzare a grupărilor palestinie de pe teritoriul Iordaniei, a semnat sfârșitul epocii independenței, pentru că liderii grupărilor palestinie, care nu au acceptat politica dusă de Hussein al Iordaniei au fost obligați să se refugieze în Siria și să ajungă la un compromis cu Asad. Apariția conflictului între Iordania și Siria, pentru dominarea O.E.P., a produs disensiuni în interiorul grupării palestinie, care și-a pierdut astfel abilitatea de a jongla cu ofertele vecinilor arabi.

Noul val de refugiați, apărut în urma pierderilor teritoriale din 1967, a determinat radicalizarea grupărilor palestinie manifestată și prin numărul sporit de atacuri teroriste. Fragmentarea geografică a produs declinul vechilor grupuri și relațiilor familiale și ascensiunea unei noi clase politice moderne. Liderii acestor grupări erau reprezentanții noii elite politice, care au abandonat pasivismul, ce a caracterizat clasa palestiniană în intervalul 1948-1967.

Mobilizarea palestiniană a permis în perioada 1968-1970 definirea unor linii principale ale unei identități naționale și conturarea unei conștiințe palestinie compusă din:

- ❶ tema rezistenței și refuzului de a accepta expulzarea și lipsa statului;
- ❷ accentul pus pe pământul Palestinei, ca simbol al identității palestinie;
- ❸ distincția între identitatea palestiniană și cea arabă, subminând astfel viziunea lui Nasser cu privire la unificarea tuturor arabilor;
- ❹ necesitatea restaurării statului Palestina.

Concluzionând, perioada 1967-1970 este cea a declinului lui Gamal Abdel Nasser în lumea arabă, datorat consecințelor și percepției arabilor în cazul conflictului din 1967, diplomației comunității internaționale, dar și a celei regionale (vezi Summitul arab de la Khartoum), precum și revigorării curentului naționalist palestinian. Succesul acestor manifestări s-a datorat faptului că legitimarea liderului egiptean s-a produs în primul rând prin accentuarea palierului politicii externe. Când Nasser nu a mai putut răspunde cerințelor, mereu în creștere din acest domeniu, a fost obligat să renunțe la politica sa de realizare a hegemoniei regionale. Prin urmare, ideologia l-a obligat pe Nasser să joace un rol pentru care Egiptul nu era pregătit din toate punctele de vedere (economic, militar sau social). Dacă ideologia sa explozivă l-a propulsat la statutul de lider al lumii arabe, tot ea a fost sursa declinului său, pentru că această nu era viabilă în orice context istoric.

NOTE

¹ Hisham B. Sharabi, *Nationalism and Revolution in the Arab World*, New Jersey, D. van Nostrand Company Inc., 1966, p. 60.

² *Raport diplomatic din lunile ianuarie-februarie 1936*, Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe, Fondul 71/Egipt, vol. 1, General, fila 234.

³ *Address by President Gamal Abdel Nasser on the Anniversary of the July 23 Revolution, President Gamal Abdel Nasser's Speeches and Press-Interviews 1959-1960*, vol. 1, Information Department-UAR, Cairo, 1961, p. 252-253.

⁴ Bruce Maynard Borthwick, *Comparative Politics of the Middle East. An Introduction*, New Jersey, Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, 1980, p. 73.

⁵ Stephens, Robert, *Nasser. A Political Biography*, London, New York, Allen Lane-The Penguin Press Hazell Watson & Viney Ltd., 1971, p. 8.

⁶ Gheorghe, Dragoș (selecția și traducerea), *Gândirea politică africană. Antologie*, București, Editura Politică, 1982, p. 125.

⁷ Termenul „arabism” a fost introdus în uz de C. Ernest Dawn, care l-a folosit pentru a descrie credințele națiunii arabe timpurii, în contrast cu otomanismul (ideologia care a predominat palierul politic al sfârșitului Imperiului Otoman), fără ca cele două să se excludă reciproc. Înainte de Primul război mondial majoritatea arabilor considerau că trebuie menținută loialitatea față de Imperiul Otoman și își propuneau să aducă țările musulmane la nivelul de dezvoltare al țărilor europene. Din punct de vedere politic, termenul implică proto-naționalism, nu naționalism deplin ce presupune dorința constantă a arabilor de separare de Imperiul Otoman.

⁸ Corespondența MacMahon-Hussein al Meccăi din perioada 1915-1916 a fost interpretată de liderii lumii arabe ca o promisiune de sprijin făcută de Marea Britanie în favoarea ideii constituirii unui mare stat arab independent în schimbul declanșării unei revolte arabe, care să pună în pericol stabilitatea în zona sudică a Imperiului Otoman. La 10 iunie 1916 șeriful Hussein al Meccăi a proclamat revolta, susținută de numeroși lideri tribali locali. Pentru detalii în privința corespondenței MacMahon-Hussein vezi John Norton Moore (ed.), *The Arab-Israeli Conflict. Documents*, vol. III, New Jersey, Princeton University Press, Princeton, 1974, cap. II.

⁹ Robert Stephens, *op. cit.*, p. 14.

¹⁰ Gheorghe Dragoș (selecția și traducerea textelor), *op. cit.*, p. 129-130.

¹¹ Richard Nixon, *The Memoirs of Richard Nixon*, New York, Grosset and Dunlop, A Filmway Company Publishers, 1978, p. 249.

¹² Bassam Tibi, *Conflict and War in the Middle East. From Interstate War to New Security*, New York, St. Martin's Press, 1998, p. 87.

¹³ Anouar Abdel Malek, *La pensee politique arabe contemporaine*, Paris, Editions du Seuil, 1980, p. 116.

¹⁴ *President Gamal Abdel Nasser's Speeches and Press-Interviews, 1959-1960*, vol. 1, Cairo, UAR - Information Department, 1961 p. 159.

¹⁵ L. Carl Brown, „The June War: A Turning Point”, in *The Arab-Israeli Conflict. Two Decades of Changes 1967-1987*, (Yehuda Lukacs, Abdallah M. Battah, eds.), London, Boulder, Colorado, Westview Press, 1988, p.136.

¹⁶ Mohammed Heikal, *Nasser. The Cairo Documents*, London, New English Library, 1972, p. 26.

¹⁷ John W. Amos, *Arab-Israeli Military-Political Relations.*

Arab Perceptions and the Politics of Escalation, New York, Pergamon Press Inc., 1979, p. 82.

¹⁸ Richard Nixon, *Lideri*, București, Editura Universal Dalsi, 2000, p. 363.

¹⁹ Mohammed Heikal, *op.cit.*, p. 38

²⁰ Fred J. Khoury, *The Arab-Israeli Dilemma*, New York, Syracuse University Press, 1968, p. 267.

²¹ *** *Romania-Israel. Documente diplomatice 1948-1969*, vol. 1, București, Editura Sylvi, 2000, p. 198.

²² Pe linia Suezului s-a desfășurat în perioada 1967-1970 Războiul de uzură.

²³ *** *UN Security Council Resolution 242*, Israel Foreign Ministry - Information Department, [gopher://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/67//22](http://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/67//22).

²⁴ Yehuada Lukacs (ed.), *The Israeli-Palestinian Conflict: A Documentary Record*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, p. 5-7.

²⁵ *Ibidem*, p. 9-11

²⁶ *** *Statements Clarifying the Meaning of Resolution 242*, Israel Foreign Ministry Information Department, [gopher://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/67//22](http://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/67//22).

²⁷ *Ibidem*,

[gopher://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/67//22](http://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/67//22).

²⁸ *Ibidem*,

[gopher://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/67//22](http://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/67//22).

²⁹ Majid Khadduri, *Islamic Law and International Law*, New Jersey, Prentice-Hall Inc, 1987, p. 93.

³⁰ *** *Statements Clarifying the Meaning of Resolution 242*, Israel Foreign Ministry - Information Department, [gopher://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/6722](http://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/6722).

³¹ Yehuda Lukacs (ed.), *op. cit.*, p. 290-291.

³² *** *The Khartoum Resolution*, Israel Foreign Ministry - Information Department, [gopher://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/670901](http://www.israel-info.gov.il/00/mod/basic/670901).

³³ Nasser H. Aruri, „Palestinian Nationalism since 1967: An Overview”, in *The Arab-Israeli Conflict. Two Decades of Changes, 1967-1987* (Yehuda Lukacs, Abdallah M. Battah eds.), Boulder, Colorado, London, Westview Press, 1988, p. 73.

³⁴ Termenul „război de uzură” desemnează confruntarea militară desfășurată în intervalul 1967-1970, de-a lungul Canalului Suez, între trupele egiptene, sprijinite din punct de vedere logistic de URSS, care s-a văzut forțată de Nasser să înlocuiască cu acest prilej tot armamentul pierdut de egipteni în războiul din 1967, și trupele israeliene sprijinite material de SUA.

³⁵ Kamel B. Nasr, *Arab-Israeli Terrorism. The Causes and Effects of Political Violence, 1936-1939*, North Carolina, London, McFarland&Company Inc. Publishers, Jefferson, 1997, p. 44.

³⁶ Moshe Dayan, *Istoria vieții mele*, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 380.

³⁷ Sheryl A. Rudenberg, „The Structural and Political Context of the PLO's Changing Objectives in the Post-1967 Period”, în *Arab-Israeli Conflict. Two Decades of Changes, 1967-1987* (Y. Lukacs, A.M. Battah, eds), Boulder, Colorado, London, Westview Press, 1988, p. 93-94.

³⁸ Mohammed E. Selim, „The Survival of a Non-State Actor: PLO”, în *The Foreign Policies of Arab States* (Bahgad Korany, Ali E. Hilal Dessouki, eds.), Colorado, London, Westview Press, 1984, p. 199.

³⁹ Yehuda Lukacs (ed.), *The Israeli-Palestinian Conflict: A Documentary Record*, Cabridge, Cambridge University Press, 1991, p. 291.

Diabolica deghizare. Reeducarea prin tortură morală – Aiud 1960-1964

Filip-Lucian Iorga

*È o singură umilință, aceea
de a spune ceea ce vor ei să spună*
Lizi Florescu
(fostă deținută politică)

Capii regimului comunist înțeleseseră foarte bine acest lucru. Nu era suficient să își ucidă fizic adversarii. Oricât de abjecte ar fi fost metodele de tortură, oricât de dur ar fi fost regimul de detenție, prizonierii politici își putuseră păstra demnitatea. Mai mult, moartea le conferea acestora o aură de martiri. *Reeducarea* prin tortură reușise să anuleze ființa umană și să bestializeze victimele, dar succesul celor care au inițiat-o a fost doar parțial. Odată sistate bătăile și torturile, oamenii supuși experimentului își reveniseră, în marea lor majoritate, chiar dacă rămăseseră cu anumite sechele. În plus, atunci când informații despre ceea ce se petrecea la Pitești și în alte închisori comuniste din România ajunseseră în lumea liberă, nici chiar comuniștii români nu-și mai puteau permite să-și asume experimentul sau, mai mult, să îl continue. Aruncarea vinei pe Mișcarea Legionară și mascaradele de procese organizate spre a-i pedepsi pe *legionarii instigatori*, absolviseră, credeau liderii comuniști, regimul de crimele comise.

Reeducarea trebuia, însă, continuată. Nemaiputând folosi metodele de la Pitești, care presupuneau tortura continuă, spre transformarea victimelor în călăi, șefii comuniști au ales o altă metodă, aceea a *autoanalizei, autocriticii, autodemascării*. Victima trebuia să ajungă a se disprețui pe sine¹. *Reeducatul* trebuia să fie convins de propria vinovăție și de puterea absolută a partidului². Cel care se *reeduca* trebuia să își nege violent trecutul și să recunoască „trădarea” pe care a făcut-o față de popor. Violența fizică nici nu mai era necesară, pentru că aceia care au fost supuși acestui nou tip de *reeducare* erau, spre deosebire de cei de la Pitești, oameni în general în vârstă și demolați fizic de lungii ani de închisoare. Intelectualii, care nu mai putuseră de ani de zile să citească o carte, puteau fi lesne vulnerabilizați³. Ispita unei îmbunătățiri a regimului de detenție, a câpătării de cărți sau chiar a eliberării îi putea face să cedeze mai degrabă decât bătăile și torturile care, dimpotrivă, nu ar mai fi avut, în acel stadiu, decât efectul de a-i îndârji împotriva regimului.

Date importante despre „ticăloșia cosmetizată” de la Aiud oferă Aurel Vișovan, în cel de-al doilea volum al lucrării sale, „Dumnezeul meu, Dumnezeu meu, pentru ce m-ai părăsit?”, scrisă cu concursul lui Gheorghe Andreica. Poate cea mai completă mărturie și, în același timp, lucrare de analiză în legătură cu *reeducarea prin autodemascare* este cea a lui Demostene Andronescu⁴.

Textul este echilibrat și de el ne vom folosi, cu preponderență, pentru a schița etapele organizării *reeducării prin autoanaliză*. Alte mărturii oferă Aurel State, în „Drumul crucii”, Richard Wurmbrand, în „Cu Dumnezeu în subterană” și Ilie Tudor. Importantă este și analiza lui Ion Bălan asupra fenomenului, din volumul „Universul concentraționar din România, 1945-1964”.

Introducerea noii metode de *reeducare* se leagă de valul de arestări din anii 1958-1959. Comuniștii de la București țineau ca, după retragerea trupelor sovietice din țară și după seismul provocat de revoluția maghiară din 1956, să își reafirme puterea de nezdruncinat. Arestații au fost grupați în închisorile de la Aiud, Gherla și Botoșani și li s-a aplicat noua *reeducare*, a cărei amploare a fost considerabilă, având în vedere că a implicat mii de deținuți, cu mult mai mulți decât cei supuși *reeducării prin tortură fizică*.

Închisoarea de la Aiud își construisese o tristă faimă în anii '50 ai secolului al XX-lea. Personaje ca Dorobanțu și Coler o transformaseră într-una dintre cele mai dure din țară. Zarca, una dintre clădirile închisorii, servise încarcerării celor mai recalcitrați dintre deținuți, iar metode de tortură precum „Afumătoarea” (o firidă în zid, de aproximativ 1 mc prin care trecea fumul și în care era înghesuit deținutul pedepsit) sau „Răcoroasa”, o celulă cu ferestre goale și cu apă pe jos, în care deținuții erau ținuți iarna, dezbrăcați⁵, deveniseră spaima prizonierilor politici.

Dar în 1958 se vădea pregătirea unei schimbări. La direcțiunea închisorii, Coler a fost înlocuit cu Gheorghe Crăciun, un fost muncitor la Atelierele C.F.R. din Cluj și la Uzinele „Grivița”, bun orator, dar semidoct. Cochetase, mai întâi, cu mișcările naționaliste anti-revizioniste din Transilvania, dar se îndreptase apoi spre P.C.R. În 1945 a intrat în Poliție, ajungând, pe rând, șeful Siguranței Sibiu și, ulterior, al Securității Brașov, coordonând reprimarea mișcării de rezistență din Munții Făgăraș. Fără să fie o bestie sadică, de tipul unui Goiciu, Crăciun era un personaj calculat și nemilos, iar gesturile „umane” pe care le făcea uneori erau menite doar să evedențieze puterea absolută deținută de el asupra „bestiilor reacționare” și magnanimitatea partidului.

După schimbarea directorului închisorii, la Aiud a început o serie de acțiuni de pregătire a *reeducării*. Mai întâi, a avut loc o reorganizare a deținuților, urmărindu-se ca, în măsura posibilităților, să fie plasat în fiecare celulă câte un participant la *fenomenul Pitești*. Din cauza dezumanizării suferite, *piteștenii* aveau să fie primii care, din frică și reflex inconștient de supunere, să accepte noua *reeducare*.

A urmat așa-numita perioadă a „marii încremeniri”. Timp de doi ani și jumătate, nu se mai fac nici un fel de mutări de deținuți, iar acestora nu le este permisă nici un fel de activitate. Regimul se înăsprește și se dau pedepse pentru orice presupusă abatere. Tortura fizică este înlocuită cu scoaterea din timp. Lipsa activității și încremenirea creează sentimentul de vid interior. Singurele evadări sunt: rugăciunea, mesajele prin intermediul limbajului Morse și discuțiile în ascuns, pentru învățarea de limbi străine, matematică, poezii. Spre exemplu, inginerul Dragon ținea lecții de geometrie descriptivă, iar Horia Cosmovici, discipolul monseniorului Vladimir Ghika, ținea prelegeri de filosofie.

Încremenirea a fost urmată de o mutare continuă a deținuților dintr-o celulă în alta, pentru a se cunoaște cât mai bine între ei, lucru care avea să le servească în *demascările* reciproce de mai târziu. În această perioadă, Gheorghe Crăciun și ofițerii politici, colonelul Iacob, maiorul Nodeț și căpitanul Chirilă s-au documentat, alcătuind, prin „discuții amicale” cu deținuții, dosare ce aveau să le servească ulterior. Tot acum, personalitățile marcante, modele morale pentru ceilalți prizonieri, sunt izolate, iar în închisoare sunt introduși gardieni noi, mai politicoși.

La sfârșitul anului 1961, printre deținuți începe să circule vestea începerii *reeducării*, spre spaima celor care cunoșteau crimele de la Pitești. Personalul închisorii începe să îi invite la „cluburi”. Li se spune că pot vorbi nesupravegheați, pot citi și juca șah. Treptat, cei care acceptă să meargă la „club” sunt mutați în celule cu regim mai bun. Celor care resping invitația, percepând capcana care le era întinsă, li se înăsprește regimul de detenție.

Cum spuneam la început, scopul nu mai era, acum, distrugerea fizică a opozanților, ci anihilarea morală a lor. Și cum se putea face mai eficient acest lucru, decât dărâmand modelele de verticalitate, exemplele de rezistență din universul carceral? În acest scop, o serie de astfel de personalități, printre care poetul Radu Gyr, Ion Dumitrescu-Borșa, Victor Biriș, Prințul Alexandru Ghica, Nicolae Petrașcu, Ion-Victor Vojen au fost plimbate prin țară, pentru a le fi prezentate „realizările” regimului și pentru a fi convinse să colaboreze.

Poate că momentul de cotitură în slăbirea rezistenței a fost o adunare obligatorie la „club”, în cadrul căreia directorul Crăciun le-a comunicat deținuților că idolul lor, Radu Gyr, ale cărui poezii îi susținuseră moral, atâția ani, pe cei încarcerati, a „renunțat la vis”. Tănase Rădulescu, unul dintre cei mai fervenți admiratori ai lui Gyr, este pus să citească, cu glas tare, *autodemascarea* acestuia, construită pe o schemă dată: declarația începea prin prezentarea unor date biografice, continua cu o „viguroasă” condamnare a trecutului (*reeducatul* trebuia să își condamne foștii camarazi și să își demoleze fostele idealuri și fostele modele), cu osanale aduse comuniștilor și cu angajamentul de a urma fidel, din acel moment, linia partidului, singura care putea asigura prosperitatea poporului. În urma acestei declarații, mulți dintre deținuții supuși atâtor presiuni au cedat. Era greu pentru ei ca, la momentul respectiv, să înțeleagă chinul moral al personalităților obligate să facă jocul regimului. Pe lângă ispita avantajelor personale și a eliberării, pe lângă arma politeții, căreia a fost greu să îi reziste, după ani de chinuri și batjocură⁶, aceste personalități au fost abil șantajate cu faptul că erau responsabile și pentru soarta celorlalți întemnițați, pentru care reprezentau modele de conduită. În fața unei astfel de dileme morale, un luptător anticomunist atât de aprig, precum Radu Gyr, a ales să cedeze. Considerase, probabil, că e mai cinstit în fața lui Dumnezeu să își sacrifice propria conștiință, decât să răpească orice șansă de reabilitare discipolilor și admiratorilor săi. Și trebuie că nu a fost singurul care a gândit așa. Desigur, nu trebuie ignorate sutele de pagini laudative pentru regim, scrise de mari personalități ale societății și culturii românești. Nu trebuie, însă, să cădem în eroarea fatală de a-i considera vinovați (sau unici vinovați) de căderea lor. Ar însemna să dăm câștig de cauză tocmai criminalilor care i-au împins în prăpastie. Cum bine scrie Demostene Andronescu: „Faptul că în reeducarea de la Aiud, ca și în cea de la Pitești, oameni aduși în situația limită s-au comportat omenește, adică s-au îndoit, s-au lepădat, au renegat și s-au renegat, acest lucru nu-i dezonorează pe ei, ci pe cei ce i-au adus, prin torturi fizice și sufletești, în această situație”⁷. Că au fost și personalități excepționale care au rezistat până la capăt, este adevărat și despre ele vom vorbi ceva mai jos.

Pe tot parcursul anului 1962, au continuat demolările idolilor. În ianuarie 1963, conducerea închisorii a organizat o nouă mare întrunire, la „club”. În prezența prim-procurorului și a prim-secretarului regiunii Cluj, Crăciun a ținut un discurs, după care cinci deținuți care urmau să fie eliberați și-au citit *autodemascările*. Aceștia erau foști legionari: Gheorghe Parpalac, Victor Biriș (care nu a putut suporta rușinea pactului și, după eliberare, s-a sinucis), Ion-Victor Vojen, Ion Dumitrescu-Borșa și părintele Dumitru Stăniloie (vizibil stânjenit de respectiva împrejurare, destul de confuz în prezentare, dar care a strecurat în inimile deținuților o rază de speranță, încercând să împace, cumva, socialismul cu credința creștină). După eliberare, cei cinci au mai fost aduși o dată, pentru a-și citi declarațiile și în prezența unor foști conducători legionari: Nicolae Petrașcu, Nistor Chioreanu, Radu Mironovici, Prințul Alexandru Ghica. În cadrul acestei întruniri, Gheorghe Crăciun i-a spus lui Nicolae Petrașcu, în timp ce acesta se străduia să se ridice de pe scaun, pentru a răspunde provocării unui șef al *reeducării*: „Lasă Petrașcule, acum stai și ascultă! Vei vorbi și tu, dar vei vorbi **când** vom vrea noi și **cum** vom vrea noi”. Iată, așadar, ce se urmărea prin *reeducarea* de la Aiud.

Cei care încă rezistau au fost supuși unei duble presiuni: aceea a ispitelor de tot felul (dreptul de a scrie acasă și de a primi pachet, dreptul la vorbitor și posibilitatea eliberării) și a deținuților care acceptaseră *reeducarea* și care considerau că rezistenții le întârzie eliberarea. În fabrica închisorii, de exemplu, era un adevărat „laborator de prelucrare” a recalcitranților.

Senzația unei adevărate semi-eliberări, după anii de claustrare, ispita eliberării definitive și presiunile prietenilor *reeducați*, a căror eliberare depindea, de multe ori, de comportamentul *recalcitranților*, reprezentau tot atâtea elemente din care se putea construi o justificare interioară, un alibi moral pentru cedare. În plus, cedările modelelor au slăbit forța de rezistență a celor care nu vroiau să se sinucidă moral, iar coordonatorii procesului l-au accelerat, pentru că planul trebuia îndeplinit până la o anumită dată. Mulți erau șantajabili și din cauza familiilor pe care le aveau în libertate.

În martie 1963, a fost organizată o ședință în care trei dintre șefii colectivelor de *reeducare*, Stere Mihalexe, Octavian Paleologu și Petre Tocu, au încercat să îi convingă pe deținuții izolați la Zarcă, cei mai aprigi rezistenți, de necesitatea schimbării mentalităților și a reorientării politice. Discursurile lor nu au avut un prea mare impact.

Printre *reeducați* s-au numărat: Gheorghe Constantin, Gheorghe Cușa, Gheorghe Florea, Gheorghe Georgescu, Lucian Stoichițescu, Gheorghe Vecerdea⁸.

La 17 octombrie 1963, și-a făcut demascarea profesorul Nicolae Petrașcu. Impactul asupra deținuților a fost, de această dată, mai mare, Petrașcu fiind fostul secretar general al Mișcării Legionare. Discursul lui a fost transmis, printr-o stație de radioficare, în întreaga închisoare. Pe parcursul a două zile, profesorul a vorbit zece ore, demolându-și, așa cum era programat, fostele convingeri. Totuși, unii deținuți, precum Liviu Brânză sau Ion Țonea nu s-au lăsat convingși de această autoanaliză⁹. În noiembrie, și-a făcut autodemascarea și doctorul Alexandru Popovici.

Demostene Andronescu relatează o discuție pe care a avut-o cu unul dintre adjuncții lui Crăciun, în cursul căreia acesta a recunoscut, cu cinism, că adevăratul țel al *reeducării* nu era convertirea sinceră a deținuților la principiile comuniste, ci compromiterea lor, sinuciderea lor morală.

În iarna lui 1963, regimul recalcitrantilor închiși în Zarcă se înăsprește, înmulțindu-se și orele de izolare. Cei care nu acceptau *reeducarea* nu primeau nici un fel de îngrijiri medicale. Mai mult, deținuți bolnavi de tuberculoză au fost răspândiți prin celulele cu oameni necontaminați, încă un „argument“ pentru ca aceștia din urmă să cedeze¹⁰. Grupele mici de *reeducare*, considerate ineficiente, sunt înlocuite de câteva cluburi mari, cu câte 500-600 de deținuți.

La Aiud nu au existat, însă, numai căderi, ci și rezistență, fie ea eroică, discretă sau mistică (recalcitrantii, peste 200¹¹, erau închiși la Zarcă, ceilalți în Celular). Doi au rămas eroii acestei rezistențe fără compromis, exemple de patriotism și noblețe asumată.

Profesorul George Manu, reputat atomist și om de cultură, a fost adevăratul *rector* al *Universității de la Aiud*, care ținea conferințe de istorie, filosofie, drept, literatură, limbi străine, transmise prin viu grai sau prin limbajul morse. Pentru a transmite, unui grup de studenți de la alt etaj, conținutul Constituției Statelor Unite ale Americii, profesorul a inventat un sistem de scriere morse pe ață, cu ajutorul nodurilor. Neacceptând *reeducarea*, George Manu nu a avut parte de îngrijire medicală. Bolnav de tuberculoză, a murit la Aiud, în 1961.

Cel de-al doilea model de rezistență a fost Prințul Alexandru Ghica. Demn fără ostentație, lucid și iertător, el a știut să facă față cu eleganță tuturor presiunilor, mizeriei și batjocurii permanente la care a fost supus de colonelul Crăciun. Sprijinindu-se pe credința în Dumnezeu, Prințul Alexandru Ghica și-a asumat suferința și a rămas de o rectitudine morală fără fisură, emblematică pentru rezistența împotriva *reeducării*.

Alții au ales o altă formă de rezistență, aceea eroică, vehementă, curajoasă până la extrem. Printre aceștia, Traian Anderca, Ion Cârja (care a scris și o carte despre Aiud, „Întoarcerea din infern“, marcată de disprețul față de cei care au pactizat cu regimul), inginerul Gheorghe Brahonschi, avocatul Nae Cojocaru, studentul Valeriu Turturean, avocatul Puiu Atanasiu, Aurel State, poetul Ștefan Vlădoianu sau judecătorul Moșoiu. Cu toții au rezistat presiunilor fizice și morale, regimului de exterminare la care au fost supuși.

În august 1962, colonelul Crăciun raporta că se scriseseră 11.000 de autoanalize; 135 de

deținuți alcătuiseră cartea „Crimă, jaf, trădare, spionaj”¹². La sfârșitul lui 1963 și în 1964, conducerea închisorii a comandat alcătuirea unei „Cărți albe”, care să conțină autodemascările scrise, procese verbale întocmite la ședințele cluburilor și note informative, legate de viața din închisoare. Pe lângă aceste mărturii ale *reeducării*, au fost incluse și lucrările alcătuite de o serie de personalități culturale și științifice, chiar în închisoarea de la Aiud. Regimul comunist găsisese încă o modalitate de a-și exploata și compromite adversarii, în același timp. Astfel, profesorii Grigore Popa și Octavian Paleologu au scris o lucrare despre caracterul retrograd al filosofiei românești; un Blaga, diplomat de carieră, a scris o istorie a diplomației românești din timpul celui de-al doilea război mondial; Petre Țuțea trebuia să argumenteze superioritatea socialismului față de capitalism; Alexandru Popescu „Teologul” a scris despre misticismul românesc. Alte lucrări se refereau exclusiv la istoria și activitatea Mișcării Legionare. Au scris, renegând-și trecutul: Eugen Teodorescu, Ion-Victor Vojen, Ion Dumitrescu-Borșa, C. Savin.

La Aiud a fost închis și *reeducat* și Petre Pandrea. În anul 2000, sub îngrijirea fiicei sale, Nadia Marcu-Pandrea, a văzut lumina tiparului jurnalul penitenciar al cunoscutului avocat și scriitor cu vederi moderate de stânga. Volumul a fost intitulat chiar „Reeducarea de la Aiud”. Conținutul cărții a fost scris, *in cap*, înainte de 1961, la Zarcă și transcris, tot la Aiud, între 1961-1964, în anii *reeducării*. Parcurgerea acestor pagini (și a oricăror altor mărturii scrise în închisoare, sub presiune) trebuie făcută cu maximă prudență, fără a se uita, vreo clipă, condițiile în care au luat naștere. De aceea, nu trebuie să mire paginile laudative la adresa lui Makarenko și a „Poemului pedagogic” românesc, de la Aiud. Trebuie să ne ferim a judeca din perspectiva actuală. La începutul anilor '60, la Aiud, Pandrea trebuia să-și îmbrace însemnările într-o haină care să le permită supraviețuirea. Astfel, Petre Pandrea nu rămâne mai ales prin faptul că a scris că „La Aiud [...] s-a întins o mână omenească”, ci mai ales prin acela că a scris, în închisoare fiind, o frază ca aceasta, care spune totul (chiar dacă este îngropată între aserțiuni despre presupusa „conspirație” legionară): „La Ocnele Mari, Pitești și Gherla s-a dat să se bea urină și să se consume fecale pe motive... teoretice”¹³.

În continuare, o listă a scriitorilor închiși la Aiud, în timpul *reeducării*¹⁴ (4 ianuarie 1964): Arșavir Acterian, Valeriu Bartolomeu Anania, Gabriel Bălănescu, Ernest Bernea, Roman Braga, Traian Brăileanu, Zaharia Boilă, Radu Budișteanu, Ion Caraion, Nichifor Crainic, Titus Cristureanu, Sergiu Dan, Cristofor Dancu, Romulus Dianu, Ion Dimitrescu, Luca Dimitrescu, Ion Dumitrescu-Borșa, Anton Dumitriu, Gane (+), Ion Gheorghită, Radu Gyr, Dorin Hasnaș, dr. Sandu Lieblich, Ion Manta-Cluj, George Manu (+), Cuza Marinescu, Al. Mironescu, Nedelescu, dr. Ilie Niculescu, Petre Pandrea, Nicolae Petrașcu, Ion Peltz, Ion Petrovici, Tudor Popescu, Popescu-Prundeni, dr. Ilie Rădulescu, Dumitru Stăniloae, Paul Sterian, Romulus Șeișanu, Sandu Tudor, Petre Țuțea (ale cărui conferințe, ținute la cluburi, erau întotdeauna captivante), Fane Vlădoianu, dr. Vasile Voiculescu, Ion-Victor Vojen.

Unii dintre deținuții *reeducați* au acceptat chiar să colaboreze cu șefii închisorii. Dintre ei au fost recrutați șefii de cluburi, propagandiștii care încercau să îi convingă pe refractari să cedeze, precum și acuzatorii publici, din ședințele de demascare. Unii dintre „damnați” (așa cum numea această categorie Ion Caraion, el însuși unul dintre ei) erau naivi, sincer convinși de noile „adevăruri”, iar alții oportuniști; unii dintre ei aveau, însă, o acută conștiință a căderii. Chiar dacă uneltele ale regimului, „damnații” nu erau, și ei, decât alte victime. Unul dintre ei, Puiu Giosanu, a lăsat un volum de poezii din care se vedește durerea de a fi cedat și colaborat.

Spre mijlocul anului 1964, auto-demascările au devenit mai mult formale, iar deținuții au fost, în cele din urmă eliberați, nu înainte de a se încerca, încă o dată, compromiterea lor, prin propunerea de a colabora cu Securitatea, făcută de o serie de ofițeri, printre care și colonelul Enoiu. Începând cu primăvara lui 1964, Crăciun și subordonații lui au început să se grăbească. Nu mai conta „calitatea” *reeducării*. Important era ca toți deținuții să își citească o autobiografie, fie ea cât de succintă. Totul devenise o problemă de statistică.

Reeducarea prin autodemascare a fost aplicată și în alte închisori, dar mai mult de formă. De

exemplu, la Botoșani, unde erau închiși liberali, țărăniști, social-democrați era organizat un club unde se dădeau filme și se organizau conferințe. Amăgit de aparenta „deschidere” care urmasa „Declarației din aprilie 1964”, Alexandru Paleologu a acceptat să fie președintele clubului, să țină o conferință și să scrie două articole pentru „Glasul Patriei”¹⁵. Doru Novacovici, în volumul „În România, după gratii”, relatează că, în perioada respectivă, și la Gherla se difuzau filme propagandistice.

Regimul de la Aiud a fost, însă, mult mai dur și a constituit veritabila continuare a *reeducării prin tortură fizică*, de la Pitești. Una dintre explicații ar putea fi și aceea că la Aiud, ca și la Pitești, s-au aflat în mare număr membri ai Mișcării Legionare, una dintre țintele predilecte ale persecuțiilor comuniste¹⁶.

„Eliberării” din 1964 nu ne putem împiedica să îi punem ghilimelele cuvenite. Pentru deținuții politici, ieșirea din temnițe nu însemna decât pătrunderea într-o închisoare mai mare, România însăși și începerea unei lupte dureroase și obositoare, lupta cu realitățile de zi cu zi și cu fantomele pușcăriei. Scăpând, chiar dacă mutilați, de *reeducările* din închisorile comuniste, foștii deținuți politici ieșeau într-o Românie gata *reeducată*, prin metode poate mai subtile și mai greu de contracarat. Pentru că, pentru regim, experimentele de la Pitești și Aiud nu au fost decât laboratoare de studiu, în vederea *reeducării* unei societăți, a unei țări întregi¹⁷ și a creării „omului nou”¹⁸.

La Aiud, unii au rezistat, păstrându-și cu dârzenie convingerile¹⁹. Alții, însă, au cedat. Dar, așa cum scrie Demostene Andronescu, unul dintre cei supuși *reeducării* de la Aiud: „Neputând fi sfinți, am fost cu toții, până la capăt, oameni. Fiecare cu neputințele și cu limitele lui, fiecare cu tragedia, cu îndoielile și cu înfrângerile lui”²⁰. Vina aparține comunismului, un sistem utopic aberant, și celor care l-au transformat în realitate criminală, aducându-i pe oameni în situații limită, așa cum a fost și *reeducarea* prin tortură morală din închisorile românești.

NOTE

¹ State, Aurel, *Drumul crucii*, București, 1993.

² Wurmbbrand, Richard, *Cu Dumnezeu în subterană*, București, 1993.

³ Aioanei, Constantin, Troncotă, Cristian, „Modelul reeducării prin autoanaliză, Aiud și Gherla 1960-1964”, în *Arhivele Totalitarismului*, nr. 1-2/1994.

⁴ Andronescu, Demostene, „Reeducarea de la Aiud” [lucrare publicată în serial], în *Puncte cardinale*, 1993-1996, nr. 8/93-2/96.

⁵ Bălan, Ion, *Universul concentraționar din România 1945-1964*, București, Fundația Academia Civică, 2000, p. 194-195.

⁶ Paleologu, Alexandru, *Politețea ca armă*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2000, p. 32: „Într-un climat de brutalitate și prostie, politețea poate fi o armă care te găsește descoperit. Politețea pe mine m-a făcut să cedez”.

⁷ Andronescu, Demostene, *op. cit.*, p. 31.

⁸ Aioanei, C., Troncotă, C., *loc. cit.*, p. 66-67.

⁹ Bălan, Ion, *op. cit.*, p. 242.

¹⁰ Andronescu, Demostene, *op. cit.*, p. 43.

¹¹ Bălan, Ion, *op. cit.*, p. 242.

¹² *Apud* Bălan, Ion, *op. cit.*, p. 248.

¹³ Pandrea, Petre, *Reeducarea la Aiud*, București, Editura Vremea, 2000, p. 90.

¹⁴ După cea oferită în Petre Pandrea, *Reeducarea de la Aiud*, p. 548-549.

¹⁵ Paleologu, Al., Tănase, Stelian, *Sfidarea memoriei*, Editura DuStyle, 1996, p. 187-192.

¹⁶ Andronescu, Demostene, *op. cit.*, p. 77.

¹⁷ *Vezi* Bădescu, Ilie, Dungaciu, Dan, „Experimentele totalitare. Modelul reeducării: Pitești, Gherla, Canal. 1949-1952”, în *Arhivele Totalitarismului*, nr. 1-2/1994, p. 12-14.

¹⁸ *Vezi* Boia, Lucian, „Omul nou”, în *Mitologia științifică a comunismului*, București, Editura Humanitas, 1999, p. 122-153.

¹⁹ Tudor, Ilie, „În temnița Aiudului”, în *Gazeta de Vest*, nr. 3 (93), martie 1994, p. 20-21.

²⁰ Andronescu, Demostene, *op. cit.*, p. 89.

Naționalismul basc în Spania

Sava Diamandi

Existența regiunii autonome basce precum și problema terorismului basc din Spania zilelor noastre este explicabilă prin urmărirea cauzelor apariției naționalismului basc în Spania la sfârșitul secolului al XIX-lea, dezvoltării fenomenului național până la instaurarea dictaturii generalului Franco, impactul esențial pe care l-a avut dictatura în zona bască, reglementarea autonomiei în cadrul constituțional democratic post-franchist.

Naționalismul basc s-a născut la sfârșitul secolului al XIX-lea pe fundalul *deficitului de construcție* națională spaniolă¹ concretizată în slăbiciunea burgheziei liberale, fragilă și fragmentată teritorial, inexistența eforturilor „națioanlizării” maselor, politica depindea de intervenționismul monarhic și militar, deficitul democrației (relațiile patronale), carența educației publice concurată puternic de Biserica Catolică anti-liberală, o armată care nu poate fi considerată națională deoarece reprezintă acele sectoare ale societății care nu puteau plăti suma de bani necesară scutirii de serviciu militar, inexistența simbolurilor prin care să fie creată și reprezentată „comunitatea imaginară” spaniolă². Toate acestea au permis durabilitatea și consolidarea particularismelor locale, în special a periferiilor catalane, galiciene și basce.

Mișcările naționale sunt la origine un fenomen legat de o societate modernă, urbană, burgheză, industrială. Nu întâmplător la Bilbao, oraș aflat într-un proces spectaculos de dezvoltare economico-industrială la sfârșitul secolului al XIX-lea, Sabino Arana Goiri fondează Partidul Naționalist Basc (PNV). La aceasta trebuie adăugate două elemente esențiale: *fueros* și *carlismo*, primul termen reprezintă mișcarea pentru revendicarea fostelor privilegii de autonomie date de regii Spaniei Țării Bascilor și cel de-al doilea reprezintă mișcarea neoabsolutistă spaniolă anti-liberală (războaiele carliste din 1833-39, 1846-49, 1872-76)³. Aceste două fenomene fiind perimate datorită modernizării socio-economice vor lăsa locul mișcărilor radicale: naționalismul și socialismul. Bazele naționalismului basc așa cum a fost promovat de Sabino Arana, au fost rasa și religia. Constructul național presupune afirmarea unei culturi proprii, o istorie proprie, inventarea simbolurilor naționaliste-steagul, stema, festivități naționale, inventarea unei limbi naționale purificate de influențele latine și neologisme considerate pur basce: cuvântul *Euzkadi* desemnând Țara Bascilor⁴. Programul inițial al PNV poate fi considerat radical cu mențiunea foarte importantă că formarea unei națiuni ca mișcare a tuturor claselor a dus la formularea unor interese diferite, de aici și contradicțiile interne încă de la începutul mișcării naționale basce și care vor rămâne o constantă: fluctuațiile dintre esențialismul radical și pragmatismul moderat, dintre separatismul secesionist și autonomismul regional.

După moartea lui Sabino Arana în 1903 va avea loc un proces de dezvoltare a naționalismului basc care atinge apogeul în timpul dictaturii lui Primo de Rivera, prin această înțelegându-se formarea unei mișcări naționale de masă. Cauzele acestui proces sunt următoarele⁵: contextul

structural spaniol, organizarea celui mai modern partid cu structură internă democratică în jurul căruia se formează un sistem de organizații culturale, sportive, sociale (de teatru, de dans, echipe de fotbal, uniuni ale pescarilor, muncitorilor etc.), inventarea unui microcosm simbolic care viza identitatea, diferențierea de grupurile din afară, „imaginarea unei comunități” bazate pe o istorie neîntreruptă, *fueros* care a devenit un totem mitologizat, o mistificare a memoriei colective⁶.

În plan politic două momente sunt esențiale: prima campanie de autonomie dinaintea dictaturii lui Rivera și câștigarea autonomiei în timpul celei de-a doua Republici. Primul moment s-a consumat în 1919 când PNV câștiga majoritatea mandatelor la alegeri în provinciile Biskaia, Gipuzkoa și Alava. Proiectul autonomiei va fi însă respins în 1921, iar din 1923 odata cu instaurarea dictaturii lui Primo de Rivera atât radicalii cât și moderații vor suporta consecințele unui regim centralist care îi califică drept separatiști la fel de periculoși ca anarhiștii. Instalarea regimului republican în 1931 va da prilejul PNV-ului să activeze în plan politic și să manevreze între partidele politice spaniole conform propriilor interese. Astfel, în 1936 se încheie o înțelegere între Frontul Popular și PNV privind autonomia regională. Alegerile din 1936 au avut trei semnificații importante pentru Țara Bascilor: în primul rând alegerile au confirmat polarizarea triunghiulară a societății basce între PNV (9 deputati), dreapta (8 deputați) și stânga (7 deputați): a doua este că PNV în alianța cu stânga câștigătoare a reușit să obțină autonomia regională primul președinte al guvernului basc fiind Jose Antonio de Aguirre, iar în guvernul Spaniei este inclus un basc Navarrese Manuel de Irujo; a treia componentă este aceea că Navarra a votat să fie în afara Țării Basce (defecțiunea carliștilor și socialiștilor basci), regiunea autonomă fiind compusă din Gipuzkoa, Biskaia și Alava⁷.

Războiul civil va situa PNV alături de stânga, iar în 1937 franchiștii sprijiniți de forte italiene și germane vor cuceri centrul politic al regiunii Geruika și cel economic Bilbao. Înfrângerea și apoi instaurarea dictaturii generalului Franco vor însemna abolirea autonomiei, represiunea dură a autorităților spaniole față de basci, exilul reprezentanților politici (în special Aguirre și Irujo) precum și formare a unor structuri clandestine locale pentru activități de subversiune. Perioada războiului mondial și cea imediat următoare este foarte importantă deoarece organizația bască din exil condusă de Aguirre a mizat pe suportul aliaților împotriva regimului lui Franco. Ori această miză a reprezentat un mare eșec datorită faptului că după al doilea război mondial și odată cu începutul războiului rece puterile occidentale vor avea ca inamic comunismul, iar pe acest fundal va fi operată o apropiere dintre Spania și SUA prin Tratatul de Colaborare Militară din 1953⁸. Eșecul exilului basc va duce treptat la ruptura dintre exilați și numita EKIN (A FACE) – organizația secretă din Spania –, aceasta din urmă constituindu-se separat în *Euskadi ta Askatasuna* (Țara Bascilor și Libertate) în 1959. Este un moment crucial deoarece ruptura a însemnat radicalizarea organizației naționale locale, o ruptură de tradiția politică națională bască reprezentată de PNV. Un punct central în acest fenomen l-a avut formularea unei noi ideologii de către Frederico Krutwig care va scie în 1963 cartea *Vasconia* (baza ideologică ETA)⁹. Krutwig critica politica lui Aguirre calificată *colaborationista* cu inamicii poporului basc, iar ideile politice formau un „cocktail” ideologic revendicându-se de la Arana, Marx, Proudhon, Lenin, Mao, etnolingviști europeni precum Guy Herand, anticolonialism susținând că Țara Bascilor este o colonie spaniolă din „Lumea a treia”. Pe aceleași coordonate de extremă stângă în 1966 ETA organizează Frontul Militar pentru a pregăti războiul revoluționar împotriva Spaniei.

Trecerea naționalismului basc la forme extreme, violenete necesită explicații detaliate¹⁰. Din punct de vedere sociologic, germanul Peter Waldman susține teoria „lower class violence” semnificând schimbarea structurii sociale în cadrul mișcării de protest, clasa de mijloc și cea superioară pierd conducerea în favoarea sectoarelor inferioare sociale pe fundalul pericolului grav la adresa supraviețuirii unui grup etnic. Teoria este confirmată prin analogie cu Irlanda de Nord și evenimențial, între 1956-1975 au existat șapte stări de urgență în Bizkaia și Gipuzkoa aceas-

ta însemnând ocupație militară, numeroase arestări, torturi, execuții. În al doilea rând teoria istorică a „structurilor durabile“ (Braudel) confirmă în acest caz tradiția violenței ca moștenire mentală transferată de la o generație la alta în cazul bascilor. În al treilea rând cultura bască era slabă în comparație cu cea catalană de exemplu. În acest caz, limba este punctul central: naționalismul basc a avut la bază rasa și religia în timp ce limba era vorbită de minoritate, greu de învățat (intelectualii de la sfârșitul secolului al XIX-lea cum ar fi bascul Unamuno a calificat basca ca o relicvă). În urma modernizării din anii '60, valorile tradiționale reprezentate de religie și limbă au decăzut (efectul de anomie), discursul și politica ETA având rolul de a umple vacuumul lăsat de cele două elemente. În al patrulea rând, radicalizarea este și un răspuns la provocări radicale: am menționat deja valul de represiune dirijat de autoritățile centrale, la care se adaugă modernizarea rapidă promovată de tehnocrații din grupul *Opus Dei* care pentru Țara Bascilor a însemnat eroziunea valorilor tradiționale, industrializare, imigrație masivă (influx de populație non-bască și implicit creșterea presiunii asupra particularismului local basc. Rezultatul statistic al influxului de populație este următorul: în Bizkaia vorbitori de limbă bască în secolul al XIX-lea – 93%; în 1970 – 16%; Navarra – 20%-11%; Gipuskoa – 99%-44%¹¹.

Apariția unor noi valori și idei nu a dus doar la o ruptură între generații ETA-PNV, ci chiar în cadrul noii generații naționaliste basce. În esență controversele s-au învârtit în jurul a două probleme: relația dintre clasă și națiune sau altfel spus între emancipare socială și eliberare națională și cea de-a doua privește opoziția dintre mobilizarea maselor și violența militară (mod de acțiune)¹². Diferența dintre ETA și alte grupuri teroriste din anii '70-'80 constă în faptul că ETA a fost mult mai naționalistă, astfel încercările de a transforma ETA într-o organizație de stanga revoluționară au eșuat (încercările de coaliție cu grupuri de stânga cum a fost tentativa *ETA-Berri* din 1966 sau *ETA-VI* din 1970). În al doilea rând, încercarea radicalilor ETA, care vor promova violența militară chiar și în contextul democrației parlamentare, de a domina organizația a dus la ruptura din 1974 în urma căreia va exista *ETA-politico-militar (p-m)* și *ETA-militar(m)*¹³. Prima menționată se va auto-dizolva în urma negocierilor cu guvernul în 1982.

Tranziția de la dictatură la democrație în a doua jumătate a deceniului opt din Spania a pus problema națiunii basce pe noi coordonate: organizarea autonomiei basce, apariția partidelor politice în contextul pluralismului politic și complicata problemă a continuării violenței și terorismului politic promovat de ETA.

Relevant este paralelismul dintre tranziția la nivelul întregii Spanii și cea la nivelul Țării Bascilor, privind natura și semnificațiile. Contextul se desfășoară între moartea lui Franco la 20 noiembrie 1975, succedarea guvernelor Navarro și Suares numite de regele Juan Carlos, „Legea reformei politice“ emisă de Suares din 1977 și promulgarea Constituției din 1978 în urma referendumului. Astfel Spania intră în rândul monarhiilor constituționale europene unde este promovată democrația, drepturile și libertățile cetățenești, pluralismul politic, suveranitatea națională și descentralizarea administrativă în forma regiunilor autonome. Referitor la ultima componentă, legea fundamentală spaniolă¹⁴ formulează o contradicție în sens terminologic la art. 2 privind „unitatea indisolubilă a națiunii spaniole și recunoașterea dreptului de autonomie a naționalităților și regiunilor“. Regiunile autonome cu guverne și parlamente proprii, cu două limbi oficiale (cea spaniolă și cea regională) este o aplicație a federalismului¹⁵ (în baza acestui articol Spania s-a regionalizat). Revenind la paralelismul enunțat mai sus este de remarcat faptul că tranziția democrației la nivel statal a fost un adevărat succes care ar putea reprezenta modelul ideal al transferului de legitimitate fără o ruptură majoră violentă. Acest lucru se explică prin reușita negocierii dintre reformiștii moderați franchiști și cele mai importante forțe ale opoziției democratice, existența unei modernizări de pe timpul dictaturii (guvernul tehnocraților *Opus Dei*) în urma căreia s-a format o societate civilă și o elită reformatoare și nu în ultimul rând rolul restaurației regale, monarhul Juan Carlos jucând rolul de gardian al transferului pașnic al legitimității de la autoritarism la democrație.

Perspectiva bască a tranziției este însă una mai puțin optimistă, existând o lipsă a sin-

cronizării derulării tranziției cu restul Spaniei¹⁶. În primul rând trebuie evidențiată atmosfera tensionată, continuarea violențelor, de la executarea unor activiști ETA cu puțin timp înaintea morții dictatorului la represiunea demonstrațiilor din 1976 și 1977, impresia generală fiind aceea că nimic nu se schimbese pentru basci pe timpul guvernelor Navarro și Suares. Problema majoră a fost aceea a lipsei legitimității statului în zona bască din moment ce pentru basci trecerea la democrație trebuia să însemne automat și o formă dezvoltată a autonomiei sau chiar a autodeterminării. Aici diferența față de Galicia și Catalonia este foarte mare deoarece în cazul acestora tranziția presupunea două etape: trecerea de la regim dictatorial la unul liberal și parlamentar și apoi constituirea autonomiei instituționale. Pentru basci radicalismul în forme violente a dus la imposibilitatea raționalizării dezbaterii politice. Scuzele parțiale ale guvernului spaniol și amnistierea prizonierilor ETA n-au schimbat climatul extrem de tensionat din zona la contribuția căruia au participat și autoritățile locale după cum am menționat deja la care trebuie adăugată existența unor comandouri anti-ETA neoficiale. Actele teroriste ETA au continuat cu o intensitate extremă în anii 1978, 1979 și 1980, adică anii referendumului pentru Constituție, a redactării și promulgării Statutului Autonomiei și respectiv al primelor alegeri pentru Parlamentul Țării Bascilor, crimele însumând 240 de oameni uciși (aproximativ 30/40 pe an)¹⁷. În acest context istoricul partid PNV a devenit principala forță politică bască care a negociat și promovat autonomia regională și apoi a condus în cadrul structurilor politice locale. PNV s-a bazat pe două atuuri: profilul politic al moderației creștin-democratice și capacitatea de a combina utopia independenței basce cu flexibilitatea pragmatismului din viața politică. Revenirea PNV în politica Spaniei nu a fost de loc lipsită de dificultăți deoarece reprezentanții partidului nu au fost admiși în comisia unde se discuta proiectul constituțional, ceea ce a dus la promovarea abținerii la referendumul constituțional. Reprezentanții PNV au susținut că în aceste condiții puterea dată naționalităților regionale nu a fost decât o simplă delegare pusă în aplicare de puterea centrală. Astfel, dacă la nivelul întregului stat spaniol s-au abținut 33% și au votat negativ 8% la referendum, în Țara Bascilor s-au abținut 46% și au votat negativ 21%. Acest rezultat va deveni argumentul forte al contestatarilor legitimității statale spaniole – HB și ETA. PNV însă nu a avut de ales decât participarea la procesul de creare a instituțiilor autonome participând la *Cosejo General Vasco* și comisia partidelor basce care a formulat proiectul statutului autonom discutat apoi în parlamentul spaniol și votat, urmat de referendum în Țara Bascilor¹⁸. Este de subliniat faptul că locuitorii din Navarra au votat în defavoarea alăturării în Comunitatea Autonomă a Țării Bascilor. Astfel, Comunitatea va fi formată din trei provincii: Bizkaia, Gipuzkoa și Alava, cu parlament și guvern propriu, autonomie în domeniul educației, taxelor, comunicației.

În procesul tranziției s-a cristalizat și sistemul partidelor politice în zonă, în afară de cele spaniole PSOE, PP CDS, cele basce împărțindu-se între partide participante la viața politică PNV, EE (de stanga, *Euskadiko Ezkerra*), EA (între centru-reapta și socialisti, *Eusko Alkartasuna*) și cele care contestă sistemul HB (*Herri Batasuna*, Uniunea Poporului) și ETA. Ultimele menționate vor forma „Mișcarea pentru eliberare națională” coordonată de Consiliul Patriotic Socialist KAS. Programul redactat de KAS va fi valabil din 1976 și până în 1995 când apare ETA – „Alternativa Democratică”. Programul este cunoscut sub numele de *Alternativa KAS*¹⁹: 1. amnistie totală; 2. legalizarea partidelor politice inclusiv cele care cer independența statului basc; 3. expulzarea din *Euskadi* a *Guardia Civil* *Policia Armada* și al corpului general al poliției; 4. îmbunătățirea condițiilor de viață și de muncă pentru clasele populare și în special cele muncitoare; 5. un statut al autonomiei care minimal să recunoască suveranitatea națională bască, autorizarea *Euskara* ca principală limbă oficială și controlul guvernului basc asupra autorităților judiciare și unităților militare. La acestea se adaugă încă două condiții introduse de ETA: integrarea Navarrei în viitoarea autonomie bască, precum și dreptul la autodeterminare (adică constituire statului independent).

Autonomia regională bască are două fațete: pe de o parte consolidarea naționalismului basc și în special a componentei lingvistice, limba națională bască fiind din ce în ce mai folosită la

nivel educational inclusiv universitar, și pe de alta parte eșecul în crearea unui consens politic datorită componenței ideologice radicale care după cum am văzut s-a menținut precum și contextul constituției Spaniei neaprobată de majoritatea locuitorilor regiunii și neaderarea Navarrei, care se va constitui într-o provincie și regiune separată. De asemenea, visul unui stat basc independent este și mai utopic dacă avem în vedere existența a trei provincii basce de partea cealaltă a Pirineilor în Franța, cunoscute sub numele de *Iparralde*.

Situația dramatică a continuării terorismului ETA în anii '80-'90 și la începutul secolului al XXI-lea privește atât negocierile complicate dintre guvernul spaniol și lideri ETA, cât și impactul promovării terorismului la nivelul societății basce. În cazul negocierilor trebuie aplicată o schemă foarte clară pentru a înțelege posibila reușită sau eșec înainte de ordonarea informațiilor. În primul rând dacă există negocieri și dacă actorii cheie sunt incluși în proces, dacă negocierile se referă la principalele divergențe care privesc părțile, dacă negociatorii nu recurg la forță pentru a atinge unele obiective și dacă aceștia doresc realmente să susțină procesul de pace. Astfel, Robert P. Clark enumeră 20-30 de încercări serioase de negociere între anii 1975-1988²⁰. Procesul de negociere sau tentativa de negociere trebuie corelat cu contextul care a favorizat disponibilitatea părților de a stabili contacte, situația fiind foarte complicată deoarece este vorba de negocieri cu teroriști. Există două reușite totuși, prima deplină, concretizată cu dizoluția *ETA-pm* în 1983, a doua încetarea unilaterală a focului de către *ETA-m* în 1999. Acest ultim eveniment nu a însemnat din păcate rezolvarea problemei deoarece negocierile au eșuat și atentatele teroriste au fost reluate. La acestea ar mai putea fi adăugată și negocierea din Algeria din 1989 (și acestea eșuate). Dizolvarea *ETA-pm* a confirmat de fapt ceea ce a prezis liderul acesteia Pertur (se pare omorat de *ETA-m*): anacronismul folosirii forței armate, a tacticii și discursului revoluționar în contextul unei democrații funcționale. *ETA-pm* s-a dizolvat cu garanția posibilității de integrare pașnică a membrilor săi în structurile sociale (un fel de amnistie informală). Dacă în anii '80 punctul de greutate a fost presiunea guvernului socialist spaniol în contextul integrării în structurile euro-atlantice (mai ales colaborarea cu guvernul francez împotriva bazelor basce din Franța), în anii '90 devine evidentă prăpastia creată între societatea civilă bască și naționalismul extremist. Insurecția revoluționară și discursul anti-capitalist nu se mai potriveau cu o Spanie care era departe de a fi centralistă, la fel cum Țara Bascilor nu se potrivea cu imaginea unei „colonii din Lumea a treia”. Solidaritatea anti-teroristă din Țara Bascilor este reprezentată de la nivel politic la cel al societății civile. Amplasarea de bombe în zone urbane aglomerate, luări de ostateci pentru obținerea de bani și uciderea de la consilieri municipali locali PP la personalități de seamă precum juristul și istoricul Francisco Tomas y Valiente (fost președinte al Curții Constituționale) și Fernando Mugia Herzog (lider popular al socialimului basc) au creat stupefacție și indignare în cadrul opiniei publice basce. Trebuie subliniat și rolul esențial al mass-mediei în apariția acestei stări de spirit precum și atentatele față de basci membrii ai PNV. În 1997, în urma răpirii lui Miguel Angel Blanco și apoi a uciderii acestuia de către ETA, indignarea opiniei publice se va manifesta sub denumirea „spiritul de la Eruma”, ceea ce a fost mobilizarea spontană a populației care a cerut oprirea violenței. Și sondajele confirmă efectul propagandistic negativ al terorismului ETA: dacă în 1979 17% dintre basci considerau activiștii ETA patrioți, în 1989 numai 5% susțineau patriotismul ETA. În același sondaj 7% îi considerau criminali, iar după un deceniu procentul s-a ridicat la 16%²¹.

Ruptura dintre ETA și majoritatea opiniei publice basce a confirmat viabilitatea democrației, pluralismului și reglementării eficiente dintre statul-națiune și componentele naționale sub-statale în forma regiunii autonome din Spania, astfel încât cei ce se autoproclamă eliberatori au devenit contestați de cei care ar fi trebuit să fie eliberați.

NOTE

¹ Confirmat de diferența dintre bascii din Franța și cei din Spania în Mansvelt, Jan, *An Anatomy of Basque Identity: A Geographical Analysis Of Identity Patterns In The Franco-Spanish Border Area* din *Denationalising European Border Regions, 1800-2000* ed by Knippenberg, Hans and Markusse, Jan, Dodrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publisher, 2001.

² Mess, Ludger, *Nationalism, Violence and Democracy. The Basque Clash of Identities*, University of Bilbao, Palgrave Macmillan, 2003, p. 7.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 11.

⁶ Mansvelt, Jan, *op. cit.*

⁷ Mess, Ludger, *op. cit.*, p. 21.

⁸ Edwards, Jill, *Anglo-American Relations and the Franco Question 1945-1955*, Oxford, Clarendon Press, 1999.

⁹ Mess, Ludger, *op. cit.*, p. 27.

¹⁰ *Ibidem*, p. 29-31.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem* și tactica ETA conform Teoriei spiralei acțiunii – represiunii explicată de Clarck, Robert P. în *Negotiating with ETA Obstacles to Peace in the Basque Country, 1975-1988*, Reno and Las Vegas, University of Nevada Press, 1990.

¹³ Clark, Robert P., *op. cit.*, p. 8-10.

¹⁴ Anexe extrase din Constituția Spaniei privind regiunile autonome (lb. engl.).

¹⁵ Watts, Ronald L., *Comparing Federal Systems in the 1990's*, Ontario, Institute of Intergovernmental Relations, Queen's University, 1996.

¹⁶ Mess, Ludger, *op. cit.*, p. 34, Villar, Pierre, *Istoria Spaniei*, București, Editura Corint, 2000, p. 148-151.

¹⁷ Mess, Ludger, *op. cit.*, p. 36.

¹⁸ La referndum, în cele trei provincii au participat aproximativ 60%, dintre care aproximativ 90% au votat afirmativ statutul autonom.

¹⁹ Mess, Ludger, *op. cit.*, p.43.

²⁰ Clarck, Robert P., *op. cit.*, p. 3.

²¹ Mess, Ludger, *op. cit.*, p. 93.

Aspects of Romania foreign policy in the 1980's. Romanian – Hungarian relations

George Bojoagă

The main purpose of this paperwork is to analyse a few aspects of romanian diplomacy during the 1980's, especially those aspects related to Hungarian-Romanian relations, a very complex issue by the nature of its historical implications.

The Romanian foreign policy under the leadership of N. Ceaușescu was unanimously considered the most spectacular aspect of the communist regime. Respected Western politicians approved and encouraged the anti-Soviet policy of N. Ceaușescu, and they applauded Ceaușescu's denunciation of the Czechoslovakia invasion. The whole course of Romanian foreign policy seemed to make Ceaușescu a special *protégé* of the West, particularly of the United States.

The decade of 1980's was one of the most complex period of the international relations of the XX-th century. It has begun with Reagan Doctrine (1981), which inaugurated „the hottest period“ of the Cold War, continued with Gorbachev „new thinking policy“ and ended with the collapse of communism and the end of Cold War. All these caused a succession of deep changes in the evolution of international relations, which called for a diversification of methods and a serious re-examination of the previous patterns.

Romania's principal claim to international attention for more than 30 years was its autonomy from the Soviet Union. The „deviation“ from Moscow foreign and bloc policies was pursued in strategically steps, from 1958 when Soviet troops left Romania, to 1958-1959 when Romania rejected the Valev plan for a labour division within the CMEA countries, culminating with the famous „Statement of RCP“ from 21 April 1964, considered a Romanian nationalist and an essential anti-Soviet document. Deflection and anti-isolationism was a constant of Nicolae Ceaușescu diplomacy¹. This position adopted by Romanian diplomacy within communist movement was manifested by the absence of its representants to international conferences organised by USSR. Ceaușescu gusted a few foreign personalities who disaproved soviet politic towards soviet block states: Santiago Carillo – General Secretary of Spanish Communist Party; Gian Carlo Pajetta – one of the leaders of Italian Communist Party, strongly contested by Kremlin.

This tactic was, at least temporary, very fruitful: Romania was the only Warsaw Pact country to have diplomatic relations and close connections with both Israeli and Arab States; the first Communist country to have diplomatic relations with FRG, in spite of Soviet and GDR opposition, anticipating the Realpolitik. Accordingly, Romania enjoyed an increase international status at the United Nation, in relations with West or with non-aligned countries. Romania was the first communist country to receive the visit of an American president (R. Nixon, 1970, followed by Ford in 1972), and of French President De Gaulle. This foreign policy gave Romania

concrete economic benefits, too. Romania benefited by special financial aid from Bonn, and was the first communist country, along with Poland, to enjoy MFN status from USA. It was also the first communist country member in GATT (1971), in the International Monetary Fund and World Bank (1972), in the „Group of 77“ in 1976, and benefited by Western credits for development.

Nicolae Ceaușescu preferred to continue his politics based on Romania's neutrality within the Warsaw Pact, on Romania's statute to U.N., on his efforts to mediate the Sino – American and Sino – Soviet relations and on his connections with non-aligned states, instead of adapting his foreign policy to the new international realities. This politics, soon, proved to be inadequate because the Third World was not anymore a reliable political and economic partner. China's foreign policy had gradually changed; Peking Government had improved his diplomatic relations with Moscow and Washington; therefore, Ceaușescu's claims of being a mediator proved to be useless.

A very important issue which influenced Romania's foreign policy was its domestic politics. Rural systematization, megalomaniac urbanization projects, repeated bulges and Ceaușescu's obstinacy to pay, with any price, the external debt influenced Romania's image on the international arena. The infringement of human rights, the „Securitate“ coercion were condemned by Western governments, even by Moscow, which led to Romania's international isolation.

Another important constant of Romanian diplomacy in the 1980's was its dynamics. Among all socialist states, which were or were not part of some economic, political or military alliances, Romania had the most diversified and dynamic diplomacy². Romania had diplomatic relations and economic or cultural relations with 140 socialist or non-socialist states. Romanian diplomacy was very active among third world states, especially in Asia and Africa³. Hereby, Bucharest has been the host of pompous visits of some important leaders of the third world: the presidents of Zaire – Mobutu, of Cameroon – Ahidjo, of Zambia – Kaunda, of Guinea – Sekou Toure etc. Dozens of Asian, African or Latin American delegates visited Romania, while Romanian governmental delegations continued „to sweep the world“⁴.

One of the most complex and problematic issues of Central and Eastern Europe's history during the XX-th century was the diplomatic relations between Hungary and Romania. It must be mentioned here the military conflict during the First World War, the Soviet Republic of Bela Kun and the Romanian military intervention, ended with Budapest's occupancy; the Hungarian politicians never accepted the stipulations of the Trianon Treaty, and during the inter-war period, Hungarian foreign policy promoted the regain of those territories lost by the mentioned treaty, most of them part of Romanian territory. After the Second World War, Romania and Hungary were part of the same block – the communist camp. Therefore, on the 24-th of January 1948, Romania and Hungary signed the 20 years Treaty of Friendship and Mutual Collaboration. The new relations were based on the principles of Marxism-Leninism, on the mutual respect for the national sovereignty and independence, on the *laissez faire* politics and on the mutual aid⁵. However, the relations between the two states did not improve, but they got worse, reaching some critical points: 1971, 1978, 1982 etc.

The divergence between Romania and Hungary reached the most critical point during the 1980's⁶. The Treaty of Friendship, assistance and mutual cooperation has never been signed.

In 1975 the Helsinki Agreement was signed, which represented a turning point in the recognition and observance of human rights by the international community, including the minorities' rights⁷. Respecting human rights became a basic condition of economic ties, of credits approvals and the unroll of commercial exchanges. In the field of human rights during the communist regime the situation in Romania became one of the most serious from the entire socialist block⁸. Although it ratified and signed a series of international treaties and agreements relating to the observance of human rights and the rights of the minorities, including the Helsinki Agreement, the Romanian communist government arbitrarily put them into practice.

By signing the Helsinki Agreement, Nicolae Ceaușescu opened the way to international investigations related to the situation of German and Hungarian minorities from Transylvania and Banat, encouraging the interested states to take attitude on the international arena. Thereby, the Hungarian communist regime became aware of the pressure it could exert on Romanian government, by exploiting any critics addressed to Romania autonomous policy, based most of it on Western support.

One of the main cause of the strained diplomatic relations between Romania and Hungary, was Ceaușescu policy toward hungarian minority from Transylvania. Another major cause was the standard of living disproportion of the two countries. The economic reform and soviet subsidies allowed Hungary to improve its standard of living, which caused a feeling of frustration and envy among Romanians, but also among Hungarian minority from Transylvania.

A major issue which influenced the dynamic of Romanian-Hungarian relations was the possibility of Hungarian minority to breast the repressed rage they considered to be the communist policy of discrimination⁹. Thus, it was printed illegally *samizdat* publications by which several information related to Hungarian minority opinions. The first publication of this kind appeared by the end of 1981, at Oradea, and it was named „Ellenpontock“ („Counterpoints“). On January 1983, after publishing just two numbers, the editors was arrested, then expeled in Hungary. The second *samizdat* publication – „Ederly Magyar Hurugynokseg“ („The Hungarian press agency from Transylvania“) – has been launched in May 1983.

The communist regime from Bucharest was obliged to face the increase contestation of Hungarian minority, by voice of some individuals, like Janos Torok, Gyorgy Lazar, Layos Tokacs¹⁰. Tokacs protest had an incredible impact in Western newspapers; thus, „The Times“, „The Financial Times“ and „The Guardian“ published Tockacs 60 pages protest in which he emphasized the discrimination of Hungarian minority, especially in the field of education¹¹. By the beginning of 1980's Ceaușescu regime had to face the contestation of Karol Kiraly – former leader of Romanian Communist Party. He denounced, in an letter addressed to the prime minister – Ilie Verdeț – the discrimination to which the Hungarian minority was undergone, „contrary to marxist principles“ and „which violate the human rights“¹².

All these takings of positions constituted an precedent which influenced ulterior diplomatic contacts between Romania and Hungary. By the middle of 1980's the an increasing tension emerged between the two states. The message of Hungarian Communist Party transmitted with the occasion of the XIII-th Congress of RCP, emphasized the need of „protecting the culture, the language and the development of nationalities“¹³. In the same time, an article published in „România Literară“ on December 6-th 1984, acused the Hungarian revue „Kritika“ of promoting tesis against Romanian people, by publishing the memoirs of an horthist general on August 23-rd 1984 – Romania national day.

On March 1985, with the occasion of the XIII-th Congress of HCP precise references were made to Hungarian role from countries neighbouring Hungary in developing of national language and culture, as a reply to Romanian government decree, from June 1984, to limitate the number of Hungarian students to 5% of the total. This decree was sanctioned by foreign newspapers; thus, the British gazette „The Times“ related: „The 1,7 Hungarian inhabitants [of Transylvania] must endure the gradual process of romanisation under the leadership of Ceușescu regime. The last measures were some decrees which limited the number of students to 5%. The government also insisted, that history and geography teachers from Transylvania to be Romanians[...]“¹⁴.

The elections for the Great National Assembly from March 17, 1985 constituted a proof of regime crisis and of its relation with the minorities. Hereby, 2.27% of the votes were negative, the highest cotes beeing registred in Harghita (4,8%) and Covasna (5,9%)¹⁵.

The Hungarian-Romanian diplomatic relations got worst during the Budapest Cultural Forum, from september-november 1985. During the conference, Hungarian part denounced the

„asimilation“ to which the Hungarian minority from Transylvania was undergone¹⁶. The case of Geza Szocs – a Hungarian poet from Transylvania investigated by Romanian authorities for dispatching a open address to the Central Committee of RCP and to United Nation, in which he claimed for cultural rights. The Cultural Forum adopted an official position for the observance of cultural rights of national minorities; therefore they asked Romanian government to join this position, but the Romanian part rejected it¹⁷.

On December 1986 the Hungarian Academy of Sciences published a history of Transylvania in three volumes, coordinated by Bela Kocerci – the ministry of education from Hungary, therefore it was considered to be an official opinion. The authors of the books were denying the existence of Romanians in Transylvania before the XIII-th century. On March 12, 1987 „România Liberă“ has published an article signed by three important historians: Ștefan Pascu, Mircea Mușat and Florin Constantiniu, as a reply to the „History of Transylvania“. The authors were appreciating the book as being „laid down in chauvinist and revisionist spirit“¹⁸. On April 7, 1987 „The Times“ has published an article which was condemning the „History of Transylvania“, using the same logic of argumentation like the article published one month earlier by „România Liberă“. The authors of the book, according to „The Times“, „were not preoccupied of the fate of Hungarian from Transylvania, but of incitement of spirits and mistification of public opinion. This action is part of the attempt to create a false problem of minorities from Romania, without an objective base, because, during the years of socialism, the communist state had definitely and globally solved this problem“¹⁹.

During the 1988, Ceaușescu proposed a plan for rural sistematization which provoked Budapest reaction; thus, on June 27, 1988, in Budapest took place a big demonstration against rural sistematization, to which participated 40.000 people – the most ample demonstration after 1956. As a reaction, Ceaușescu decided to close the Hungarian Consulate from Cluj and the Cultural Center from Bucharest. The Hungarian Parliament adopted an rezolution which condemned Romania, accusing it of infringement of human rights. This was the moment of maximum tension of the relation between the two states.

On June 28, 1988 Ceaușescu accused, in a public statement, the Hungarian government of interference in Romania domestic affairs, asking Karoly Grosz – the prime minister of Hungary - „to end the nationalist and chauvinist activities“²⁰. On June 30, Grosz declared in Hungarian media his intentions to visit Romania for discussig the problem of Hungarian minority. Therefore, Nicolae Ceaușescu asked Grosz to have an meeting at the end of August , which proved to be effectless. The meeting took place at Arad, on August 28, and it was marked by the intrasingense of Ceaușescu²¹. The Romanian leader promised Grosz that the conditions of Hungarian minority in the field of education would have been improved. Grosz reaction was quite positive; he declared that the meeting has been a success.

On November 1988, Karoly Gyorffy – commercial counselor of Hangarian Embassy from Bucharest - was arrested, accused of implication in a car accident. Hungarian reaction came quickly, by the voice of M. Szuros – Foreign Affairs HCP Secretary: „The facts the declarations of Romanians proves that it was a militia planned action“²². He was expeled by the consideration he distributed ostile publications. As a response, Hungary expeled Pavel Paloma – Political Counselor of the Romania Embassy from Budapest.

The hostile tones of public statements were observed in the newspapers from Bucharest and Budapest. On September 4, „Scînteia“ accused Hungarian press of distorsion of Romanian reality. In 1989, Romanian newspapers published only articles speaking about Hungarian economic failures, ignoring the its political reforms.

The tensions between Romania and Hungary were also present in the field of historiografy. On April 1988, Ilie Ceaușescu published an article in revue „Lupta întregului popor“, in which he qualified Hungarian as beeing part of some migatory tribes inferior to Romanian people. He also accused Hungary of „territorial revisionism“²³.

To sum up, during the 1980's the diplomatic relations between Romania and Hungary reached the highest level of their modern history. The Helsinki Agreement and the deep crisis of communist regimes created the conditions of tensioned relations within soviet block or between socialist and Western states.

Ceaușescu pursued a Stalinist domestic policy, but he developed a very dynamic and relatively independent foreign policy, but Romania's internal developments, coupled with external changes and Ceaușescu obstinacy, determined a dramatic decrease of Romania's international statute. These facts, associated with the historical controversy and the problem of Hungarian minority from Transylvania had an important influence on the Romanian-Hungarian relations.

FOOTNOTES

- ¹ Fejto, F., Mink, G., *Roumanie 1965-1980: 15 ans de ceausescisme*, „Notes et Etudes documentaires“, no.4587-4588, La Documentation Francaise, Paris, 1980, p. 59.
- ² Schreiber, Thomas, *Roumanie - relations internationales*, „Notes et Etudes documentaires“, no. 4673-4674, La Documentation Francaise, Paris, 1982, p. 210.
- ³ Schreiber, Thomas, *Roumanie - relations internationales*, „Notes et Etudes documentaires“, no. 4673-4674, La Documentation Francaise, Paris, 1982, p. 210.
- ⁴ *Ibidem*, p. 252.
- ⁵ Iordachi, Constantin, *The anatomy of a historical conflict: Romanian - Hungarian Conflict in the 1980's*, Budapest, Central European University, 1996.
- ⁶ *Ibidem*.
- ⁷ Deletant, Dennis, *Ceaușescu și Securitatea. Constrângere și disidență în România anilor 1965-1989*, București, Editura Humanitas, 1998, p. 126.
- ⁸ *Ibidem*, p. 127.
- ⁹ Deletant, Dennis, *România sub regimul comunist*, București, Fundația Academică Civică, 1997, p. 152.
- ¹⁰ L. Takacs was vice-president of Hungarian Council of Employers, trusty from regime.
- ¹¹ *Witnesses to Cultural Genocide*, American Transylvanian Federation, New York, Comitte for Human Rights in Romania, 1979, p. 117-129.
- ¹² Fejto, F., Mink, G., *Roumanie 1965-1980: 15 ans de ceausescisme*, „Notes et Etudes documentaires“, no.4587-4588, La Documentation Francaise, Paris, 1980, p. 72.
- ¹³ Lhomel, Edith, „Notes et Etudes documentaires“, no. 4793, La Documentation Francaise, Paris, 1985, p. 178.
- ¹⁴ Basset, Richard, „Romania turns screw on its Magyars“, in „The Times“, no. 6185 Wendsday, June 6, 1984, p. 6.
- ¹⁵ Lhomel, Edith, „Notes et Etudes documentaires“, no. 4793, La Documentation Francaise, Paris, 1985, p. 177.
- ¹⁶ Lhomel, Edith, „Notes et Etudes documentaires“, no. 4818, La Documentation Francaise, Paris, 1986, p. 167.
- ¹⁷ *Ibidem*.
- ¹⁸ Pascu, Ștefan, Mușat, Mircea, Constantiniu, Florin, *Falsificarea conștientă a istoriei sub egida Academiei Ungare de Științe*, in „România liberă“, an XLV, nr. 13171, 12 martie 1987, p. 4-5.
- ¹⁹ *The Times*, no. 6185 Wendsday, June 6, 1984.
- ²⁰ *Ibidem* 7, p. 140-141.
- ²¹ „Notes et Etudes documentaires“, no. 4891-4892, La Documentation Francaise, Paris, 1989, p. 207.
- ²² *Ibidem* 20, p. 142.
- ²³ *Ibidem*, p. 143.

Identitatea moldovenească după 1991. Instrumentele inventării unei națiuni

Ilarion Jiu

Lucrare de față este o analiză istoriografică asupra modalităților de inventare a unei națiuni. Contribuția noastră nu se dorește a fi un instrument de critică asupra guvernării post-sovietice de la Chișinău, deoarece respectând criteriul istoric de analiză, încercăm să ne apropiem cât mai mult de adevăr. Aducând în discuție problema adevărului, dorim încă de la început să precizăm că am utilizat o bibliografie clasică privitoare la problema naționalismului, fără a devia de la scopul științific. Obiectivul nostru este să conturăm o schemă identitară a noțiunii de moldovenism.

De asemenea, dorim să precizăm că suntem în stadiul unor considerații preliminare, atât din perspectiva surselor utilizate, cât și a bibliografiei de specialitate. Sursele folosite în momentul de față sunt de dată recentă, respectiv *Istoria Moldovei*¹ și *Dicționarul moldovenesc-românesc*², ambele lucrări editate la Chișinău, sub semnătura filologului și istoricului Vasile Stati. Instrumentele de analiză problematică le-am identificat în lucrările a doi specialiști ai domeniului, respectiv Eric Hobsbawn – „Națiuni și naționalism din 1780 și până în prezent” și Anne-Marie Thiesse – „Crearea identităților naționale în Europa”.

În această fază dorim să demonstrăm că publicarea unor astfel de materiale, apărute sub egida Academiei de Științe a Republicii Moldova, nu constituie simple tentative de creare a unei ideologii politice la Chișinău. Astfel că, nu putem trece neobservat faptul că apariția unei istorii alternative a statului dintre Prut și Nistru³ a fost urmată de publicarea unui dicționar moldovenesc-românesc. În consecință, identificăm o schemă metodologică de definire a unei națiuni, care are la bază fundamente teoretice clasice ale naționalismului, având ca miză demonstrarea existenței „moldovenilor” și a „limbii moldovenești”. În continuare, vom pune accent pe interpretarea dată de autor, intervenind cât mai puțin în polemicile legate de veridicitatea afirmațiilor.

În cele două lucrări, Vasile Stati folosește ca metodologie instrumentele naționalismului clasic, cu care s-a operat preponderent în secolul al XIX-lea. Preocupările sale se leagă de aspecte ale definirii și identificării unei națiuni, și nu de accelerare a potențialului său creator, așa cum s-a întâmplat în anii 1930-1940. Voluntar sau inconștient, autorul parcurge cele trei etape pe care Eric Hobsbawn le identifică ca fundament al construirii unei națiuni:

- ⊙ asocierea istorică a poporului cu un stat actual sau cu o oarecare tradiție istorică;
- ⊙ existența unei elite culturale cu vechi tradiții, și cu o limbă populară scrisă, în documente literare sau administrative;
- ⊙ capacitatea de a cuceri⁴.

Identificarea strămoșilor. Această etapă se regăsește în toate încercările de definire a unei națiuni. De cele mai multe ori, existența unor predecesori este foarte greu de documentat pe

criterii științifice, și tocmai de aceea sunt inventați. Se constată uneori o competiție privind paternitatea unor strămoși cu trecut glorios, mai ales în cazul statelor noi apărute, desprinse dintr-un spațiu mai larg⁵.

Definirea spațiului îl preocupă pe Vasile Stati încă din studiile introductive ale celor două lucrări. Pentru el, „Moldova“ nu este un termen abstract – de la Est sau Vest de Prut. Se folosește termenul în înțelesul său primordial, de spațiu Extra-carpatic și Vest-nistean. Evită cât poate de mult să vorbească despre Republica Moldova și refuză să accepte termenul Basarabia, întrucât Moldova este un teritoriu atestat încă din evul mediu, modificat spațial doar de intervenții politice. Această accepțiune este întâlnită și la istoricii români, însă dintr-o perspectivă total opusă scopurilor lui Vasile Stati.

Competiția pentru strămoși debutează la începutul mileniului creștin, considerându-i pe geți premergătorii națiunii moldovenești. Apelul lui Vasile Stati la geți nu este întâmplător, întrucât intervive să precizeze că dacii sunt o realitate a spațiului intra- și sud-carpatic, fără a avea vreo legătură de rudenie cu vecinii lor geți. În consecință, autorul identifică primul abuz al istoriografiei românești, care include în „arborele genealogic“ al națiunii și această populație antică. Geții nu sunt desemnați întâmplător ascendenții moldovenilor. Fiind o populație estică în spațiul carpato-danubiano-pontic, nu ar fi fost incluși în provinciile organizate la nord de Dunăre de Roma, evitând astfel să poarte, după expresia autorului, „lanțurile romane“⁶. Astfel că, se lucrează cu o populație „pură“ din punct de vedere etnic, dar care trebuia până la urmă romanizată. În opinia autorului romanizarea are exclusiv aspecte culturale, și nicidecum amestec etnic, realizându-se prin pătrunderi de populații getice în fostul spațiu provincial roman vecin. Acest schimb cultural, care a fost însoțit de lipsa interacțiunii genetice, s-ar fi sfârșit în secolul VI, prin invazia avarilor, care ar fi tăiat posibilitățile de comunicare, prin instalarea între Curbura Carpaților și Dunăre. Imposibilitatea interacțiunii dintre cele două populații romanizate de la nord de Dunăre a fost compensată, în opinia lui Vasile Stati, de bunele relații cu popoarele estice, cultivate de strămoșii moldovenilor încă din secolul al II-lea⁷. Astfel că, în opinia autorului interacțiunea cu populațiile est-nistrene este continuă și ireversibilă, făcând parte din *check-list*-ul identitar⁸. În acest context, momentul de grație este reprezentat de instalarea slavilor, prezentați ca fiind o populație pașnică de agricultori, cu rol civilizator în regiune. Evul mediu moldovenesc este așadar dominat, în opinia autorului, de contactul cu statele slave, și nicidecum cu celălalt stat romanic dintre Dunăre și Carpați. Apartenența instituțiilor statale la modelul est-slav îi oferă autorului criterii de justificare a discursului său⁹.

Întrucât în debutul expunerii noastre am făcut apel la obiectivitate, nu putem observa existența unor elemente de dispută istoriografică. În primul rând, considerăm că stadiul actual al cercetării nu a lămurit pe deplin problematica romanizării întregului spațiu locuit de vorbitorii limbii romanice de est. În special chestiunea continuității a ridicat serioase semne de întrebare, în prezent efectuându-se o reevaluare a discursului oficial, care nu a fost definitivată și publicată. În al treilea rând, unitatea est-romanicele în evul mediu ridică probleme de veridicitate, având în vedere sistemul politicii externe al statelor Moldova și Valahia, cât și interacțiunile culturale cu statele vecine (a se avea aici în vedere modelul ecleziastic utilizat în cele două cazuri).

Tot ceea ce putem observa deocamdată este că Vasile Stati a folosit criterii bine structurate de definire a națiunii, interpretarea lui respectând unele norme metodologice. Contestarea raționamentului poate fi făcută pe aceleași baze, și nicidecum prin negarea absolută a observațiilor sale.

După ce este dezbătută chestiunea strămoșilor, autorul se va ocupa de *identificarea check-list-ului identitar* al moldovenilor. Punctul de pornire este de asemenea clasic pentru spațiul european, făcându-se apel la tradiția folclorică¹⁰. Balada „Miorița“ îi va oferi autorului atestarea istorică a termenului de moldovean, plasând-o în secolul al XIII-lea. El folosește acest mit, comun și spațiului cultural românesc, extrăgând doar informațiile de care are nevoie în

construcția sa.

Simbolul central al *check-list*-ului identitar este voevodul secolului al XV-lea Ștefan, pe care istoriografia românească îl numește „cel Mare“, dar pe care Vasile Stati îl introduce într-o listă monarhică de inspirație occidentală, denumindu-l „al III-lea“. De fapt, după 1991 Ștefan cel Mare / al III-lea a este plasat în centrul mitologiei de peste Prut, atât prin ridicarea unei statui în centru capitalei, Chișinău, denumirii bulevardului principal din același oraș cu numele său, cât și prin simbolistica monetară, prin care voevodul apare pe toate bancnotele, de la 1 la 500 lei. Vasile Stati are o altă viziune despre politica internă și externă a lui Ștefan decât istoriografia românească, întrucât îl așează într-un sistem de alianțe și relații exclusiv cu lumea slavă. Ștefan ar fi fost în permanență în conflict cu voevozii munteni, care i-au ajutat pe otomani să-l „mazilească“. După dispariția voevodului conflictul ar fi fost moștenit de toți domnii moldoveni, conturându-se o ideologie anti-valahă¹¹.

Momentul 1812 este plasat de Vasile Stati anterior unor agresiuni continue ale domnilor munteni, cea mai importantă situându-se la sfârșitul secolului al XVI-lea, prin „invazia“ lui Mihai Viteazul. În contextul evoluției istorice a statului medieval Moldova, anexarea județelor de la est de Prut, susține Vasile Stati, n-a constituit decât un act „perfect legitim“, deoarece țarul i-a „eliberat“ pe moldovenii creștini de sub „jugul“ turcesc¹². Efectele acestui eveniment istoric sunt considerate benefice, atâta timp cât dezvoltarea ulterioară a județelor anexate ar fi fost superioară celor rămase statului autonom Moldova¹³. Pentru autor, istoria Moldovei se leagă fundamental de acest „act modernizator“, asupra căruia istoriografia românească nu are nici un drept de contestare, întrucât teritoriul respectiv era parte a Imperiului Otoman și nu a României. Întrucât un stat român se fondează în 1859 și capătă recunoaștere internațională abia în 1878, orice fel de comentarii sunt considerate simple speculații, fără legitimare juridică.

Autorul este de părere că deși națiunea moldovenească se va dezvolta în state diferite, va fi unitară, deoarece la 1812 era deja formată și existau monumente de cultură scrisă: „Polemical mănăstirii Bistrița“, „Cronica lui Macarie“, „Letopisețul Țării Moldovei“ de Grigore Ureche etc¹⁴. Interesant este faptul că „phanteonul național“ invocă personalități revendicate în mare parte, la modul cel mai serios, și de cultura română: Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Mihail Sadoveanu, Ion Creangă, Calistrat Hogaș, Gh. V. Madan, Ion Druță, Vasile Alecsandri, Mihai Eminescu, Alexe Mateevici, Nicolae Labiș, V. Teleucă, Grigore Vieru¹⁵. Apartenența autorilor est-carpatici la cultura modernă românească este aspru criticată. De exemplu, Mihai Eminescu, căruia i se recunoaște contribuția monumentală la moștenirea culturală a moldovenilor, se face vinovat că s-a vândut pentru un pumn de bani ziarului „Românul“ și Partidului Conservator, publicând articole revanșarde, naționaliste¹⁶.

Folosind metode consacrate ale naționalismului clasic, Vasile Stati creează oarecum o națiune în sensul modern al cuvântului. Dar totuși, nu trebuie să trecem cu vederea faptul că statele medievale sunt elemente politice folosite pentru argumentarea identității naționale și nu neapărat creatoare de state moderne. A doua problemă ce dorim să o ridicăm aici se leagă de argumentația folosită în tratarea momentului 1812. Putem oare, din punct de vedere istoric, să contestăm tratatul semnat între Imperiul Otoman și cel Țarist? Suntem de părere că istoriografia română încă nu a prezentat concret statutul pe care îl aveau Țările Române în cadrul Imperiului Otoman și propunem o meditație asupra argumentelor folosite aici de autor.

Pornind de la premisa ca a demonstrat că la sfârșitul epocii moderne exista o națiune și o cultură moldovenească, Vasile Stati, în finalul „Istoriei Moldovei“, apreciază că în perioada 1918-1940 s-a desfășurat o agresiune a statului român¹⁷, eliberarea venind din nou de la răsărit. După 1991 statul moldovenesc poate în sfârșit să-și gestioneze autonom existența și tocmai de aceea autorul susține că încearcă, prin respectiva lucrare, să stabilească niște puncte de reper în studierea istoriei proprii.

Problematika limbii naționale necesită cele mai serioase și atente criterii de analiză din partea istoricului. După cum am specificat în clasificarea de la începutul prezentării noastre, un al

doilea element în existența unei națiuni este limba proprie. Tradițional, exponenții culturii scrise identifică un idiom cât mai apropiat de celelalte variante ale limbii dintr-un spațiu ce se dorește a deveni național, transformând-l într-o limbă comună, care urmează a fi și limbă de studiu în școală¹⁸. Acest model, consacrat de teoreticienii francezi ai naționalismului, nu se poate aplica întotdeauna la toate spațiile. Perpetuarea dialectelor sau graiurilor locale a fost o realitate curentă în secolul al XIX-lea, ca un gest de protest față de intențiile centraliste, neasimilate integral¹⁹. Intervenția politicului²⁰ este hotărâtoare în acest caz, mai ales când există mișcări separatiste sau tradiționaliste.

Ideea „Dicționarului moldovenesc-românesc” pornește cam de la aceleași principii teoretice. În „Cuvântul înainte”²¹, colegiul redacțional specifică faptul că se observă după 1991 pătrunderea unui fond important de neologisme (datorate contactului cu lumea occidentală), cât și a modelului românesc de limbă (prin dicționare ortografice, de sinonime, omonime, bilingve). Acesta, colegiul, nu contestă rolul pozitiv al acestor realități, însă observă că se pierde interesul pentru limba poporului (*Volk*).

În continuare, vom fi atenți să observăm nu cât de științific este criteriul de identificare a unei *limbi moldovenești*, cât mai ales a modului cum este argumentată existența acesteia.

Importantă, pentru studiul de față, nu este analiza fondului de cuvinte relatat (nu suntem lingviști), ci expunerea de motive a autorului. Deși uneori acesta folosește afirmații complet eronate, are momente când rămâne în cadrul discursului științific, explicând rostul dicționarului din rațiuni lingvistice. Demersul său este ghidat de constatarea a două ipostaze ale idiomului moldovenesc:

- limba națională a poporului moldovenesc: totalitatea graiurilor, variantelor de vorbire moldovenească actuale;
- limba moldovenească literară contemporană, comună și românilor²².

În acest moment înțelegem argumentația autorului, întrucât, din analiza documentelor oficiale și a presei din Republica Moldova nu deducem nici o diferență între limba română și așa-zisa limbă moldovenească (denumire cu care apare limba de stat în Constituție).

Modelul desprinderii de o limbă-mamă comună este cvasicunoscut în Europa: cazul galez, scoțian, basc, catalan etc. În aceste cazuri vest-occidentale se pare, după cum relatează lucrările consultate, că să se impune un studiu amănunțit pe limbile locale. Însă în cazul unor limbi din Europa de Est, cum ar fi croata sau moldovenească, vom vedea că se creează unele structuri în afara criteriului științific, din rațiuni politice.

Ca și națiunea moldovenească, limba moldovenească este atestată de autor de timpuriu, prin intermediul barzilor, care ar fi purtat tradiția arhaică prin balada „Miorița”²³. Dezvoltându-se separat în fostul spațiu al romanității orientale, ar face parte din categoria limbilor romanice de răsărit, alături de dalmată (astăzi dispărută) și română²⁴. Întrucât s-a dezvoltat într-un teritoriu neguvernate de populația locală, ar fi fost dezvoltată în rândul populației de rând (*Volk*), pierzându-se astfel, prin forma ei literară promovată de limba română, esența primordială.

Sursele „Dicționarului moldovenesc-românesc” sunt în majoritate publicații editate de forurile științifice românești, ceea ce demonstrează fragilitatea instrumentelor cu care lucrează Vasile Stati în această problematică:

- „Dicționarul limbii române literare contemporane”, vol. I-IV, București, 1955-1957;
- „Dicționarul universal al limbii române” de L. șăineanu, ed. A VIII-a, 1929;
- „Dicționarul limbii române din trecut și până astăzi”, de I. A. Candrea, București, 1931²⁵.

Punctul de referință pentru definirea deosebirilor între limba română și cea moldovenească este ediția „Dicționarului Explicativ al Limbii Române” (în continuare DEX) din 1998, în care sunt „strangulate” (după expresia lui Vasile Stati) peste 10.000 de cuvinte aparținând „limbii moldovenești”²⁶. Identificarea cuvintelor ce nu apar în DEX și ar fi specifice limbii moldovenești s-a realizat prin studiile asupra operelor scriitorilor naționali din regiunea Moldovei, despre care am amintit anterior. Glosarele întocmite de editorii respectivilor autori (Ion Creangă, Mihail

Sadoveanu, Mihai Eminescu etc.), în care sunt „tălmăcite“ pentru români expresii cu nuanță locală moldovenească, sunt pentru Vasile Stati dovada incontestabilă a existenței limbii moldovenești. Pe lângă cuvintele existente în aceste glosare, au mai fost găsite alte câteva mii, care au mențiunea *Mold.* sau *Bucov.* în sursele mai sus-menționate. Așa ca, folosindu-se de faptul că în dicționarele editate de instituțiile de specialitate românești interbelice, și mai apoi în DEX-ul din 1998, expresiile utilizate de autorii din lista în dezbateri sunt clasificate fiind *Mold.* sau *Bucov.*, Vasile Stati trage concluzia că aceștia nu fac parte din cultura română, ci din cea „moldovenească“. Rezultanta acestei realități este, pentru autorul lucrării, existența națiunii moldovenești, purtătoare a culturii „moldovenești“, mai sus demonstrate.

Cu toate că întâlnim elemente din afara criteriului științific, trebuie avută în vedere posibilitatea perpetuării unui astfel de raționament. Existența a 19.000 de cuvinte în dicționarul studiat în lucrarea de față ar putea crea, poate, unele simpatii de veridicitate. Opinia personală este că nu ne aflăm în fața unui dicționar bilingv, în sensul obișnuit al termenului, ci mai degrabă avem un dicționar de regionalisme și arhaisme. În fapt, însuși autorul, la un moment dat, afirmă că dicționarul său este și explicativ, întrucât lămurește sensul cuvântului care nu există în limba română²⁷.

Deși autorul nu a reușit să demonstreze existența unei limbi „moldovenești“, cu o structură gramaticală și lexicală diferită de cea română, trebuie totuși înregistrat demersul său de plasare într-o schemă a naționalismului clasic a moldovenismului. Publicarea acestui dicționar constituie o contribuție în mediul științific, care trebuie tratată atent din punct de vedere istoriografic.

Cel de-al treilea element din schema identitară, referitor la **capacitatea de a cuceri** este invocată printr-o orientare a discursului istoric într-o direcție expansionistă.

Așa cum s-a precizat mai sus, demersul autorului este în slujba întregului teritoriu care a aparținut în evul mediu statului Moldova, inclusiv județele de pe actualul teritoriu al României. Istoria la care face apel Vasile Stati nu aparține nici Republicii Moldova și nici spațiului ce este asociat cu termenul de Basarabia. În discursul său identificăm o orientare spațială și temporală cu rădăcini în statul medieval întemeiat de voevodul Bogdan. Aceasta ar fi o primă constatare privind discursul expansionist. Trebuie remarcat, înainte de a elabora unele concluzii, că autorul nu este susținut în nici un fel de corespondenți la vest de Prut, tentativa sa fiind temerară. Faptul că apelează în clasificarea *check-list*-ului identitar la oamenii de cultură comuni și culturii române demonstrează că instrumentele sale nu au baze stabile, putând fi supuse oricând interpretării.

Discursul expansionist este mult mai vizibil în argumentarea răspândirii limbii moldovenești. În ambele lucrări studiate se remarcă preocuparea autorului de cartografiere a dispunerii spațiale a limbii. Conform respectivelor hărți, limba moldovenească cuprinde un teritoriu extrem de vast, care include pe lângă județele din Basarabia, Bucovina și Moldova din granițele României și județele din jumătatea de nord-est a Transilvaniei: Harghita, Covasna, Mureș, Bistrița-Năsăud²⁸. Drept exemplu, este relatată răspândirea cuvântului „curechi“ în jumătatea de nord a țării, ca element de atestare a limbii moldovenești.

Ambele metode de definire a spațiului identitar pot fi considerate, într-un anumit moment al dezbaterii, drept științifice. Apartenența unui spațiu din afara granițelor statului național la comuniunea de cultura nu este o metodă inventată de Vasile Stati. Naționalismul clasic de tip german, etnic, respinge legitimitatea unor state „zise naționale“, cum ar fi Belgia sau Elveția, tocmai datorită criteriului apartenenței locuitorilor la spații etnico-lingvistice caracteristice statelor din jur. Dacă argumentația este bine făcută, oricând se pot ridica pretenții de unificare a Moldovei vest-prutene la statul național Republica Moldova. Însă absența receptivității în spațiul revendicat face ca teza lui Vasile Stati să cadă, deocamdată, în derizoriu. O altă ipoteză eronată de lucru a autorului este utilizarea hărților lingvistice, întrucât este trecută cu vedere existența populației vorbitoare de limbă maghiară din județele Harghita și Covasna. Totodată, se utilizează greșit criteriul cuvintelor comune în spațiul revendicat, deoarece lingviștii au

demonstrat că formele lexicale se dezvoltă pe linie orizontală și nu verticală.

Pornind de la studiul unor lucrări considerate a fi inspirate din ideologia de stânga, ajungem la concluzia că am realizat o abordare marxistă a subiectului. Considerăm că singura contribuție științifică adusă în lucrarea de față este realizarea unei scheme a identității naționale moldovenești. Specificând că suntem departe de a fi adepții legității în istorie, putem atrage atenția asupra faptului că șablonul utilizat de Vasile Stati în lucrările sale poate fi oricând adăugit și îmbunătățit, ceea ce ar putea servi intereselor naționalismului moldovenesc, de inspirație antiromânească. Dacă istoricii români doresc să demonstreze lipsa de substanță a unor astfel de preocupări științifice, trebuie să o facă demontând punct cu punct argumentele aduse, și nu apelând la o retorică cu nuanțe polemice.

NOTE

¹ Stati, Vasile, *Istoria Moldovei*, Chișinău, Editura „Vivar-Editor”, 2002, 404 p.

² Idem, *Dicționar moldovenesc – românesc*, Chișinău, Tipografia Centrală, 2003, 340 p.

³ Țiu, Ilarion, „Antiromânismul» prin istorie“, în *Dosarele Istoriei*, nr. 3/2003, martie 2003, p. 12.

⁴ Hobsbwan, Eric, *Națiuni și naționalism din 1780 și până în prezent*, Chișinău, Editura Arc, 1997, p. 40-41.

⁵ Thiesse, Anne-Marie, *Creare identităților naționale în Europa*, Iași, Editura Polirom, 2000, p. 8.

⁶ Stati, Vasile, *Istoria...*, p. 17-19.

⁷ *Ibidem*, p. 20.

⁸ Theisse, Anne-Marie, *op. cit.*, p. 9

⁹ Stati, Vasile, *Istoria...*, p. 25-29.

¹⁰ Theisse, Anne-Marie, *op. cit.*, p. 17-23.

¹¹ Stati, Vasile, *Istoria...*, p. 63-83.

¹² *Ibidem*, p. 231.

¹³ *Ibidem*, p. 237-240.

¹⁴ *Ibidem*, p. 9.

¹⁵ Stati, Vasile, *Dicționar...*, p. 8-9.

¹⁶ Idem, *Istoria...*, p. 253-254.

¹⁷ *Ibidem*, p. 265.

¹⁸ Hobsbwan, Eric, *op. cit.*, p. 53-54.

¹⁹ *Ibidem*, p. 61.

²⁰ *Ibidem*, p. 74.

²¹ Stati, Vasile, *Dicționar...*, p. 3.

²² *Ibidem*, p. 9.

²³ *Ibidem*, p. 5.

²⁴ *Ibidem*, cop. 3.

²⁵ *Ibidem*, p. 11.

²⁶ *Ibidem*, p. 12.

²⁷ Stati, Vasile, *Dicționar...*, p. 11.

²⁸ Stati, Vasile, *Istoria...*, p. 367; Idem, *Dicționar...*, cop.

2.